

A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésköréhez

1. Nincs nyelvtörténetírás nyelvtörténeti korszakolás nélkül. Ez az elsősorban gyakorlati igényeket szolgáló, de nem csupán gyakorlati célú tevékenység összetett feladatkört takar, s mint ilyen, korántsem egyszerű. Ezért újabban is merülnek föl külföldön és nálunk is a korszakolással összefüggő kérdések. A jelen tanulmány megírására ez a körülmény késztetett (l. a 7. fejezetben).

A korszakok között az első és az utolsó, a legrégebbi és a legújabb szokott a leginkább vita tárgya lenni: mikortól számítható a kezdet, s hogy szükséges-e az újabb korszak alkorszakokra bontása, esetleg új korszak beiktatása? Az első azért problematikus, mert a legtöbb nyelv életének kezdete az írott forrásokat megelőző idők homályába vész, de a korai nyelvmlékek sem születési anyakönyvi kivonatok. Emiatt nagy szerephez jut a becslés, ami viszont eleve bizonytalansággal jár. Az utolsó korszak datálása pedig azért lehet problematikus, mert a korábbi korszakokkal szembeni bőséges dokumentáltsága apró részletek megállapítását is lehetővé teszi, ez pedig a nyelvi változások gyorsabb ütemének a benyomását kelti. Ennek megfelelően tanulmányomban – az általános kérdések mellett – legtöbbit az ősmagyar, részben pedig az újmagyar korszakkal foglalkozom.

2. A nyelvtörténetkorszakolás-elmélet abból a nyelviváltozás-elméleti axiómából indul ki, hogy a nyelvi változás ugyan fokozatos és szabályszerű folyamat, de mennyiségében, ütemében és minőségében (a nyelvi rendszert érintő voltában) nyelvenként, sőt nyelvváltozatonként is többé-kevésbé eltérő módon zajló eseménysor. A korszakolás alapja a nyelvi és az időbeli megkülönböztethetőség a nyelvek történetében. A nyelvtörténeti korszakok tehát nyelvtudományi érvekkel megalapozható és időben is elkülöníthető, azaz nyelvtörténeti és történelmi fogódzók alapján megállapított periódusok. A dilemma abban van, hogy a korszakolással a nyelvi változás folyamatosságában utólag húzunk meg határokat, amelyeket az adott időben, tehát a tőlünk korszakváltásnak tekintett év(ek)ben az élő történeti valóság nem vagy nem egyértelműen mutat föl. Ezért megokolt annak hangsúlyozása, hogy a korszakhatárokat jelző évszámok szimbolikus értékűek, s nem egészen szó – azazhogy évszám – szerint értendők. Minden nyelvtörténeti korszakolás feltételezi a vizsgált nyelvnek és nyelvközösségnek a történetéről való több-kevesebb tudományos ismeretet. Minél nagyobb ez az ismeret, annál

megbízhatóbb a nyelvtörténeti korszakolás. A nyelven belüli és kívüli kritériumok közötti választás kényszere csak látszólagos alternatíva. Ugyanis a nyelven kívüli jelenségek csupán közvetett módon függnek össze, de összefüggnek a nyelvtörténettel. A nyelven belüli és kívüli kritériumok tehát nem zárják ki, ellenkezőleg: kölcsönösen és egyenrangúan kiegészítik egymást a nyelvtörténeti periodizáció kritériumrendszerében (ROELCKE 1995: 31). Az alap azonban a nyelvi kritérium, akkor is, ha adott esetben nagyobb szerephez jutnak nyelven kívüli tényezők. Nyelvi változások tömegéből és a velük kapcsolatba hozható történeti események láncolatából választják ki a korszakolók a számukra releváns tényezőket. S bár föl-fölmerülnek törekvések nyelvi kritériumok nagyobb mérvű, sőt kizárólagos alkalmazására, a nyelven belüli kritériumok előnyben részesítésének kívánalma ritkán fordul elő az újabb vitákban (ROELCKE 1995: 31). ROELCKE a német nyelvtörténeti korszakolásról írt munkájában arra a megállapításra jutott, hogy a német nyelvtörténetben a társadalom- és művelődéstörténeti kritériumok előnyben vannak a belső nyelvekkel szemben (1995: 238; a magyar szakirodalomból l. BÁRCZI 1950 és BENKŐ 1964). A kombinált kritériumrendszer alkalmazásában – mai kifejezéssel élve – szociopragmatikai nyelvváltozás-elméleti szemlélet húzódik meg. Összefüggés van ugyanis bizonyos történelmi, szociokulturális események és a nyelvek változása között. Ez az összefüggés azonban sosem közvetlenül, hanem mindig áttételeken, tudniillik a nyelvközösségek/beszélőközösségek tagjaira gyakorolt hatásokon keresztül van befolyással a nyelvhasználatra, s lehet nyelvi változások indukáló tényezője. (L. még TOLCSVAI NAGY 1998: 927.)

Két eljárásmóddal találkozunk a nyelvtörténeti korszakolásokban attól függően, hogy a szerzők kizárólag a vizsgált nyelv alakulástörténetét kívánják-e adni, vagy származástörténetét is. Az utóbbi a nyelvek fölmenő rokonságát, tehát a nyelvi előzményeket hordozó alapnyelveket is figyelembe veszi, azaz részben családtörténetet is ad (például a német stb. esetében az indoeurópai, a magyar esetében az uráli alapnyelvig tágítva a történeti horizontot: további példákra l. ADAMIK 2009; BÁRCZI 1963; BENKŐ–IMRE 1972: 15–48; HORÁLEK 1967; HUTTERER 1986; POLENZ 1970). A másik nem tekinti tárgyának az eredettörténet összefoglaló bemutatását sem, s megelégedve a nyelvrokonság tényére való utalással kizárólag a vizsgált nyelv alakulástörténetével, azaz az adott nyelv tényleges történetével foglalkozik (vö. pl. BENKŐ 1964: 144; KISS 2003b: 16). A latin nyelv történetét korszakolva ADAMIK BÉLA a latin nyelv tényleges korszakát a latin nyelv történeti korának, előzményei korszakát pedig a latin nyelv őstörténeti korának nevezi (2009: 24). A mindenkorai leírási célnak megfelelően természetesen mindegyik eljárásmód helyénvaló. Kétségtelen, hogy bizonyos esetekben (például tudományos ismeretterjesztő vagy népszerűsítő kiadványokban, tankönyvekben) az elsőül említett eljárás (származás- és alakulástörténet is) követése inkább célravezető lehet (vö. SZENTGYÖRGYI 2012: 493). Vitathatatlan azonban, hogy a nyelvtörténeti leírások központi területe a nyelvek tényleges történetével való foglalkozás, különös tekintettel nyelvemlékes korszakaikra. A korszakolás legnehezebb kérdése pedig a vizsgált nyelv élete indulásának a hozzávetőleges megállapítása, pontosabban szólva tudományos hipotézis szintjén történő valószínűsítése.

Nincs olyan nyelvi kritériumunk a kormeghatározásra, amilyenek például a fák esetében a fagyűrűk. Azt sem mondhatjuk, hogy a nyelvek változási üteméből megállapítható lenne koruk, hiszen nincs olyan egyetemes törvény, amely megszabná a nyelvek változási ütemét (azt ugyanis a nyelv- és beszélőközösségek körülményei határozzák meg). Ebből következően minél régebbi időbe megyünk vissza, annál inkább hipotetikus minden becslésünk. Ezért van az, hogy **„sem-miféle világos kronológiai határ”** (HERMAN 2003: 87) nem húzható meg alapnyelv és leszármazott nyelv között! Azonban bizonyos nem lebecsülendő, a tájékozódást segítő fogódzónk lehet egyrészt az, hogy mennyire távolodott el a vizsgált nyelv az alapnyelvtől (ha kicsit, akkor kevés, ha nagyon, akkor sokkal több idővel számolhatunk az alapnyelvi közösségből történt elszakadástól számítva), másrészt a nyelvi kontaktusok vallomása (a magyar esetében az ótörök és az óiráni jön szóba).

3. A magyar nyelvtörténet a hagyományos korszakolás szerint három nagy korszakra különül el: I. Előmagyar kor, II. Nyelvemlék nélküli vagy ősmagyar kor és III. A nyelvemlékes kor. Mindegyik korszakot alkorszakok alkotják (I.: 1. az uráli egység, 2. a finnugor egység, 3. az ugor egység korszaka; II.: 1. az Urál vidéki őshaza kora, 2. a vándorlások kora; III.: 1. ősmagyar kor: 896-tól 1526-ig, 2. középmagyar kor: 1526-tól 1772-ig, 3. újmagyar kor: 1772-től napjainkig (BÁRCZI 1967: 18, ez a több újrakiadást megért tankönyv szolgálta a magyar szakos egyetemisták oktatását a 21. század elejéig; de találkozhatunk vele újabban is: KUGLER – TOLCSVAI NAGY 2015: 503). A 2003-ban megjelent, KISS–PUSZTAI szerkesztette Magyar nyelvtörténet szerint az alapnyelvi előzmények nem tartoznak a magyar nyelv történetébe, ezért ezt a korszakolást közli: ősmagyar kor kb. Kr. e. 1000-tól 896-ig, ősmagyar kor 896-tól 1526-ig, középmagyar kor 1526-tól 1772-ig, újmagyar kor 1772-től 1920-ig, újabb magyar kor 1920-tól napjainkig (16). (A revideált korszakolást l. a 6. fejezet végén.)

GOMBOCZ nyomán BÁRCZI (1950: 5) nem ad meg körülbelüli időt sem a magyar nyelv létrejöttére abból kiindulva, hogy keveset tudunk az ősmagyar korról. A kérdést elsősorban az dönti el, hogy mikorra teszik a kutatók az ugor közösség megszűntét, magyarán tehát a leendő magyarság kiválását. Ennek megválaszolása finnugrisztikai, régészeti és kontaktustörténeti feladat is. Az elmúlt több mint hatvan esztendő hozott új kutatási eredményeket az említett területeken, így az ősmagyar nyelvvel érintkezett nyelvek (ótörök, óiráni) vizsgálatában is. Ezért a korábbiaknál magasabb fokon valószínűsített hipotézisek állnak rendelkezésre. Mai szemmel nézve akár csodálkozhatunk is azon, hogy korábban az ugor alapnyelv felbomlását, más szavakkal a magyar nyelv életének kezdetét milyen késői időre tették (Kr. u. 5. század: ZSIRAI 1937: 150). Ugyanis a magyarnak az obi-ugor nyelvektől való nagyfokú eltávolodása ilyen rövid idő mai ismereteink szerint aligha történhetett meg: „[A]z a magyar nyelv, amelyet őseink a honfoglalással a Kárpát-medencébe magukkal hoztak, már akkor is rendkívül nagy szerkezeti távolságban állt a rekonstruálható ugor alapnyelvtől, vele a megértés egyetlen lényeges elemét sem tartalmazza. Ennél összehasonlíthatatlanul kisebb a különbség honfoglaló őseink nyelve és a mai magyar nyelv között” (BENKŐ 1997: 164).

HAJDÚ PÉTER már 1962-ben a Kr. e. 1. évezred első felére, tehát nagyjából ezer évvel korábbra teszi az ugor közösség (és alapnyelv) felbomlását (87). RÓNA-TAS ANDRÁS pedig a hangváltozások relatív kronológiája alapján még régebbre, Kr. e. 2000 körüli időpontra datálja az ugor közösség felbomlását és a korai ősmagyar nyelv létrejöttét (2011: 3).

A hagyományos korszakolásban neuralgikus pont az előmagyar kor, amelybe az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelv időszakát együttesen beleértették. Miért problematikus ez a felosztás? Mert az említett alapnyelvek korszakát jelöli, s nem a magyar nyelv első korszakát: „a ’magyar előtti kor’-t jelentené, kell jelentenie, amely a magyar nyelv önálló életét megelőzi” (BÁRCZI 1950: 3). De hogyan tartozhat a magyar nyelv történetébe a magyar nyelv létét megelőző történet? Úgy, hogy „el kell mennünk a magyar nyelv történetében addig a határig, amíg a nyelvtudomány eszközei a kutatást valamiképpen megengedik és gyümölcsözővé teszik, ez a kor is beletartozik a magyar nyelv történetébe, s az *előmagyar* szó valahogyan mégis inkább magyarhoz tartozónak jelzi a kérdéses kort, mint a *magyar előtti*, különben is [az utóbbi] nehezkesebb elnevezés” (BÁRCZI 1950: 3). BÁRCZI jól érezte persze ennek az érvelésnek a fonákságát, mert hozzátette: „tanítványainkat nyomatékosan figyelmeztetnünk kell arra, hogy az uráli együttélés korszakával nem a magyar nyelv élete, hanem csupán történetének nyelvtudományi eszközökkel eddig földerített (s szükségszerűen fölötte hiányosan földerített) része kezdődik” (1950: 4). Magyarán: ebben az értelmezésben a nyelv élete és története részben elválik egymástól.

Ez a szemlélet a 20. században sokáig meglehetősen általános volt. Hozzáfüzöm: a „rokon nyelvi együttélés” és az „előmagyar” kifejezések a családfa-elmélet túlzottan kiterjeszkedő szemléletmódját tükrözik (ez utóbbihoz l. SZILÁGYI N. 1999; FEJES 2004; vö. még HONTI 2015), a nyelvi rokonság szemszögéből fogalmazódtak meg (a magyarban német minták követésével). Ezzel magyarázható, hogy a nyelvek történetét a fölmenő nyelvi rokonság bemutatásával, legalábbis vázlatos fölrajzolásával mutatták és mutatják be. Így járt el például BÁRCZI (1963), így tette HUTTERER a germán (1968), HORÁLEK a szláv (1967), POLENZ a német (1970), ADAMIK BÉLA a latin történetéről szólva (2009). A szóban forgó szemlélet megjelenik már BALASSA JÓZSEF 1937-es munkájában, lásd például „A magyar nyelv életében újabb és további sorsára döntő esemény az volt, amidőn a magyar törzs [...] megindul dél felé s [...] örök időkre elszakad északi rokonaítól” (43). PAPP ISTVÁN szerint „[a]z előmagyarkorban [az eredetiben ritkítva] a későbbi magyar nyelv még nem létezett, csak előzményei voltak meg előbb az uráli, később a finnugor nyelvcsaládon belüli egységekben” (2014: 15). PUSZTAY JÁNOS a magyar nyelv fejlődéstörténetéről írva három korszakot különített el: az előurálit (megjegyezve, hogy sem az ősuráli, sem a magyar ekkor nem létezett még), az urálit és a közép-európai korszakot (PUSZTAY Hrsg. 1998). Ez a korszakolás magyar nyelvtörténeti szempontból azért problematikus, mert egyrészt a magyar nyelvtörténetnek nem része az első két, szóban forgó korszak, másrészt mert kimaradni látszik belőle az ősmagyar kor (hiszen az uráli korszaknak már nem, a közép-európainak pedig még nem lehet része – ha jól gondolom).

Közelítsünk az alapnyelvek felől! Az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvekben nem leendő leánynyelvek éltek egymás mellett, csak az említett három alapnyelv élt, mindhárom más-más időszakban, a másik kettőt kizárva. (Az alapnyelveket emlegetve ne a mai modern nemzeti nyelvekre gondoljunk, l. már BÁRCZI 1950: 51) Ebből következően az alapnyelvi időszakokban sem „rokon nyelvi együttélés”-ről, sem „rokon nyelvekkel való tartós és intenzív nyelvi kontaktus”-ról (KUGLER–TOLCSVAI NAGY 2015: 503; vö. ehhez BÁRCZI 1963: 12) nem lehetett szó. Hol voltak akkor még a leendő finnugor leánynyelvek? Csupán előzményeik voltak, ám a nyelvi előzmények nem nyelvek. Az újlatin nyelvekről sem gondoljuk, hogy a latin az ő nyelvi együttélésüknek, intenzív nyelvi kontaktusuknak a közege lett volna. Nincs tehát semmi okunk a fenti értelemben előmagyar (előnémet, előfinn stb.) nyelvtörténeti korszakról beszélni. A magyar nyelvnek közvetlen előzményei kizárólag az ugor alapnyelvből származnak, az uráliból és a finnugorból nem. (Ahogy az újmagyar kor nyelvi állapota sem vezethető le közvetlenül az ősmagyar koréból, csak a középmagyaréból.) A magyar nyelv ugyanis az ugor alapnyelvből sarjadt leánynyelv tudomásunk szerint. (Ebben az összefüggésben lényegtelen, hogy az ugarság esetleg elfinnugorosodott paleoszibériai nyelvnek tekinthető-e vagy sem: PUSZTAY 2011: 124.) Ha magyar (vagy bármely más) nyelvről szólnunk, akkor csak egy minden más nyelvtől többé-kevésbé különböző, mind beszélőitől, mind másoktól ekként érzékelt idiómára gondolunk. Az előzmények nem ez a kategória. Ebből következően „[a] magyar nyelvnek és népnek az őstörténete nem mosható, nem keverhető össze az uráli-finnugor vagy akár az ugor [obi-ugor] nyelvek és népek őstörténetével” (BENKŐ 1997: 164). Helyeslendő tehát BENKŐ LORÁND eljárása, hogy a magyar nyelvtörténeti korszakolást „a magyar nyelv külön életének kezdeté”-től számítja (1964: 144; így jártak el a magyar nyelv történeti nyelvтанának a szerzői is, l. BENKŐ 1991: 22). HARMATTA az *előmagyar* terminusról azt írta: „kétségtelen, hogy ezt a helytelenül használt kifejezést legjobb a magyar nyelv korszakainak megnevezései közül véglegesen kiiktatni” (1997: 16). Fölmerül persze a kérdés, érdemes-e egy már hosszú évtizedekkel ezelőtt meggyökeresedett szakszót, amely a közoktatás révén bekerült a köztudatba is, kiiktatni. Úgy vélem, minthogy a magyar nyelv története és a magyarság őstörténete szempontjából nem lényegtelen szemléleti kérdésről is szó van, határozott igennel kell válaszolnunk (l. még alább. a 4. fejezetben).

4. A leánynyelvek esetében az életkor kezdete számításának a kiindulópontja, legfontosabb viszonyítási pontja azon közösség felbomlásának, illetőleg az abból való kiszakadásnak a föltételezhető ideje szokott lenni, amely ennek a közösségnek a nyelvét (x vagy y alapnyelvet) beszélte. Ezt mutatja az eddigi irodalom túlnyomó része. Nyelvészek és történészek többnyire egybehangzó módon járnak el (a finnugor nyelvészettel kapcsolatban l. CSÚCS 1990–1991: 265). Az ősmagyarságra vonatkozó történészvéleményre l.: „[a]z ugor közösségből való kiválás voltaképpen az ősmagyarság önálló életének kezdetét jelenti” (KRISTÓ 1998: 38), a nyelvi tényezőre való hivatkozással pedig: „A magyar őstörténet a magyar nyelv kialakulásától a honfoglalásig [...] tartó korszak hagyományos elnevezése” (ZIMONYI 2012: 27).

Mikortól számítható azonban egy közösség nyelvi elkülönülése az alapnyelvtől (például a magyaré az ugorhoz, a franciáé a latinhoz képest)? Nyelvészeti értelemben akkortól, amikor olyan nyelvtani újítások jelennek meg a nyelvben, amelyek csak az adott közösség nyelvére jellemzők. Az eredeti közösségből való fizikai kiválás azonban automatikusan éppúgy nem hozza magával nyelvi újítások létrejöttét, ahogy nincs semmiféle nyelvi elkülönülés a nyelvtörténeti szakaszhatárok évében/éveiben sem. A leánynyelvek kialakulása, önállósulása tehát nem megy, nem mehet máról holnapra. Annál kevésbé, mert az önállósulásnak nemcsak nyelvi, hanem történelmi, szociokulturális feltételei is vannak. Az alapnyelv megszűnt és a leánynyelvek önállósulása közötti szakasz a 'már nem az alapnyelv része, de még nem is külön nyelv' sajátos átmeneti állapota. Ebben a szakaszban indul el a területi és közösségi elszakadás következményeként a nyelvi szétfejlődés (nyelvi újítások megjelenése) és az önállósodás folyamata. GOMBOCZ ezt az időszakot nevezte előmagyar kornak („a magyarságnak a többi ugor népektől való elszakadásától az ősmagyar kor kezdetéig”; 1940: 63). Ebben az értelemben használta a terminust VÉRTES EDIT is (2001).

A nyelvek önállósodási folyamatának idejét a nyelvközösségek sorsát meghatározó külső tényezők határozzák meg, emiatt minden nyelvre érvényes időhossz nem állapítható meg. Minél régebbi nyelvről van szó, annál kevésbé. Ezért leginkább azt teszik a kutatók, hogy az adott nyelv őstörténeti szakaszát az eredeti (alapnyelvi) közösségből való kiszakadás föltételezhető idejétől számítják. Az alapnyelv utáni, a leánynyelvvé válás átmeneti időszakát tehát nem különítik el, hanem az önállósuló új nyelv története részének tekintik. ADAMIK BÉLA latin nyelvtörténetében a vulgáris latin és az újlatin nyelvek közötti átmeneti szakasz protorománként és a latin nyelv története részeként szerepel (2009: 24), 2015-ös tanulmányában már helyesen a *Transitional* 'átmeneti' jelző olvasható (650). Ami a franciát illeti: a helyi beszélt nyelv másságának az együtt élő vulgáris latinnal szemben való felismerése, majd megnevezése (CERQUIGLINI 1993: 35) jelentette azt a választóvonalat, amelytől fogva már új nyelvről kell beszélnünk. A francia esetében a „születési anyakönyvi kivonat”-nak tekinthető a tours-i zsinat (Kr. u. 813) jegyzőkönyvében olvasható „lingua romana rustica” kifejezést tartják egyértelmű bizonyítéknak. Ám a francia nyelv nem akkor alakult ki, hanem évszázadokig tartó folyamat eredményeként született („a VIII–IX. században a galliai latin nyelv – jelentősen eltávolodva a klasszikus latintól – lényegében véve már külön nyelvvé vált” (BÁRDOSI–KARAKAI 2008: 435).

5. Bevezetésképpen: a finnugrisztikában zajlanak bizonyos viták a mai finn-ugor nyelvek kialakulásának lehetséges módjairól. Magam abból indulok ki, hogy volt ugor alapnyelv, hogy a magyar ennek a leánynyelve, a magyar tehát ugor előzményekből született nyelv (a vitás kérdésekre is l. HONTI 1997: 40–61, 2013: 101–114). Ami pedig immár a magyart illeti: 1. Az ugarságból való kiválással semmiféle intenzív kapcsolat nem maradt rokon nyelvet beszélő közösségekkel. Márpedig tudvalévő, hogy az érintkezés megszűnése minden másnál jobban elősegíti az elkülönülést (BÁRCZI 1950: 4). 2. Az önállósodás útját járó, eredetileg ugor nyelvjárásokat beszélő népesség csak más nyelvű népekkel, népcsoportokkal

került kapcsolatba. (Az ősspermi-ősmagyar kapcsolat feltevés csupán, amely „lehetséges, de nem bizonyított”: CSÚCS 2007: 106, ezért ezzel egyelőre nem számolhatunk.) 3. A finnugor népek között a magyart érte a legtöbb idegen nyelvi hatás (az ősmagyar kor hosszú vándorútja során, s végleges hazájában, a Kárpát-medencében is a magyarság több másnyelvű néppel volt és van ma is közvetlen érintkezésben, mint a többi finnugor nép és nyelv). Ez az egyik oka annak, hogy a magyar nyelv távolodott el legmesszebbre a finnugor alapnyelvi állapotoktól. 4. A rendelkezésre álló nyelvtörténeti korszakolások alapján a magyar látszik a legidősebb finnugor nyelvnek. (Az ősmordvin korszak Kr. e. 1500-tól (KERESZTES), a lapp Kr. e. 1500 és 1000 közöttől (BERECZKI ANDRÁS), az észti (PAJUSALU, BERECZKI ANDRÁS), az udmurt (CSÚCS) és a mari (BERECZKI GÁBOR) kialakulása hozzávetőlegesen Kr. e. 1000-tól számítódik; l. alább). Ez további magyarázat a magyar nyelvnek a finnugor alapnyelvi állapotoktól való nagyfokú eltávolodására. Ugyanis minél korábban vált ki a leendő leánynyelvi közösség, annál nagyobb arányú a nyelvi szétfejlődés. A nagy nyelvi különbség tehát a hosszabb önálló élet egyik bizonyítéka. Miként fordítva is: a kisebb különbség a rövidebb önálló élet. Érdeemes emlékezetünkbe idéznünk, amit Julianus barátunk köszönhetően tudunk: az 1237-es Riccardus-jelentésben ugyanis az áll, hogy: Julianus „[m]egtalálta pedig őket [az ottani magyarokat] a nagy Etil folyó mellett [...] teljesen magyar a nyelvük, megértették őt, és ő is azokat [...]”. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a [Nyugatra ment] magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla” (GYÖRFFY 1986: 68). A magyar honfoglalás (895) és 1237 között 342 év telt el, s ilyen rövid idő alatt – úgy tűnik – a Nyugatra szakadt és a Keleten maradt magyarok nyelve között nem keletkezett semmiféle lényeges különbség sem az alapszókészletben, sem a nyelvtanban, ezért volt lehetséges a zökkenőmentes kommunikáció. Hasonló a helyzet a moldvai csángó magyarokkal, akiknek az elődei mintegy fél ezer éve hagyták el eredeti lakóhelyüket, az erdélyi Mezőségeket; igaz, ők nem kerültek el messze az erdélyi magyarságtól. Az anyanyelvi kommunikáció nehézségeit azonban velük kapcsolatban sem az alapszókészleti vagy a grammatikai különbségek jelentik. (Egyik lektorom említi azt a vélekedést, hogy az Uráltól az Atlanti-óceánig a mindenkor szomszédság szélső érintkező sávjában a másik nyelv több-kevesebb ismerete adva van. Ez nagyrészt nyilván igaz is, bár a modern kori határviszonyok, a „vasfüggönyök” árnyalhatják a képet. Azonban ez a fajta kölcsönös egymást értés a nyelvközösségek bizonyos részeinek a nyelv- szociológiai körülményeiből következik, nem pedig nyelveik több-kevesebb lingvisztikai hasonlóságából. Ez utóbbiról lesz szó az alábbiakban is.)

A fentebb írottak a fő magyarázat arra, miért teljesen lehetetlen a magyar beszédet akár csak részlegesen is megérteni a többi finnugor nyelvű számára, illetőleg magyar anyanyelvűnek akár csak részlegesen is megérteni nyelvrokonai anyanyelvét – szemben azzal, hogy a többi finnugor beszélő egy része számára a szomszédos finnugor nyelvekkel való kölcsönös érthetőség bizonyos fokig mégiscsak adva van.

Erre vonatkozólag egy kis vázlatos kitérőt teszek, azt vizsgálva, milyen eredményekre jutunk bizonyos finnugor nyelvek egymás közötti érthetőségét szemlélve. A magyar és az obi-ugor nyelveket beszélők között teljes a kölcsönös nyelvi

érthetetlenség. Ami a magyarnál később önállósult osztják és vogul beszéd közötti kölcsönös érthetőséget illeti, a helyzet nem ennyire reménytelen, hiszen az obi-ugor nyelveket beszélők őseinek a szétválása jóval később történt (SZOKOLOVA szerint ez a nulladik év körül történhetett: l. HONTI 1982: 14), bár az egyes nyelvjárások közötti különbségek a megértést zavaróan nagyok. Például a kondai keleti vogul anyanyelvű nyelvész, Vahruseva és az északi vogulok csak nehezen értették egymást. Honti László osztják nyelvmesterének a szurguti keleti nyelvjárás volt az anyanyelvjárása: ő és a kazimi osztjakok csak valamelyest értették meg egymást. (HONTI LÁSZLÓ közlései, 2016.) A hatalmas területen való szétszórtság, a kommunikációs kapcsolathálózat gyenge, illetőleg hiányzó volta vezetett a nagyfokú nyelvjárási különbségek kialakulásához.) Az udmurtok és a zürjének RÉDEI KÁROLY szerint „elboldogulnak egymással” (CSÚCS SÁNDOR szóbeli közlése, 2017). Ebben nyilván az is szerepet játszik, hogy mindkét nép tagjai kétnyelvűek s oroszul többnyire jól tudnak, s mivel mind a zürjén, mind az udmurt nyelvben sok az orosz jövevényszó, ez a tény önmagában is megkönnyíti a megértést. Az erza és a moksa mordvinok viszonylag jól megértik egymást (az erza és a mordvin nyelvjárások viszonya kb. az orosz-ukrán viszonyhoz felel meg). A mordvin anyanyelvűek az anyanyelvükön beszélő marikat, udmurtokat, zürjéneket egyáltalán nem értik. A finnek nem értik az északi számi (lapp) beszédet. (KERESZTES LÁSZLÓ levélbeli közlései, 2017.) (Az, hogy a számikkal a finnek tudnak kommunikálni, az az előbbieknél finn nyelvtudásának köszönhető, s nem a két nyelv kölcsönös érthetőséget biztosító hasonlóságának. Keresztes László még Norvégiában sem talált sok olyan lappot, akivel ne tudott volna szót érteni finnül.) A finnek és az észtek viszonylag jól megértik egymást (főként az észtek a finneket; PAUL KOKLA közlése, 2017; ez utóbbinak egyik oka a motiváltság eltérő volta is lehet). Egyrészt – és talán elsősorban –, mert nyelveik fiatalabbak a magyarnál, másrészt mert egymás szomszédságában voltak s vannak (az északi észtek és a déli finnek), harmadrészt mert előbb svéd, később orosz fennhatóság alatt élt mindkét nép, végül pedig, mert nem érte őket annyi idegen nyelvi hatás, mint a magyart. (Az említett nyelvekkel kapcsolatos közléseikért BEREZKI ANDRÁSnak, CSÚCS SÁNDORNak, HONTI LÁSZLÓnak, KERESZTES LÁSZLÓnak, PAUL KOKLÁnak e helyt is köszönetet mondok.) A germán, az újlatin, a szláv nyelvek beszélőiről nem mondható, hogy egyáltalán nem értik egymást. Épp ellenkezőleg. Ennek legfőbb oka az, hogy nyelveik jóval később önállósodtak, mint a finnugor nyelvek nagy része.

A magyar nyelv önállósulása folyamatának az idejét vizsgálva az említett körülmények nem hagyhatók figyelmen kívül. Utalok néhány finnugor nyelv korai nyelvtörténetére is. CSÚCS SÁNDOR szerint az igen hosszú őssperi korszak feltevését a nyelvi változások már önmagukban is indokoltá teszik (1983: 89). A mari (cseremis) törzsek elődei Kr. e. 1000 előtt kiváltak már a permi-volgai közösségből (BEREZKI 1998: 12). A korai ősmordvin korszakot KERESZTES A Kr. e 1500–500 közötti időszakra (1998: 44), az őslapp korszak kezdetét BEREZKI ANDRÁS A Kr. e. 1500–1000 körüli évekre teszi. Megjegyzendő továbbá, hogy az ismeretek bővülésével időben általában korábbra helyezik a finnugor kutatók az alapnyelvek idejét és a későbbi leánynyelvi közösségek kiszakadásának az időpontját. A leendő magyaroknak az ugor közösségből való kiválását BÁRCZI

például a Kr. e. 500-ra teszi (1967: 18), HONTI a Kr. e. 1300 és 800 közötti időre (1982: 14), RÓNA-TAS a Kr. e. 2000-re (2011: 3). (További finnugor nyelvekre l. ZSIRAI 1963: 24, 26, 27, 28, 31, 42, 50, 58, s az e fejezet első bekezdésében közölt vonatkozó újabb évszámokat.)

Az említett tényezők azt a véleményt valószínűsítik, hogy az ugor közösségből kiváló leendő magyar csoportok az ugoroktól korábban elszakadtak, mint eddig föltételezték. Támogatják tehát RÓNA-TAS ANDRÁS hipotézisét, hogy tudniillik a magyar nyelv kialakulásának idejét megokolt korábbra datálni. Ő a relatív kronológia vizsgálata alapján jutott arra az eredményre, hogy az ősmagyar kor kezdetét korábbra tegye. (A jövevényszavaknak a nyelvtörténeti korszakolásokban másutt is nagy szerepe van, vö. például permi nyelvekkel kapcsolatban WICHMANN periodizációját: CSÜCS 1990–1991: 265; l. még CSÜCS 2005: 17 és RÉDEI–RÓNA-TAS 1972.) Egyik lektorom véleményében jelzi, hogy mivel a finnugor és indoeurópai nyelvi kapcsolatok régi keletűek, egymás vonatkozó eredményeit megkülönböztetett figyelemmel kísérik a kutatók, de a bizonytalansági tényezők itt is óvatosságra intenek. RÓNA-TAS véleménye szerint az ugor alapnyelv Kr. e. 3000-től 2000-ig tartott, s ennek nyomán az ősmagyar kor kezdetét Kr. e. 2000-től számítja (2011: 3). Ezzel nagyjából ezer évvel korábbra tevődik a magyar nyelv kialakulásának kezdete a korábbi véleményekkel szemben. Ha tehát az ősmagyar kort „a magyarság különválásától a honfoglalásig” (BÁRCZI 1950: 18; KRISTÓ 1998: 38) számítjuk, akkor RÓNA-TAS korszakolása alapján nagyjából négy ezer évre becsülhető a magyar nyelv életkora. Ha azonban kizárólag a nyelvi újítások megjelenéséhez tudnánk – de nem tudjuk – kötni a datálást, akkor évszázadokkal rövidebbre kellene szabnunk a magyar – és a hozzá hasonló, életét a nyelvemléktelenség időszakában kezdő valamennyi más nyelv – első korszakát. Az azonban bizonyosra vehető, hogy a magyarnak a környezet nyelveitől kezdettől fogva eltérő volta, s emiatt a más nyelvű népcsoportokkal való nyelvi kommunikáció lehetetlensége gyorsította az alakuló magyar közösségek anyanyelvi (és később etnikai) tudatosulását.

Nem korszakolási kérdés, de mert összefügg vele, tegyük föl: hol jött létre a magyar nyelv, s ami ezzel egy: hol született meg a magyar nyelv-közösség? A válasz: a Dél-Urál hegységtől nyugatra fekvő területen, tehát Európában: a „magyarok kialakulását [...] a Volga és az Ural közé kell tennünk” (RÓNA-TAS 1996: 246; térképes ábrázolására l. RÓNA-TAS–BERTA 2011. 2: 1486; annak megállapítása, hogy az ugorok embertanilag milyenek voltak, nem a nyelv-tudomány illetékességi körébe tartozik).

6. A magyarban az új magyar korszak (hagyományosan 1772-től napjainkig) differenciálását többen is szükségesnek látják, s 1920-tól (Trianon) új nyelvtörténeti korszak bevezetését tartják megokoltnak (SZILÁGYI N. 2008; KISS 2003a és 2003b; LANSTYÁK 2008). Az 1920 utáni időszak magyar nyelvére két olyan nagy változási tendencia is jellemző, amely a magyar nyelv korábbi történetét nem jellemezte. Az egyik a magyar nyelv állami alapú szétfejlődése (a fő különbség a magyarországi és a Kárpát-medencei magyar kisebbségi közösségek magyar nyelvhasználatának és nyelvének a divergens változásában nyilvánul meg). Ez a folyamat valamennyi nyelvváltozatot érinti többé-kevésbé. A másik viszont elsősor-

ban a regionális nyelvváltozatokra vonatkozik. A nyelvjárásoknak a köznyelvhez való növekvő ütemű közeledéséről, visszaszorulásáról, a regionális köznyelviség kialakulásáról, valamint a kettősnyelvűség tömeges elterjedéséről van szó – elsősorban Magyarországon, ahol a magyar köznyelv befolyása a legerősebb (vö. még PUSZTAI 2000). Más szempontból nézve Trianon és számos következménye „olyan mértékben rendezte át a magyar nyelvközösség helyzetét, valamint a magyar nyelv korábbi befogadói és alkotói feltételeit, hogy mindenképpen szakaszlezáró és -kezdő rövid időszaknak kell tekinteni” (TOLCSVAI NAGY 2004: 47). Végül: kizárólag az utóbbi évtizedekre jellemző az elektronikus kommunikáció korábban elképzelhetetlen térhódítása és befolyása (TOLCSVAI NAGY 2016: 402).

A módosítás tehát elkerülhetetlen. A kérdés csupán az, új korszakot érdemes-e „nyitnunk”, vagy megokoltabb az alkorszakokra bontás (vö. KISS 2003a: 392). A 2003-as nyelvtörténeti összefoglaló (KISS–PUSZTAI szerk. 2003) az új, önálló korszak bevezetése mellett volt (*újabb magyar kor*; de felbukkant a *legújabb magyar kor* elnevezés lehetősége is). A korszakolási módosítások azonban csak akkor véglegesülnek, ha a szakma maradéktalanul elfogadja őket. Ez nem történt meg (vö. LACZKÓ: „ha a nyelvet önmagában, s nem funkcionalitásában tekintjük, az újmagyar és az újabb magyar korszak nem mutat olyan számottevő különbséget, amely a két korszak különvételét igazolná”: 2006: 401–403). Nézzük meg akkor, mi szólhat az újmagyar kor alkorszakokra bontása mellett! Az ősmagyar kort BÁRCZI két részre osztotta: az uráli őshaza korszakára és a vándorlások korszakára (1967: 18), LIGETI korai, középső és kései (1986: 145, 176), RÓNA-TAS pedig korai és kései alkorszakokra tagolja (a történész ZIMONYI is operál velük: 2014: 24; itt jegyzem meg, ha az előmagyart GOMBOCZ értelmében a magyar nyelvtörténethez tartozó kezdeti átmeneti szakasznak tartjuk – márpedig csak így helyes –, akkor e néhány évszázadnyi időt kitevő szakaszt a korai ősmagyar kor bevezető részének kell tekintenünk). Az ómagyarnak is két korszakát szokás elkülöníteni (l. pl. BENKŐ 1991: 24): a korai ómagyar a 14. század közepéig tart, a kései ómagyar a 14. század közepétől 1526-ig. Az említett hazai és bizonyos külföldi minták nyomán is ma már célravezetőbbnek látom, hogy megtartsuk a hagyományosan értelmezett újmagyar kort (1772-től napjainkig), de két alkorszakra bontva: korai újmagyar (1772-től 1920-ig) és kései újmagyar korra (1920-tól). Ezzel megkönnyíthetnénk az utódok dolgát is, amikor – ki tudja, mikor – ők kerülnek szembe a korszakolás módosításának a kérdésével. Így ugyanis szabaddá válna a jövő számára az *újabb magyar kor* elnevezés.

A fentiek értelmében a magyar nyelvtörténet korszakai a következők: ősmagyar, ómagyar, középmagyar és újmagyar. S a középmagyar kivételével, amely 246 évet ölel át, mindegyik korai és kései alkorszakra tagolódik. (Hogy a mindenkori kutatástól függően beiktatnak-e kutatók rövidebb szakaszokat az alkorszakokon belül, részletkérdés.) A legrövidebb korszak 2019-ben már a középmagyar lesz a maga nem változó korával. Az újmagyar kor ugyanis, amelynek csupán kezdete (1772) van rögzítve, ekkor tölti be 247. életévét.

7. Annyelvezek szerinti nyelvtörténeti korszakolásokra néhány példa következik a ma többnyire általánosnak mondható periodizációt véve

alapul (több esetben több alternatív javaslat is forgalomban volt és részben van). Hozzátevé, nem minden esetben világos, hogy a korszakolások kezdő időpontját milyen kritériumok alapján állapították meg.

A n g o l: óangol (Old English): Kr. u. 700–1100, korai középanyol (Early Middle English): 1100–1300, kései középanyol (Later Middle English): 1300–1500, korai modern angol (Early Modern English): 1500–1800, kései modern angol (Late Modern English): 1800–1920) vagy modern angol (Modern English): 1800-tól máig (BURNLEY 1992: 1, 63, 133, 297). – **C s e h:** korai ócseh: az ószlávtól kb. Kr. u. 1000-ig, klasszikus cseh: 1000 és 1400 között, korai újcseh: 1400 és 1600 között, barokk kori újcseh: 1600 és 1800 között, modern újcseh: 1800-tól (ROELCKE 2003: 639). – **É s z t:** délést (a legrégebbi balti finn nyelv): Kr. e. 1000 és 600 között, északi észt (kb. fél évezreddel később). A tág korszakolás szerint: régi észt (vanaeesti keel): a Kr. e. 1. évezred első felétől Kr. u. 1200-ig, a nagy változások korának észt nyelve (suurte muutuste perioodi eesti keel): 1200-tól 1770-ig, újészt (uuseesti keel): 1770-től napjainkig (PAJUSALU 2000, 2014; BEREZKI ANDRÁS és PAUL KOKLA írásbeli közlései, 2016. ARISTE szerint is a Kr. e. I. évezred folyamán alakult ki a délést és az északi észt is: BEREZKI 2000: 11). – **F i n n:** korai finn (varhaisuomi): Kr. u. első évszázadoktól 1540-ig (az írásbeliség hiánya), ófinn (vanhasuomi): 1540-től 1820-ig (az írásbeliség megteremtésétől a nyelvújításig), korai újfinn (varhaisnykysuomi): 1820-tól 1870-ig (nyelvújítás, 1863: nyelvtörvény, a nyelvi egységesülés kora), újfinn (mai finn) (nykysuomi): 1870-től napjainkig (IKOLA 1965: 33 és CSEPREGI MÁRTA közlése; vö. még LEHTINEN 2007: 75; Hans-Hermann Bartensnek köszönöm, hogy felhívta figyelmemet LEHTINEN könyvére). – **F r a n c i a:** ófrancia (l'ancien français): kb. Kr. u. 8. sz.–13. század végéig, középfrench (le moyen français): 14–16. század, újfrancia (le français moderne): a 17. századtól (BÁRDOSI–KARAKAI 2008: 435–445). – **L a t i n:** archaikus latin: Kr. e. 7. századtól a 8. század közepéig, ólatin: a Kr. e. 3. század elejétől a Kr. e. 2. század végéig, klasszikus latin: Kr. e. 2. század 2. felétől Kr. u. 2. század végéig, vulgáris latin: Kr. u. 3. századtól a 6. század végéig, átmeneti újlatin: Kr. u. 7. századtól a 8. század közepéig (Gallia: francia), illetőleg 9–10. századig (Itália: olasz, Hispánia: spanyol, portugál) (ADAMIK 2009: 24). – **M a g y a r:** ősmagyar: Kr. e. 2000 körülől Kr. u. 895-ig, ómagyar 895–1526 (korai ómagyar 895-től a 14. sz. közepéig, kései ómagyar a 14. sz. közepétől 1526-ig), középmagyar: 1526–1772, újmagyar: 1772-től napjainkig (korai újmagyar: 1772-től 1920-ig, kései újmagyar 1920-tól napjainkig, l. a 6. fejezetben). – **M o r d v i n:** korai ősmordvin: kb. Kr. e. 1500–500, ősmordvin: Kr. e. 500 és Kr. u. 400 között, kései ősmordvin: Kr. u. 400–700, középmordvin: 700–1600, modern mordvin: 1700-tól napjainkig (KERESZTES 1998: 44–47). – **N é m e t:** ófelnémet (Althochdeutsch): Kr. u. 750–1050, középfelnémet (Mittelhochdeutsch): 1050–1200, korai újfelnémet (Frühneuhochdeutsch): 1200–1650, újfelnémet (Neuhochdeutsch): 1650-től máig (ERNST javaslata szerint az utóbbi korszak 1875-ig tart, s az 1875-től máig tartó korszak a Normdeutsch: 2007: 68). – **R o m á n:** ősrómán: Kr. u. 800 és a 13. század között, nyelveléktelen román: a 14. és 15. században, óromán: a 16. századtól 1780-ig, modern román: 1780 és 1945 között, mai és kortárs román: 1945 és 1989 között, ill. 1989-től (ROELCKE 2003: 530). –

Svéd: runasvéd (Runsvenska): kb. Kr. u. 800–1225, klasszikus ósvéd (Klassisk fornsvenska): kb. 1225–1375, kései ósvéd (Yngre fornsvenska): kb. 1375–1526, korai újsvéd (Äldre nysvenska): 1526–1732), kései újsvéd (Yngre nysvenska): 1732–1900, Nusvenska (Modern svenska): 1900-tól (BERGMAN 2008: 20, 30, 65, 86, 1134, 155, 185). – Udmurt (votjak): ósudmurt: kb. a Kr. e. 10/9. századtól 1237-ig, óudmurt: 1237 és 1552 között, középudmurt: 1552 és 1775 között, korai újudmurt: 1775-től a 20. század elejéig, újudmurt: a 20. század elejétől napjainkig (CSÚCS 1983: 89–91, 1990–1991: 264–265).

Nota bene: az angol *Contemporary English*, a német *Gegenwärtiges Deutsch*, a mai magyar nyelv nem önálló nyelvtörténeti korszakot jelöl, hanem csupán a bármely néven nevezendő legújabb korszaknak a – mindenkori más, a tágabban értelmezett szinkroniát magába foglaló – szakaszát. A magyar esetében tehát a mai magyar nyelv a kései újmagyar kor utolsó, lezáratlan, szinkrón, mintegy három évtizedet kitevő szakasza. S mint ilyennek ellentett pólusa az ősmagyar kor bevezető szakasza, a GOMBOCZ értelmében előmagyar időszaknak nevezett néhány évszázadnyi idő.

8. Megjegyzések

a) Bármely nyelv történetének korszakolásáról legyen is szó, többnyire ugyanazok a problémák kerülnek elő. Kérdések például a korszakolhatóságról általában is; hogy csak nyelvi tényekre hagyatkozzanak-e a korszakolók vagy másra is; hogy milyen szerep juthat a nyelvemlékes korok mellett a nyelvemlékteleneknek; hogy a standardizált nyelvek esetében mennyire veendők figyelembe az újabb korok vizsgálatában is nyelvjárási, és pedig mely nyelvjárási jelenségek (a legrészletesebb áttekintés a német nyelvtörténet korszakolás-történetéről szól: ROELCKE 1995, de figyelemre méltó ADAMIK BÉLÁNAK a latin nyelv korszakolásával foglalkozó tanulmánya is: 2015, hogy a finnugor világon kívüli példákat említsek).

b) Különbségek a korszakolások mindkét típusában (korszakok és alkorszakok) előfordulnak, kortól és szerzőtől függően (az észti nyelv státuszában és használatában bekövetkezett változások alapján HENNSTE például kilenc korszakot különít el: 1997: 9).

c) A korszakolás differenciálására legérzékenyebbek az újabb korszakok: a modern francia korszakot (a 17. századtól máig) három nagy szakaszra bontják (BÁRDOSI-KARAKAI 2008: 813: 440).

d) A francia és a német nyelvtörténetről szóló szakirodalomban találkozunk azzal, hogy a francia és a német nyelv történetének kezdetét némelyek „szigorúan véve” csak a francia, illetőleg a német nyelvemlékek, illetőleg írásbeliség kezdetétől számítják (CERQUIGLINI 1993: 20; POLENZ 1970: 11). Ez a megközelítésmód a finnugor nyelvekre bizonyosan nem alkalmazható. Ugyanis e nyelvek életének kezdete és írásbeliségük jelentkezése nagyon távol esik egymástól, szemben a franciával és a némettel.

e) Vannak véletlen egybeesések különböző nyelvek nyelvtörténeti korszakai között: 1526 például korszakhatár a svédben és a magyarban is. A svédben a Bibliának svéd nyelven való megjelenése miatt nevezik a korai újsvédet „biblia-svéd”-nek (Bibelsvenska) is, nálunk pedig Mohács neve fémjelzi az új nyelvtörté-

neti kort. (Az első teljes magyar bibliafordítás 1590-ben, a finn 1642-ben, az észti 1739-ben jelent meg.)

f) A fontosabb nyelvtani változások a magyarban az újmagyar korig (1772-ig) lezajlottak. Ennek kettős oka van. Az egyik: a magyar nyelvtörténet túlnyomó részét a korábbi korszakok tették ki, ti. az ősmagyar kor a magyar nyelvtörténet mintegy 65%-át, az ómagyar korral együtt számítva hozzávetőlegesen 85%-át adja. A másik: ezek a korszakok (az ősmagyar kor teljesen, az ómagyar kor túlnyomórészt) a beszélt nyelvviség és a nyelvjárások kizárólagos korszakai voltak. Nem volt széles körű írásbeliség még az ómagyar kor végén sem. De nem volt írott standard sem, amely a nyelvi (nyelvtani) változások legfőbb fékezője a korábbi korszakok nyelvi változási „szabadosság”-hoz, a nyelvjárási változatosság zavartalan „virágzásá”-hoz képest. A standardizálódás természetes velejárója a nyelvjárások köznyelvhez közeledése, amely a nyelvjárások körében a korábbihoz képest nagymérvű változáshullámot indított el. De mert ez legnagyobbbrészt a kiegyenlítődés irányába mutat, nem hozott lényegesnek mondható grammatikai újításokat (a regionális archaizmusok visszaszorulását annál inkább). A főntebbi kijelentés, hogy tudniillik a fontosabb nyelvtani változások az újmagyar korig lezajlottak, igaz tehát a nyelvjárások nagyarányú, elsősorban hangtani (a hangrendszer-típusokat is nagyban érintő) és szókészleti változása ellenére is.

Kulcsszók: nyelvtörténeti korszakolás-elvek, nyelviváltozás-elméleti kiindulópont, a nyelvek története kezdeti szakaszának meghatározása, alapnyelvek és leánynyelvek viszonya, különböző nyelvek nyelvtörténeti korszakai, a magyar nyelvtörténeti korszakok.

Hivatkozott irodalom

- ÁCS PÉTER – BAKSY PÉTER 2010. *A központi skandináv nyelvek történetének vázlata a kezdetektől a reformációig*. Budapest Beiträge zur Germanistik 54. ELTE BTK Germanisztikai Intézet, Budapest.
- ÁCS PÉTER – BAKSY PÉTER 2013. *A központi skandináv nyelvek történetének vázlata a reformációtól a 20. századig*. Budapest Beiträge zur Germanistik 61. ELTE BTK Germanisztikai Intézet, Budapest.
- ADAMIK BÉLA 2009. *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- ADAMIK BÉLA 2015. The Periodization of Latin. An Old Question Revisited. In: HAVERLING, GERD V. M. ed., *Latin Linguistics in the Early 21st Century*. Uppsala Universitet, Uppsala. 640–652.
- BALASSA JÓZSEF 1937. *A magyar nyelv életrajza*. Renaissance kiadás, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1950. A magyar nyelvtörténet korszakai. *Magyar Nyelv* 46: 1–8.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Bevezetés. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 5–19.
- BÁRDOSI VILMOS – KARAKAI IMRE 2008. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.

- BENKŐ LORÁND 1964. A magyar nyelvtörténet korszakolásáról. *Magyar Nyelv* 60: 137–145.
- BENKŐ LORÁND 1991. Bevezetés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–27.
- BENKŐ LORÁND 1997. A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai. In: KOVÁCS–VESZPRÉMY szerk. 1997: 164–176.
- BENKŐ, LORÁND – IMRE, SAMU ed. 1972. *The Hungarian Language*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 1998. Die Entwicklungsgeschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: PUSZTAY Hrsg. 1998: 5–22.
- BERECZKI GÁBOR 2000. *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Universitas Kiadó, Budapest.
- BERGMAN, GÖSTA 2008. *Kortfattad svensk språkhistoria*. Norstedts Akademiska Förlag, Stockholm.
- BURNLEY, DAVID 1992. *The History of the English Language*. Longman, London – New York.
- CERQUIGLINI, BERNARD 1993. *A francia nyelv születése*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 1983. A votják nyelvtörténet korszakai. BERECZKI GÁBOR – DOMOKOS PÉTER szerk., *Uralisztikai tanulmányok*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 85–103.
- CSÚCS SÁNDOR 1990–1991. Periodisierung der wotjakischen Sprachgeschichte. *Acta Linguistica Hungarica* 40/3–4: 263–273.
- CSÚCS SÁNDOR 2005. *Die Rekonstruktion der permischen Ursprache*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 2007. Permi-magyar nyelvtörténeti párhuzamok. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 86–123.
- DEME LÁSZLÓ 1950. A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 46: 210–222.
- FEDINEC CSILLA szerk. 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. Budapest.
- FEJES LÁSZLÓ 2004. Nyelvcsaládfeldolgozás. In: CSEPREGI MÁRTA – VÁRADY ESZTER szerk., *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. Uralisztikai Tanulmányok 14. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 57–65.
- FODOR ISTVÁN 2012. A finnugor népek ősi lakóhelyei. *História* 2012/7: 3–9.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1940. *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei*. Második kötet. 1. füzet. Sajtó alá rendezte LAZICZIUS GYULA és PAIS DEZSŐ. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HAJDÚ PÉTER 1962. *Finnugor népek és nyelvek*. Gondolat, Budapest.
- HARMATTA JÁNOS 1997. A nyelvtörténet korszakolásának problémái. In: KOVÁCS–VESZPRÉMY szerk. 1997: 11–17.
- HENNOSTE, TIIT 1997. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. In: EREL, M. – SEDRIK, M. – UUSPÖLD, E. eds., *Pühendusteos Huno Rätsepale*. Tartu Ülikooli eesti keele õppe-ooli toimetised 7. Toim. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu. 45–66.
- HERMAN JÓZSEF 2003. *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI, LÁSZLÓ 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- HONTI LÁSZLÓ 1997. Az ugor alapnyelv kérdéséhez. *Budapesti Finnugor Füzetek* 7. Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 2013. *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*. Szerk. FÓRIS ÁGOTA. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 2015. Ernst Kausen nyelvcsalád-könyveiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 480–495.
- HORALEK, KAREL 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- HUTTERER MIKLÓS 1986. *A germán nyelvek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- IKOLA, OSMO 1965. Suomen kielen kehityskaudet. *Sananjalka* 7: 32–39.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1998. Questions of the Development of Mordvin. In: PUSZTAY Hrsg. 1998: 43–76.
- KISS JENŐ 2003a. A magyar nyelvtörténet korszakolásához. *Magyar Nyelv* 99: 385–392.
- KISS JENŐ 2003b. A nyelvtörténet korszakolása. In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 15–17.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. 1997. *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1998. *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Magyar nyelv*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- LACZKÓ KRISZTINA 2006. Az újmagyar és az újabb magyar kor. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 401–436.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2008. A magyar szókészlet szétfejlődése 1918 után. In: FEDINEC szerk. 2008: 118–135.
- LEHTINEN, TAPANI 2007. *Kielen vuosituhannet. Suomen kielen kehitys kantaurlista varhaissuomeen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAJUSALU, KARL 2000. Eesti keele kujunemisejärgud ja sotsioperioodid. *Keel ja Kirjandus* 2000/3: 155–160.
- PAJUSALU, KARL 2014. Kas on mitu eesti keelt? In: HENNOSTE, TIIT ed., *Rahvusvahelised rahvusteadused. Artiklikogumik rahvusülilikooli 95. juubeliks*. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu. 115–129.
- PAPP ISTVÁN 1968/2014. *Magyar nyelvtörténet. Kézirat*. Finnből fordította KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES. K. n., Debrecen.
- POLENZ, PETER VON 1970. *Geschichte der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter, Berlin.
- PUSZTAI FERENC 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. *Magyar Nyelv* 96: 385–391.
- PUSZTAY, JÁNOS 1998. On the Development of the Hungarian Language. In: PUSZTAY Hrsg. 1998: 93–101.
- PUSZTAY, JÁNOS Hrsg. 1998. Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen. *Specimina Sibirica* 14. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- PUSZTAY JÁNOS 2011. *Gyökereink. A magyar nyelv előtörténete. Milyen áfium ellen kell orvosság?* Nap Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS 1972. A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 281–298.

- ROELCKE, THORSTEN 1995. *Periodisierung der deutschen Sprachgeschichte. Analysen und Tabellen*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- ROELCKE, THORSTEN ed. 2003. *Variationstypologie / Variation Typology. Ein sprachtypologisches Handbuch der europäischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart / A Typological Handbook of European Languages Past and Present*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyarság*. Balassa Kiadó, Budapest.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 2011. Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. *História* 2011/8: 2–6.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- RÖSSLER, PAUL 2012. Die Grenzen der Grenzen. Sprachgeschichtsperiodisierung zwischen Forschung und Lehre. In: MAITZ, PÉTER Hrsg., *Historische Sprachwissenschaft. Erkenntnisinteressen, Grundlagenprobleme, Desiderate*. De Gruyter, Berlin–Boston. 153–167.
- SCHMIDT, JOACHIM Hrsg. 1982. *Zur Periodisierung der deutschen Sprachgeschichte. Prinzipien – Probleme – Aufgaben*. Linguistische Studien 88. Reihe A. Arbeitsberichte. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. Adamik Béla, A latin nyelv története. Az indoeurópai alanyelvtől a klasszikus latinig. *Magyar Nyelv* 108: 492–496.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1999. A szent mókusz, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER szerk., *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Táton, Budapest. 345–363.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: FEDINEC szerk. 2008: 105–117.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. A magyar nyelvközösség története. (Történeti módszertani vázlat). *Magyar Tudomány* 1998: 915–928.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2016. Posztkoloniális korszak a magyar nyelv és nyelvközösség történetében. *Magyar Nyelvőr* 140: 387–406.
- VÉRTES EDIT 2001. Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája. *Magyar Nyelv* 97: 405–423.
- ZIMONYI ISTVÁN 2012. *Középkori nomádok – korai magyarok*. Balassi Kiadó, Budapest.
- ZIMONYI ISTVÁN 2014. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937. *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- ZSIRAI MIKLÓS 1963⁴. *A finnugorság ismertetése*. Tankönyvkiadó, Budapest.

On the issue of periodisation in the history of Hungarian

Periodisation in historical linguistics takes place with regard to both linguistic and socio-cultural factors. The most important problems have to do with the determination of the time when a particular language comes into being, especially for languages that do not have early extant documents. No clear chronological dividing lines can be drawn between protolanguages and daughter languages. Hungarian is, on the one hand, the oldest Finno-Ugric language but, on the other hand, it

has had contacts with the highest number of foreign languages within the Finno-Ugric world. This is the main reason why it is Hungarian that has diverged from Proto-Uralic/Proto-Finno-Ugric to the largest extent, why Hungarian is totally unintelligible for speakers of other Finno-Ugric languages, and why Hungarians do not understand anything of the speech of other Finno-Ugric speakers, either. Recent studies suggest that the beginnings of Hungarian can be assumed to go back to around 2000 BC. The periodisation of the history of Hungarian can be given as follows: Proto-Hungarian (also called Ancient Hungarian, 2000 BC to 895 AD), Old Hungarian (895 to 1526), Middle Hungarian (1526–1772), Modern Hungarian (1772 to present: Early Modern Hungarian: 1772 to 1920, Late Modern Hungarian: from 1920 on).

Keywords: principles of periodisation in historical linguistics, theory of linguistic change as point of departure, determination of the initial phase of the history of a language, relationship between protolanguages and daughter languages, periods in the history of various languages, periods in the history of Hungarian.

KISS JENŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Áttekintés a műfaj kutatás tendenciáiról és lehetőségeiről*

Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé

1. Problémafelvetés. A *New Literary History* című folyóirat csaknem másfél évtizeddel ezelőtt a műfajelmélet lehetőségeinek szentelt egy tematikus duplaszámot. A tanulmányok egyikében MICHAEL PRINCE, a bostoni egyetem professzora a következő provokatív megállapítást tette: „a műfajelmélet [...] az alapvető kategóriák történelmi alakulásának vizsgálata, amelyben még az a kérdés is nyitott marad, hogy vajon a műfaj önmagában alapvető kategória-e” (PRINCE 2003: 475–476). Vagyis a csaknem másfél évezredes műfajelméleti diskurzus az ezredforduló után is adós maradt a műfaj fogalmának általános körülhatárolásával, ám ez voltaképpen megvalósíthatatlan. A műfaj ugyanis az értelmezés fogalmi eszköze, s mint ilyen ki van téve mind az értelmező személyes döntéseinek (mit és miért tekint önálló műfajnak), mind pedig fogalmi eszközeink történeti alakulásának (PRINCE 2003: 452). Éppen ezért – érvel PRINCE – a műfajelmélet önmagában teljesíthetetlen vállalkozás; legfőbb haszna az irodalom történeti alakulásának vizsgálatában, valamint a metatudományos reflexiókban (ez esetben az elemzéshez választott kategóriák átgondolásában) rejlik.

A bostoni professzor kételkedése a műfajfogalom meghatározhatóságában nem annyira gyakorlati, mint inkább filozófiai eredetű: megítélése szerint a műfaj háttérben a partikularitás és a generalitás közötti feszültség húzódik meg, a tapasztalatok differenciálatlan esetlegességének és az ember kategorizálási vágyának ütközése, vagyis a Sok és az Egy metafizikai problémája (PRINCE 2003: 456). Az emberi kultúra hatalmas mennyiségű szöveget hagyományozott az utókorra, amelyek kezelése csak besorolás révén tűnik egyáltalán lehetségesnek. Persze az ellenkező nézetre is van példa: BENEDETTO CROCE (1987: 266–269) szerint a műfaji besorolás csupán elfedi a szövegek egyediségét, pontosabban szólva megfosztja attól a műveket.

Világos, hogy a műfaj fogalma körüli vita a realizmus és a nominalizmus hagyományos metafizikai problémakörére vezethető vissza (mód és műfaj kapcsán l. GENETTE 1988: 237). E tanulmányban azt vizsgálom, milyen lehetőségek állnak a kutató előtt, ha e vitában a *realista* álláspontot képviseli, azaz ha elfogadja a műfajok önálló létezését; milyen elméleti koncepciók jöttek létre a műfajiság mibenlétének megragadására, és milyen lehetőségek állnak a huszonegyedik században a kognitív nyelvészet felől érkező kutató előtt.

Az itt következő vázlatos összefoglaló tehát hangsúlyozottan elméleti irányultságú, célja, hogy választ kínáljon a műfaj létmódjára irányuló kérdésre. Éppen ezért

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori kutatói ösztöndíja, továbbá az OTKA K 100717 sz. (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült. Hálásan köszönöm KOCSÁNY PIROSKÁNAK és TÁTRAI SZILÁRDNAK a kézírathoz fűzött alapos kritikai észrevételeit, amelyek nagyban segítették téziseim világossá tételét. Mindazért, ami homályos maradt, én vagyok a felelős.

nem kíván a partikuláris szövegek, művek vizsgálatához fordulni, hogy elkerülje az általános érvényű problémafelvetés módosulását, szűkítését. Van ugyanis egy egyszerű, de annál nehezebben feloldható paradoxona a műfaji kutatásoknak: a konkrét alkotások vizsgálata sematikus és reflektálatlan műfajértelmezést implicál, ugyanakkor a vizsgálat végén annak megfelelően kerül kifejtésre a műfajkonceptió, hogy milyen szövegeket vizsgáltunk, és mit tekintettünk azokban előzetesen műfaji jellemzőknek. Tehát míg metatudományos szinten metafizikai problémába ütközünk, a tárgytudományos vizsgálódásban a körköröség hibájába esünk. A körből kilépni megítélésem szerint úgy lehet, hogy azt hermeneutikai körként értelmezve először a műfaj fogalmát tesszük reflexió tárgyává, hogy annak alapján munkadefiníciót dolgozhassunk ki a műfaj kategóriájára. A további kutatásokban e meghatározás érvényét lehet majd vizsgálni.

A műfajelmélet mint autentikus megközelítési mód mellett érvel kommentárjában HAYDEN WHITE (2003) is. Legfőbb érve, hogy a műfaji besorolás nem csupán meghatározást jelent (mi egy szöveg műfaja), de értékelést is (milyen értékű a szöveg, ha ez a műfaja), és az utóbbi attitűd az, amely leginkább felelős a műfaji kutatások elmélettel szembeni ellenállásáért (elméletérzékletlenségéért), hiszen a kritikai viszonyulás alapjának választott műfajfogalom támadható (WHITE 2003: 598). Ha azonban megkülönböztetjük a műfajkritikát a műfajelmélettől (l. még PRINCE 2003: 455; MILLER 1984: 151), beláthatjuk, hogy a történeti megközelítés csupán a műfajok alakulását mutatja be, de nem tesz fel kérdéseket a műfaj különböző értelmezéseire vonatkozólag (WHITE 2003: 599). Vagyis nem az elméleti megközelítés problematikus, hanem annak elutasítása, a műfaj fogalma esetében ugyanis elsődlegesen az elmélet illetékes, éppen a fent bemutatott metafizikai problémakörből következően (WHITE 2003: 600, 602). A műfajiság arra irányítja a figyelmünket, hogyan, milyen struktúrák és folyamatok révén tud egy szöveg reprezentációt kínálni számunkra – vagyis nem csupán eszköze a művek tanulmányozásának (ez az interpretációs funkció), hanem egyben a szövegvilágok kialakulásának, a művé válás folyamatának vizsgálatába is bevonja a kutatót (WHITE 2003: 613).

Mindezek alapján ebben a tanulmányban a műfaji kategória reális létezése mellett érvelek az irodalomtudomány műfajelméleti hagyománya (2.), majd a műfajfogalom más diszciplináris vetületeinek áttekintésével (3.). A nyelvtudományban alkalmazott műfajfogalom sokszínűségét külön szakaszban részletezem (4.), a műfaj létmódjának filozófiai dilemmájára pedig a konklúzióban (5.) térek vissza.

2. Az irodalmi műfajelmélet tendenciái. Noha a műfaj fogalma jóval azelőtt kialakult, hogy elkülönülő tudományterületekről beszélhetnénk, a diskurzus hosszú ideig az irodalmi művek jellemzésének kategóriájaként kezelte. Az angolszász tudományosság a *genre theory* kifejezéssel illeti a kutatási területet, ugyanakkor a *genre* terminus későn jelenik meg; eredetileg a *kind* főnevet használták, amely a *kin* 'rokonság, rokon' jelentésű névszói töből ered, vagyis a műfaji besorolás művek rokonságára utal, de nem genetikai értelemben (azzal a filológia, a textológia foglalkozik), hanem poétikai tekintetben, egyfajta csoportos viselkedésre utalva. A *genre* terminus a 18–19. század fordulóján honosodik meg az angolszász diskurzusban; az egyik elképzelés szerint a latin *genus* 'fajta, osztály' jelentésű

szóból (SOLIN 2011: 120; l. még SZILI 1997: 13), egy másik szerint azonban a francia *gens* 'emberek' kifejezésből (COHEN 2003: v), amely a műfaji sokszínűség népszerűbb, az emberek által kedvelt és megvalósított formáira utalna, előtérbe helyezve a műfaj és a befogadó közösség viszonyát. Az etimológiai koncepciók is azt szemléltetik, hogy a műfajelméletben hol a szövegek, hol a szövegeket megalkotó és befogadó emberek viselkedésére esik a hangsúly.

A műfajelmélet legfőbb tendenciája szerint a diszciplína „rendező elv: az irodalmat és az irodalomtörténetet nem idő vagy hely (kor vagy nemzeti nyelv) szerint, hanem a szervezettség vagy struktúra sajátos irodalmi típusai szerint osztályozza” (WELLEK–WARREN 2002: 232). E *taxonómi*us célkitűzés hátterében a műfajelmélet tárgyának a szépirodalomra történő korlátozása áll: egészen a huszadik századig kell várni arra, hogy a nem szépirodalmi diskurzustípusok is helyet kapjanak a műfajelméleti gondolkodásban.

A rendszerezés szempontjai természetesen idővel változtak. Az antik műfajelmélet megalapozói, PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ elsődleges szempontnak az alkotó személyiségét tekintették. Minden alkotó saját egyéniségének megfelelő műfajban alkot, ezért egyazon szerző nem lehet sikeres különböző műfajokban (PLATÓN, A köztársaság, 394e–395b). Mivel pedig az alkotás alapja az imitáció vagy mimézis, minden szerző olyan cselekvést utánoz, amely személyiségének leginkább tetsző, azaz amelynek végrehajtója leginkább hasonló az alkotói karakterhez (ARISZTOTELÉSZ, Poétika, 1448b; összefoglalóan a két szerzőről l. GENETTE 1988; FARRELL 2003: 384–386). E tekintetben az ókori műfajelmélet *esszencialista* volt (más megfogalmazásban redukzív; CABALLERO 2008: 16), a műfajfogalom lényegének az alkotói személyiséget és az azt tükröző metrumot tekintette (FARRELL 2003: 383).

A taxonómia igénye kevésbé változik az újkori gondolkodásig, azonban míg az ókori műfajelmélet egyértelmű kapcsolatot látott a műfaj és a művek lényege között, addig a 18. századra a műfaji kategóriák olyannyira megszokasodnak, hogy az esszencialista attitűd elbizonytalanodik. Ennek következtében az egyes műfajok létének és jelentőségének alátámasztása lesz a cél, a kritikai attitűd pedig felerősödik (PRINCE 2003: 454; a klasszicista poétikák esszencializmusáról l. GENETTE 1988: 222). A műfajelmélet a legösszetettebb és leginkább részletező taxonómius állapotában, a klasszicizmus poétikája során átadja a helyet a műfajkritikának, a teória pedig inkább a praxist előíró és szabályozó műveletté válik, szigorú műfaji kategória határokkal és a műfaji tisztaság uralkodó elvével. A kiteljesedés azonban egyben átalakulást is magával hoz, s a 19. század modern műfajelmélete már a leírás, az utólagos magyarázat céljával vizsgálja a műfajokat (WELLEK–WARREN 2002: 240–241). A klasszikus műfajok túlzott tekintélye, a nem szankcionált műfajok (mint a regény) terjedése és népszerűvé válása, a régi és új műfajok meghódítása a női alkotók által, a fokozódó igény a nyomtatott irodalom iránt, és a műkritikai diskurzus élénkülése azok a destabilizáló tényezők, amelyek a klasszikus műfajelméletet modern értelemben vett kutatási tereppé avatták (PRINCE 2003: 455; CABALLERO 2008: 16).

Az irodalom, valamint az irodalomtudomány nemzeti intézménnyé válása a 19. században, az irodalmi művek elméleti megközelítésének modern kori sokfé-

lesége, majd a nyelvtudomány elméleti irányváltása a huszadik század elején egyaránt erősítették a *deskriptív tendenciát* a műfajelméletben (a műnemi hármasság kapcsán l. GENETTE 1988: 225–238). A besorolás alapja lehetett az eltávolítás (osztványenyije, defamiliarizáció) megvalósulási módja (TINYANOV és SKLOVSZKIJ esetében, l. DUFF 2003), a hétköznapi diskurzusokból történő származtatás (BAHTYIN és TODOROV), a struktúra általánosságai (strukturizmus), a külső és a belső forma (mérték és tónus, szerkezet és szándék az új kritikában; l. WELLEK–WARREN 2002: 238), vagyis az egyes irodalomelméleti irányzatok által központiá tett értelmezési szempont.

A taxonomikus célkitűzés azonban leginkább szempontjait tekintve módosult. Továbbra is zárt kategóriákkal dolgozott, noha a huszadik század során egyre rugalmasabbá vált a besorolás művelete. Látványosan a huszadik század utolsó évtizedeiben változott meg a műfaj szerepe. A kortárs műfajelméleti gondolkodást megalapozó ALASTAIR FOWLER (1982: 38–50) ugyanis egyértelműen állást foglal a következők mellett. 1. A műfaj azonosítása a konkrét művek értelmezését segíti, így másodlagos létmódú a műhöz képest. 2. A hagyomány produkál műfaji hasonlóságokat, a műfaj az irodalmi hagyomány folyamatában képződik meg, nem elsődleges a művekhez képest (még akkor sem, amikor a mű egy műfaji tradícióra reflektálva készül, hiszen ekkor a mű keletkezése megváltoztatja a műfaji tudásunkat). 3. A hagyomány teremtette műfaji hasonlóság családi hasonlóságként modelálható, azaz a műfajok kategóriái nem különülnek el élesen. 4. A műfaj utólagos absztrahálás eredménye, azaz elsődleges a művek (például a történetek) megismerése a műfaj (például a legenda, novella) megismeréséhez képest. 5. A műfaj azonosítása és alkalmazása az interpretációban visszamenőleges, ezért már egy-egy mű befogadása során is átmeneti jellegű, ki van téve a változásnak. A múlt század végén tehát – a taxonómiát ugyan nem leváltva, de háttérbe szorítva – a műfaj interpretációs funkciója válik elsődlegessé: *deskriptív*ből *heurisztikus* fogalommá válik a tudományos diskurzusban, amelyet arra használ a kutató, hogy megragadjon és bemutasson egyes művek irodalmiságát, és azt más művekhez kötvé szélesítse az értelmezés kontextusát (l. még SEITEL 2003).

Mindebből következően a műfaj fogalma – eltekintve a regulatív műfajkritikától – a művek egyszerű osztályozásától kezdve a részletes jellemzésen át a gazdagabb megértésig terjedő célokat szolgálja eszközként. Ami közös e célokban, az a *retroaktív attitűd*: elsődleges a mű, a műfaj pedig másodlagos, hiszen csak a művet eleve feltételező folyamatokban (besorolás, leírás, értelmezés) működik közre. Feltehetően ez a retroaktivitás is felelős azért, hogy a műfaj létét a mai napig nem sikerült megnyugtató módon megalapozni, hiszen rendre nem az irodalom, hanem az irodalom tudományának kategóriájaként jelent meg.

Úgy tűnik azonban, hogy az ezredforduló után fokozatos fordulat következett be a műfajelméleti gondolkodásban. A múlt században egyre nagyobb teret nyertek – elsősorban a nyelvtudomány révén – azok a megközelítések, amelyek a műfajokat nem rögzült elvárásoknak tekintik, hanem a változó intézmények és társas célok közegében dinamikus alakuló konvencióknak (BUSSE 2014: 104–105; l. még KOCSÁNY 2002: 51–64). Mindez nem csupán a műfaji változásokat helyezte új megvilágításba, eltávolodva egy változatlan, monolit és

statikus műfajértelmezéstől, hanem újítoán hatott a műfaj jelentőségének meghatározásában is: nem csupán meglévő szövegek jobb megismerésében lehet hasznos a műfaj fogalma, hanem a szövegek megalkotásának megértésében is, azaz a kultúraalkotó emberi viselkedés magyarázatában nem elegendő a retroaktív szemlélet, a műfajiság *proaktív*, kezdeményező aspektusát is vizsgálni kell. RALPH COHEN (2003: xv) már az ezredforduló után megfogalmazza a műfajelmélet új kérdéseit: kié a műfaj, és hogyan alapoz meg hagyományokat, konvenciókat, asszociációkat. A retroaktív interpretációs szemlélet meghirdetője, ALASTAIR FOWLER is az elméleti továbbhaladás lehetőségét látja a kétezres években (FOWLER 2003: 190), amikor a műfajról mint asszociációs tartományról ír, amely a jelentések kommunikálásának mezeje: az alkotónak és a befogadónak egyaránt segít a műalkotás jelentésének kialakításában és nyelvi közlésében. Összefoglalásában BEATRIX BUSSE (2014: 104) pedig a műfajelméleti kutatások feladatának a műfaji materialitás (hogyan manifesztálódik a műfaj) és medialitás (miként közvetít a műfaj alkotó és befogadó, korszakok, társadalmi-kulturális csoportok között) megragadását tekinti a teljes kultúra komplexitásában és a társadalmi változások közegében. Megállapítható, hogy a 21. századi irodalmi műfajelmélet legfőbb célja egy proaktív műfajfogalom kidolgozása lehet, a retroaktív aspektusok komplementereként. Ettől várható, hogy a műfaj ne csupán az elemzések választott szempontja maradjon, hanem olyan kategóriává váljon, amely az emberi megismerés teljesebb megértéséhez vezet el.

3. A műfaj fogalmának diszciplináris aspektusai. A fenti áttekintés alapvető tanulsága, hogy a műfajiság fogalma olyan közegből eredeztethető, amelyben még nem az irodalom vagy a nyelv mibenlétéről kialakított elméleti előfeltevés-rendszer határozza meg a műfaj értelmezését. A műfajelméleti gondolkodás kezdeteinél a fogalmat az emberi viselkedés kategóriájaként vezeti be ARISZTOTELÉSZ, nem pedig az irodalom, illetőleg a nyelvhasználat eszközeként. Mindazonáltal a műfaj a későbbi századok során egyértelműen az esztétika, a művészetelmélet és az irodalom kategóriájává válik: az alkotás és a befogadás struktúráinak és folyamatainak érintkezése során formálódó közegként értelmeződik, a forma és a jelentés kialakítására, elrendezésére irányuló aktusok kontextusává válik, hol szigorú besorolást, hol tágabb szövegköztséget implikálva (PALTRIDGE 1997: 32–33). Ha azonban kitekintünk az irodalomtudomány területéről, észrevehetjük, hogy a műfaj fogalmát sok más tudomány is termékenyen adaptálta, a műfaj egyre újabb aspektusait helyezve ezáltal a figyelem középpontjába. Ez a tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hol és hogyan létezik a műfaj kategóriája az emberi megismerésben és a nyelvi tevékenységben. Ezért a következőkben a teljesség igénye nélkül három, a nyelvtudománnyal is aktív diskurzust folytató tudományterület műfajmodelljeit e kérdés megválaszolása mentén, szükségképpen némiképp idealizálva, de legalábbis a fő téziseket kiemelve veszi sorra (PALTRIDGE 1997 nyomán).

3.1. Folklorisztika. A műfaj nem elsősorban osztályozási eszköz, hanem a közösségen belüli kommunikáció kategóriája. Egyfelől tehát nem az a kérdés, hogy mi a műfaj, hanem, hogy a közösség mit ismer el annak. Másfelől nem a kommunikációs aktusok formai jellemzői számítanak a kutatásban, hanem a tartalmi mintázatok

és a tematikus tartományok: MALINOVSKI szerint azt kell vizsgálni, miért van jelentése egy formának a közösségben, illetve milyen jelentést tulajdonít a közösség a formai megoldásnak a kommunikációban. A műfaj egy közösség specifikus cselekvési szabályainak kulturális megerősítését szolgáló közeg, amelynek alapvető dimenziója a *performance*.

3.2. Retorika. A meggyőzés, majd a vitatkozás, végül a definiálás és az argumentatív problémamegoldás tudományaként a műfajt mindenekelőtt a besorolás kategóriájának tekinti. Ugyanakkor az osztályozás műveletében a formális, szerkezeti tényezőket egyre inkább felváltja a társas kontextusra irányuló cselekvés, azaz a társas motiváltság és a helyzettípusokból következő mintázatba rendeződés aspektusa, míg végül a huszadik században kialakuló észak-amerikai újretorika (CAROLYN MILLER és munkatársainak köre) a műfajt már bizonyos társas helyzetekre irányuló stratégiaként értelmezi. A középpontba tehát a műfaj által felkínált társas cselekvési módzat kerül, amely megalapozza a diskurzusok retorikai megformálását és hatékonyságát az egyes szituációkhoz kötődően. A retorikai kutatások a társadalmi közegre, a műfaj szituációs kontextusára és céljára, valamint a sikeres társas cselekvésre irányulnak (l. még BERKENKOTTER–HUCKIN 1995).

3.3. Szociológia. A műfaj a társadalom szerveződésének leíró kategóriájából fokozatosan a társas konstruktivizmus fogalmává válik. Nem csupán sajátos beszédesemény-típus, hanem társasan kialakított közlésmodell kommunikációs problémák megoldására, a társas valóság megalkotására. Nem egyszerűen a társas tudás hordozója tehát, sokkal inkább annak a folyamatnak a része, amelynek eredményeként a társas valóság létrejön. Jól látható, hogy a konstruktivista megközelítés veti fel leginkább a műfajiság proaktív dimenzióját: a műfaj nem csupán egy felmerülő problémára való megoldásként, azaz a helyzetre való reakció lehetőségeként érvényesül, hanem újabb társas cselekvések kezdeményezőjeként is, amely egyben a megtapasztalt jelenségeket is elrendezi egy konstruált társas valóságban. A világot *intersubjektív* módon teszi megtapasztalhatóvá és hagyományozhatóvá a szocializáció során.

3.4. A genológiai kutatás általános elméleti kiindulópontja. A műfajiság eltérő diszciplináris meghatározásainak vázlatos áttekintése is beláthatóvá teszi, hogy nem csupán az irodalmi műveknek van műfajjuk; a fogalom a közösségi mintákat követő társas cselekvés felől tekintve minden megnyilatkozásra (közléseseményre) érvényes. Nem vizsgálható a műfajt kialakító és fenntartó közösségtől, illetve kultúrától függetlenül, ugyanis a társas cselekvés azon aspektusát jeleníti meg, amely a kultúraalkotást és -fenntartást lehetővé teszi.

Ahhoz tehát, hogy a műfaj fogalmát a maga összetettségében értsük meg, vizsgálni kell 1. azt a társas közeget, amelyben a műfaj kialakul és fennmarad; 2. azt a kulturális minőséget, amelyet a társas közeg a műfajhoz köt (kulturális funkció); 3. azt a társas cselekvést, amelynek a műfaj a tényezője, amelynek kivitelezésében érvényesül; 4. azokat a különböző jellegű és kiterjedésű, viszonylagosan stabil nyelvi mintázatokat, amelyeket a műfaj megvalósulásaként azonosítanak a nyelvhasználók.

Egyetlen műfajelméleti modell nem terjedhet ki a fenti aspektusok mindegyikére, hiszen azok más-más elméleti kiindulópontot és módszertant tesznek szükségessé. Ebből pedig az következik, hogy minden műfaji kutatás szükségképpen

bizonyos aspektusait helyezi előtérbe a jelenségnek, vagyis nincs átfogó műfajelmélet, és vélhetően nincs is lehetőség ilyen elmélet kidolgozására egyetlen tudományterület keretei között. Ez a felismerés azonban két előnyös következménnyel jár: egyfelől a műfajfogalom egyes diszciplináris vetületei nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő vetületek, amelyek tehát nem elbizonytalanítják, hanem mélyebben feltárhatóvá teszik a központi fogalmat. Másrészt fogalmazva, a műfaj általános meghatározatlanságának hiánya termékeny feszültség, amely a műfajelméleti gondolkodás alapvető jellemzője, egyben hajtóereje. Másfelől érdemes belátni, hogy a műfajiság mibenléte csak és kizárólag tudományközi vállalkozásként kutatható, amely egyúttal reflektál is a műfaj összetettségére, és előtér-háttér viszonyba rendezi el a fogalom aspektusait. A következő szakasz ehhez az interdiszciplinaritáshoz kíván hozzájárulni a nyelvészet műfajértelmezésének részletesebb bemutatásával.

4. A műfajfogalom alakulása a nyelvtudományban. Ha csak felszínesen tekintjük is át, hogy milyen nyelvészeti értelmezései alakultak ki a műfajnak az elmúlt bő fél évszázadban, az a benyomásunk támadhat, hogy a fogalomra irányuló meghatározási, modellalkotási kísérletek alapján a műfaj hasonlóan központi jelentőségű a nyelvhasználat (pragmatikai, szociolingvisztikai, konverzációelemzési, stilisztikai) kutatásában, mint a mondat a grammatikában, vagy a szöveg a szövegtanban. Egymással feszültségben álló értelmezései, modelljei köré különböző módszertanok épülnek, az ezredforduló után általánossá váló digitális fordulat pedig újabb lendületet adott a műfajiság vizsgálatának (l. CABALLERO 2008, STUKKER–SPOOREN–STEEN 2016). Vagyis a műfaj a nyelv kutatásának kitüntetett kategóriája, noha alkalmazhatóságáról és hatóköréről a mai napig eltérő nézetek fogalmazódnak meg (l. LEE 2001; KOCSÁNY 2002; IFANTIDOU 2014), ráadásul tudománytörténeti szempontból tekintve nem is eredendő eszköze a nyelvészetnek, az antropológiai és az irodalomelméleti kutatásokból kerül át a nyelvtudományba (SOLIN 2011: 120; CABALLERO 2008: 15–16). A (nyelvészeti) antropológia (továbbá az annak ágazataként kialakuló beszédnéprajz) irányítja a figyelmet a performancia dimenziójára, arra, hogy a nyelv társas-kulturális praxis, nem pedig pusztán formai mintázatok rendszere; továbbá a kontextus jelentőségére, annak dinamikus, folytonosan alakuló jellegére és a megnyilatkozással való kölcsönös összefüggésére, a kontextualizáció folyamatára (l. PALTRIDGE 1997: 9–12). Az irodalomtudomány műfajfelfogásával kialakuló párhuzamokra a kifejtés során térek ki. Előzetesen megjegyzendő, hogy a nyelvi tevékenység szociokulturális beágyazottságában értelmezett műfajfogalom képviselői előszeretettel hivatkoznak JAUSS horizont fogalmára (TAAVITSAINEN 2004: 76), amely egyúttal a kognitív, sémaalapú megközelítésekkel is termékeny összefüggésbe hozható.

A nyelvtudománynak két elévülhetetlen érdeme van a műfajfogalom újraértelmezésében, s mindkettő alapvetően BAHTYIN javaslataira vezethető vissza (SOLIN 2011; l. még KEUNEN 2000). A legfontosabb talán a kiterjesztés minden nyelvhasználati eseményre, minden verbális diskurzusra. „Természetesen minden megnyilatkozás egyéni megnyilatkozás – állapítja meg az orosz teoretikus –, ugyanakkor azonban a nyelvhasználat minden szférájában kialakulnak a reá jellemző viszonylag

állandó megnyilatkozás-típusok, amelyeket a továbbiakban a beszéd műfajainak fogunk nevezni” (BAHTYIN 1988: 246).

Ennek a kiterjesztésnek a jelentősége aligha túlbecsülhető, BAHTYIN ugyanis magát a központi fogalmat értelmezte át radikálisan. A műfaj immár nem az esztétikum vagy az irodalmiság, hanem a nyelvi tevékenység kategóriájaként jelenik meg, következésképpen a nyelvtudománynak nagy jelentősége van abban, hogy a műfaj létmódját stabilizálja a nominalizmus ellenében. BAHTYIN egyúttal a műfaj leírásának alapvető nyelvi szempontjait is megelőlegezte a tartalom, a stílus és a kompozíció hármásával, amely a lexikális, frazeológiai és grammatikai jellemzők mellett a megnyilatkozás szerkezetét is kiemelt szempontként kezeli. Mindezen túlmenően kísérletet tett a történetileg hagyományozódó műfajfogalom és saját értelmezése szintézisére is. A hagyományosan műfajoknak tekintett kategóriákat másodlagos (összetett) beszédműfajokként mutatja be (például regények, drámák, tudományos munkák, publicisztikai műfajok), kiegészítve a mindennapi élet jellemző diskurzusaival – ezeket a kulturális érintkezésformák (tudomány, művészet, politika stb.) szintjén tartja leírhatónak, míg az elsődleges (vagy egyszerű) beszédműfajokat (például mindennapi párbeszéd vagy levél) a hétköznapi nyelvi érintkezésében látja kibontakozni (BAHTYIN 1988: 247). A bahtyini műfajelmélet fontos javaslatokkal él a műfajok rendszerezését illetően: nem csupán az alapszintű kategóriákat előlegezi meg, hanem műfaj, szövegtípus és regiszter megkülönböztetését is (erről a következő szakaszban lesz szó részletesen), s párhuzamban állítható MALINOVSKI kulturális és szituációs kontextus fogalmával is, amely a szisztémikus-funkcionális nyelvészeti kutatást termékenyíti meg egy időre (l. MARTIN 2014: 15–17).

A hétköznapi diskurzusok bevonása a műfajelméleti kutatásba tehát nem trivializálja azt – ahogyan a nyelvtudományi műfajkutatás másik megalapozója, CAROLYN MILLER (1984: 155) fogalmaz –, sokkal inkább új, adekvátabb alapokra helyezi. Ebből következik a nyelvtudományi műfajelmélet másik fő hozadéka: műfaj és cselekvés összekapcsolása. Már BAHTYIN nagy lépést tesz ebbe az irányba, amikor kijelenti: „[a] megnyilatkozás természetének és a megnyilatkozás műfajformáinak vizsgálata az emberi tevékenység különféle szféráiban rendkívül fontos feladat [...]. Hiszen bármilyen konkrét nyelvi anyagot kutatunk [...], mindig bizonyos konkrét (írás- vagy szóbeli) megnyilatkozásokkal van dolgunk, amelyek az ember meghatározott tevékenységterületeivel és az emberi érintkezés különböző szféráival függenek össze [...]” (BAHTYIN 1988: 248).

A műfaji besorolásra vonatkozó ismeretek a társas-kulturális cselekvések kivitelezésekor meghatározóak. E tekintetben MILLER ugyanúgy vélekedik, mint orosz elődje: nem a forma a fontos, hanem a végrehajtott cselekvés. „A javaslatom összességében az – írja –, hogy a műfaj retorikai terminusa korlátozódjon a diskurzusok osztályozásának egy partikuláris módjára, amely a retorikai gyakorlatra alapozódik, következésképpen inkább nyitott, mint zárt, és a helyzetbeli (*situated*) cselekvés köré szerveződik (vagyis pragmatikai, nem pedig szintaktikai vagy szemantikai). [...] Az osztályozás, amelyet támogatók, tulajdonképpen etnometodológiai: annak a tudásnak a kifejtését keresi, amely a gyakorlatban jön létre” (MILLER 1984: 155).

A cselekvés-központúságra alapozott észak-amerikai új retorikai megközelítés központi tényezője a helyzet, amely azonban nem fizikai és társas tényezők statikus együttese (tárgyak, események, emberek materiális konfigurációja), hanem társas konstrukció, interszubjektív értelmezés eredménye (MILLER 1984: 156–157). A sikeres cselekvés végrehajtásához először értelmeznünk kell magát a helyzetet, annak meghatározása pedig a már megtapasztalt helyzetek típusokba rendeződő ismeretén alapul. Minden új helyzetet összehasonlítunk a korábbiakkal, ezen keresztül tesszük értelmezhetővé, a nyelvi tevékenység pedig egyrészt közegként hordozza a közös értelmezést, másfelől biztosítja a helyzet értelmezéséről folytatott egyezkedéseket. A műfaj a közös cselekvés átfogó kategóriája: a társas tudás alkalmazásba vétele a helyzet egészének feldolgozásában, amely visszatérő, ismétlődő mintázatokba rendeződik.

A nyelvtudományban a műfajra a nyelvleírás (azaz a nyelvről szerzett rendszerszerű ismeretek) terén valóban elsődlegesen a pragmatika kategóriájaként tekinthetünk, jóllehet a korpusznyelvészet, a stilisztika és a szociolingvisztika is alkalmazza. Az egyes műfajelméleti kutatások természetesen a társas-kulturális cselekvés más-más aspektusaira fókuszálnak. Helyzethez kötődő stratégiaként olyan szubsztanciának tekintik, amelyre műfaji mintázatok épülnek (MILLER 1984), a cselekvés sémákba, forgatókönyvekbe rendeződését veszik alapul a műfaj leírásában (TAAVITSAINEN 2004; KUNA 2016a, 2016b, 2017), vagy a cselekvés konzisztens, tehát visszatérő céljára irányítják a figyelmet a műfaj meghatározásában (SWALES 1993: 688), esetleg a műfajt a kontextushoz kötődő jelentésbeli változatosság lehetőségeként értelmezik (HALLIDAY–HASAN 1985: 108). Ezeket a különbségeket azonban áthidalhatóvá teszi, hogy a műfaj minden esetben a diskurzusból aktualizálódó absztrakt mintázatként jelenik meg: virtualitásként, potencialitásként, immanenciaként (SWALES 1993: 688).

Tehát a nyelvészeti műfajkutatásban, ahol a fogalom az adatok osztályozásának eszköze, sosem csupán a leírás kategóriája; éppen a cselekvés-központúságnak köszönhető, hogy a műfaj létmódja nem kérdőjeleződik meg a magyarázat során, nem minősül át a műfaj a nyelvhasználat kategóriájából az azt leíró tudomány kategóriájává, noha mindig változatokban és részlegesen realizálódik az aktuális diskurzusból (KOCSENYI 2002: 51–64). A szövegek nem reprodukciói, hanem performanciái a műfajnak (SOLIN 2011: 128). Vagyis a megnyilatkozások mint nyelvhasználati események kínálják a tapasztalati alapot a műfaj megismeréséhez, nem csupán teljesítve elvárásainkat, de egyúttal újra is alkotva azokat. Ezért a műfaji kategóriák a nyelvtudományban – a használatalapúságból következően – nem határolódnak el élesen. A műfajok nem homogén entitások, hanem a nyelvhasználat sokféleségének heterogén mintázatai; az egyedi szövegek pedig több műfaj jellemzőit is felmutathatják (akárcsak a családi hasonlóság fowleri modelljében). Így nem az a fő kérdés, hogy milyen műfajú a szöveg, hanem hogy mely műfajok keverékeként képződik meg, továbbá, hogy milyen nyelvi jelenségekre irányítja műfaji jellemzőkként a figyelmünket (CABALLERO 2008: 18–19). Ennek a heterogenitásnak is a bahtyini heteroglosszia és intertextualitás koncepciója az egyik előzménye, de a posztstrukturális irodalomtudomány (FOUCAULT, BARTHES) is ebbe az irányba mozdítja el irodalmi szövegek vizsgálatát. Megállá-

pítható tehát, hogy a műfajok elhatárolásának kérdésében az irodalom- és nyelvtudomány részben eltérő alapokon, de azonos felismerésre jut a műfaji kategóriák érintkezésének, átfedésének hangsúlyozásában. A rendszerszerűség igénye miatt azonban a műfaji kevertséget a nyelvtudomány részletesebben mutatja be műfajcsaládokkal, műfajkolóniákkal; az irodalomtudományban a családi hasonlóság elvének alkalmazása, valamint a műfajiság mint értelmezési horizont kerül előtérbe.

A nyelvészeti műfajelmélet általános tendenciáinak bemutatását célszerű a műfaji változással zárni, a nyelvtudományi kutatások ugyanis a társas cselekvési helyzetekből és a diskurzusokból kiindulva rendre megfogalmazzák, hogy a műfaj dinamikus kategória. Az ausztrál műfajelméleti kutatás (s y d n e y - i i s k o l a) ugyan inkább a metastabilitásra, azaz a műfaji mintázatok átmeneti állandóságára hívja fel a figyelmünket, míg az újretorikai megközelítés a dinamikus változást a műfaji kategóriák inherens jellemzőjének tekinti (SOLIN 2011: 129), ám e különbségeket leszámítva a nyelvtudományi kutatás általános előfeltevése a műfajok folyamatos változása.

A nyelvészet általános műfajfogalma a következőképpen összegezhető. Az emberi érintkezés a visszatérő helyzetekhez kötődő tipikus cselekvési módozatok, társas stratégiák ismeretén és ezen ismeretek alkalmazásán alapul. E tudás kulturálisan meghatározott, egyúttal kultúraalkotó mintázatokba rendeződik, amelyek dinamikusan alakulnak, nem különülnek el élesen egymástól, és lehetővé teszik a szituatív nyelvi tevékenység sikeres megvalósítását. A nyelvtudomány (és a kutatásban azzal intenzív diskurzust folytató más területek, mint az antropológia vagy az etnometodológia) kiindulópontjából ezeket a társas-kulturális mintázatokat tekinthetjük műfajoknak. A továbbiakban a fenti műfajértelmezés három aspektusát részletezem: a műfaj taxonomikus alkalmazását, a leíró műfajmodellek jellemzőit, végül a műfaj sémaelméleti megközelítését.

4.1. A műfaj mint az osztályozás eszköze. Az eddigi összefoglalás egyik tanulsága, hogy a műfaj a diskurzusok besorolásának, osztályozásának lehetséges eszköze a nyelvtudományi kutatásban, így különösen a korpuszok összeállításának és a korpuszalapú kutatásoknak a fellendülésével vált fontos kérdéskörre a műfaji osztályozás alkalmazhatósága. E kérdéskör legjobban talán fogalomhasználati problémaként aktualizálódik: mi a viszonya egymáshoz műfajnak, szövegtípusnak és regiszternek (stílusnak) az adatok kategorizálása során?

A leginkább kanonizálódott válasz szerint (amelyet eredetileg DOUGLAS BIBER fogalmazott meg) míg a műfaj nyelven kívüli kritériumok (funkció, célközönség, alkalom, cselekvéstípus, téma stb.) alapján teszi osztályozhatóvá a diskurzusokat, addig a szövegtípus (belső) nyelvi kritériumokra, jellemzőkre alapul (TAAVITSAINEN 2004: 75; LEE 2001: 38). Példaként említhető, hogy míg a vizsgált szövegek tipikus mondatfelépítése, kifejtettsége vagy koreferenciaviszonyai a szövegtípus megállapítását teszik lehetővé, addig ugyanazon szövegek kapcsolata a szituációhoz és a társas cselekvéshez műfaji osztályozást alapoz meg. Több kérdés is felmerül azonban e megkülönböztetés körül. Egyrészt ha mögé tekintünk e dichotómiának, láthatóvá válik, hogy a kutatás tipikus nyelvi mintázatokra és motiváltságukra irányul, amelyek nem választhatók el egymástól a magyarázatban. Másrészt mi történik azokban az esetekben, amikor két szöveg külön szövegtípusba, de egyazon műfajba tartozik? A szépirodalom bőven ad példát erre

a jelenségre, hiszen az antikvitásból örökölt műfajok napjainkban más textuális jellemzőkkel valósulnak általában meg, így viszont a műfaji besorolás kimerül a poétikai konvenciók tárházának létrehozásában. Végül mit kezdünk azokkal a szövegekkel, amelyek egy típusba tartoznak, de eltérő a cselekvési kontextusuk és a nyelvi megformálásuk is: az orvoslásban és a főzésben használt szövegek is receptek, de csak magas szintű absztrakcióval hozható létre közös kontextusuk, szövegtani jellemzőik pedig nagyban eltérnek (a témához l. KUNA 2016a, 2016b, 2017). A fő kérdés tehát nem az, hogy a szövegtípus vagy a műfaj legyen a fő besoroló eszköz, hanem az, hogy ezeknek mi a viszonya egymáshoz. Bizonyos, hogy a nyelvi szerkezetekre összpontosító csoportosítás nem igazán termékeny: a szövegek nyelvi megformálásának közös jegyeit felmutatja, de a vizsgált megnyilatkozásokat szűkebb értelemben vett szövegekként, nem pedig diskurzusokként méri össze, dekontextualizálva azokat. Vagyis a „nyelven belüli” szempont nem mond semmit nyelv és használat viszonyáról (LEE 2001: 39), márpedig ez az a szempont, amelynek vizsgálatára korpuszokat hoz létre a nyelvtudomány. A fogalmak alkalmazását vizsgáló DAVID LEE (2001: 40) azt is kritikaként jegyzi meg, hogy kérdéses a nyelvi dimenziók statisztikai érvényessége (mennyi szöveget kell összevetnünk érvényes általánosításhoz?), empirikus stabilitása (vajon minden megfigyelhető hasonlóság a nyelvhasználó számára is releváns?), valamint nyelvészeti hasznossága (mennyivel többet tudunk meg a nyelvről, ha egyik-másik nyelvi dimenzió alapján csoportosítunk szövegeket?).

Azaz a biberi értelemben vett szövegtípus nem tűnik produktív eszköznek. Más szövegtani modellek (pl. TOLCSVAI NAGY 2001; KOCSÁNY 2002) eleve a cselekvés, a szituáció és a kontextus tipikus, ismétlődő jellemzőiből eredeztetni a szövegtípus fogalmát, mutatva a nyelvi tényezők kizárólagos vizsgálatának elégtelenségét. Ekkor műfaj és szövegtípus versengő kategóriává válnak a leírásban: minél inkább eltávolodunk a biberi megkülönböztetéstől, annál inkább elbizonytalanodik a két fogalom határa. Az azonban világos marad, hogy míg a szövegtipológia a szövegek nyelvi realizálódásának különböző szintű jelenségeit kutatja, és vonatkoztatja a szűkebb vagy tágabb értelemben vett kontextusra, addig a műfajelmélet az életvilágra vonatkozó közösségi-kulturális ismeretek mintázataiból indul ki, s azok alapján közelít a diskurzus nyelvi jelenségeihez.

Nem szükséges tehát versengő kategóriákként tekintenünk e fogalmakra: mindkettő a nyelvi tevékenységre vonatkozik, de míg a szövegtipológia az aktuális szövegek nyelvi szerkezeteiből indul ki, és azokat magyarázza a kontextus bevonásával, addig a műfajelmélet a tág értelemben vett kontextus, valamint az arra vonatkozó beszélői ismeretek feltérképezése felől jut el a nyelvi szerkezetekhez. A két fogalom kölcsönviszonya, komplementer jellege érdemel igazán figyelmet, olyan módszertannal, amely műfaji kritériumok alapján kategorizál, majd szövegtipológiai jellemzők mentén vizsgálja a szövegeket, végül ez utóbbi eredményeit vonatkoztatja a műfaji besorolásra, finomítva és árnyalva azt (LEE 2001: 41). Úgy is fogalmazhatunk (KOCSÁNY [2002: 51–64] megállapításaival összhangban), hogy műfaj és szövegtípus nem különböző létmódú entitások, hanem a nyelvi tevékenység megkülönböztethető aspektusai, együttes alkalmazásuk teszi az emberi viselkedés nyelvi horizontját igazán leírhatóvá.

Hasonló konklúzió vonható le műfaj és regiszter/stílus összevetéséből. Az utóbbi a halliday-i iskola öröksége a funkcionális nyelvleírásban, a szociolingvisztikában, valamint a diskurzustipológiában: a helyzethez kötődő lexikogrammatikai változatosság megragadására szolgál (s mint ilyen, a stílus leírásának egyik lehetséges fogalma, l. SIMON 2012). A két kategória viszonyát illetően az eredeti javaslat az, hogy a műfaj a tágabb érvényességű, amely a cselekvési kontextus alapján osztályozza a nyelvi variabilitást, így erősen kötődik az ideológia és a hatalom társadalmi kategóriáihoz, míg a regiszter szűkebben egy adott helyzet tényezői mentén foglalja össze a nyelvhasználat jellemző mintázatait (LEE 2001: 42). De vannak képviselői az ellentétes megközelítésnek is, amely szerint a regiszter jellemzi a helyzethez kötődő nyelvhasználatot, amelynek egy dimenziója a cselekvés, vagyis a műfajiság (l. LEE 2001: 45). A szisztémikus-funkcionális nyelvészeti hagyományban dolgozó nyelvészek inkább az előbbit részesítik előnyben, ám a két fogalom vélhetően ezúttal is együttesen alkalmazandó (MARTIN 2014: 14): ha el is fogadjuk, hogy a regiszterváltozatosság a műfaji sokszínűségbe ágyazódik, egyik sem vizsgálható a másik nélkül. A műfaj regiszter nélkül a nyelvhasználat tematikus-kulturális formalizálása lenne (elsősorban lexikogrammatikai szinten, eltekintve a diskurzus pragmatikai, hangnembeli és egyéb jellemzőitől), míg a regiszter leírása műfaj nélkül a társas cselekvés közegét figyelmen kívül hagyó formalizáláshoz vezetne (akár a szűkebb értelemben vett szövegtipológia).

Látható, hogy a műfaj fontos eszköze a nyelvi adatok kategorizálásának, de 1. nem kizárólagos eszköze, és erre nem is érdemes törekedni; 2. nem közvetlen magyarázó eszköze a nyelvi mintázatok kialakulásának (hiszen nem a nyelv tudományos vizsgálatának keretében jött létre). Jóllehet nagyon körültekintő magyarázat adható egy diskurzus nyelvi jelenségeiről a műfaj alapján, a nyelvi szerkezetek elrendeződése és alkalmazásba vétele nem vezethető vissza közvetlenül a műfaji tudásra, az ugyanis sokkal inkább a nyelvi mintázatok kialakulásának egyik magyarázó szempontja a leírásban. Fontos továbbá, hogy míg a szövegtípus és a regiszter elsődlegesen a nyelvi szimbólumok viszonylagosan stabil mintázatokba rendeződésének kategóriája (e rendeződés alapja a szituáció egészének, illetve tényezőinek ismertsége, konvencionáltsága), addig a műfaj sokkal inkább a társas megismerés és a közös, interszubjektív cselekvés egyik dimenziója, amelynek egyértelmű és lényeges nyelvi vetülete van (l. TÁTRAI 2011, illetve eltérő háttérfeltevések mentén KOCSÁNY 2002).

Az tehát vitathatatlan, hogy a nyelv tudományos megismerésében a műfaj nélkülözhetetlen fogalom, de hogy milyen szinten az, nem egyértelmű. Ezt mutatják a fogalomhasználatból eredő keveredések és feszültségek. Az ezredforduló körül azonban egyre inkább kidolgozottá válik a prototípuselméleten alapuló válasz: a műfaj alapszintű kategóriája a nyelvi tevékenységnek (STEEN 1999; LEE 2001; némiképp más megközelítésben TÁTRAI 2008). Eszerint az emberi diszkurzív cselekvések, mint az irodalom művészete vagy éppen a hirdetési tevékenység, fölérendelt kategóriák, míg a műfajokon belüli specifikus (al)kategóriák (kalandregény, románc, újsághirdetés, televíziós reklám) többé-kevésbé prototipikus megvalósulásai a műfaj alapszintű kategóriájának (regény, dráma, hirdetés), elkülönítésükhöz professzionális ismeretek is szükségesek. E modellben a műfajok azok

a kategóriák, amelyek a leginkább elkülönülnek, amelyekre vonatkozóan tehát a legkönnyebben hozzáférhető ismeretei vannak a nyelvhasználóknak, és amelyekkel már korán megismerkednek a nyelvi szocializáció folyamatában. A leírás előnye, hogy megőrzi a műfajiság cselekvésközpontú motiváltságát, másrészt egy konkrét szöveg műfaji jellemzésekor bizonyos nyelvi jellemzőket prototipikusabb műfaji jellemzőknek tekint (elkerülve ezzel a műfaj mint formalizáló lista koncepcióját, egyben a műfajok homogenitásának képzetét; CABALLERO 2008: 19), harmadrészt közvetlenül és empirikusan kutathatóvá teszi a műfajiságot konkrét szövegek műfaji besorolására irányuló kérdőíves adatgyűjtéssel (l. KUNA 2016a). Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a prototípuselvű, a műfajra alapszintű kategóriaként tekintő osztályozás sem a nyelv kategóriájaként tekint a műfajra, sokkal inkább a megismerés jelenségeként, amelynek jellemző nyelvi vetülete mutatkozik meg a tapasztalásban. A nyelvtudományi műfajelmélet tehát alapvető jelentőséggel bír egy kognitív szemléletű genológia kidolgozásában.

4.2. A műfajiság nyelvi tényezői. A fogalom értelmezése mellett az is lényeges kérdés, hogy a nyelvészeti kutatásban milyen jellemzők alapján definiálják a műfaji változatosságot. Az előzőekben láttuk, hogy a műfaj nem elsődlegesen nyelvi kategória, tisztázni kell tehát, hogy milyen nyelvi jelenségek kapcsán merül fel az egyes vizsgálatokban a műfajiság szempontja. Azért is hasznos összegző ígérennyel bemutatni a műfajmodelleket, mert az egyes kutatások meglehetősen elméletfüggetlenek, azaz egy-egy választott elméleti kereten belül tematizálják a műfaj vizsgálatát, kiemelve bizonyos jelenségeket, másokat a háttérben hagyva. Az itteni műfajelméleti áttekintés azonban szükségképpen általános tendenciákra korlátozódhat, ezért egy-egy modell mégoly részletes bemutatása sem helyettesítheti az összegzést.

A újretorikai paradigma, amely MILLER javaslataira épül, leginkább a műfajok társas és kulturális környezetét, illetve a diszkurzív helyzetet térképezi fel: milyen intézményi, kulturális és történeti tényezők hatottak cselekvéstípusok kialakulására és verbális mintázatokba rendeződésére (SOLIN 2011: 123–124). Következésképpen ezek a kutatások elsődlegesen nem az egyes szövegek nyelvi jellemzőit állítják előtérbe.

Sokkal nagyobb figyelmet fordít a műfaj nyelvi jellemzőire a sydney-i iskola, amely a szövegek strukturális felépítésében, szerkezeti elrendezésében véli felfedezni a műfajiságot. A nyelvhasználatot szisztémikus-funkcionális kiindulópontból közelítve célorientált és szakaszokra tagolódó folyamatnak tekintik, következésképpen a műfajokat az egyes szakaszok, fázisok rendszerező leírásán keresztül ragadják meg. Másként fogalmazva azt vizsgálják, milyen tipikusan ismétlődő részek, szakaszok különíthetők el az egy műfajba sorolható szövegekben, és ezekhez a szakaszokhoz milyen visszatérő lexikogrammatikai mintázatok rendelhetők (SOLIN 2011: 122; LEE 2001: 43). Három megjegyzéssel pontosítható mindez. Egyrészt érdemes felfigyelnünk arra, hogy a szerkezeti tagolódás, azaz a kompozíció szempontját már BAHTYIN is kiemelte a beszédműfajok vizsgálata kapcsán, tehát az ausztrál műfajelméleti paradigma voltaképpen ezt a bahtyini örökséget folytatja. Másrészt összehangolható az újretorikai kutatásokkal, hiszen a cselekvéseink általában részfolyamatokra tagolódnak, az ausztrál modell pedig voltaképpen e részfolyamatok nyelvi szerveződését vizsgálja, vagyis a két kutatási

irány jól kiegészíti egymást. Fontos továbbá, hogy a szerkezeti-kompozíciós leírás nem kötelező érvényű kompozíciós struktúrákat tár fel, hanem olyan szerkezeti potencialitást, amely különböző módokon aktualizálódhat az egyes szövegekben. Ez adja a műfaji variabilitás egyik fő forrását.

A kompozíció vizsgálata is rejthet azonban problémákat. Amennyiben ugyanis hierarchizáljuk műfaj, kompozíció és lexikogrammatikai mintázat viszonyát, és köztük kauzális kapcsolatot feltételezünk, az osztályozó jellemzés formalizáló leíráshoz vezet, amelyben egy-egy jellemző mintázatot automatikusan megfeleltetünk szerkezeti fázisnak, illetve műfajnak. Vagyis fennáll a lehetősége a merev, formális elemzésnek, még abban az esetben is, ha eredendően rugalmasan értelmezzük a műfaj kompozíciós sémáját (LEE 2001: 44). Ezzel függ össze JOHN SWALES (1993: 689) megjegyzése, amely szerint a szisztémikus-funkcionális keretben dolgozó nyelvész előszeretettel tartja magát antropológusnak (aki a társas gyakorlatot kutatja), valójában azonban tipikusan archeológusként dolgozik (a formális elemzésekből próbál következtetni a funkcióra, azaz nem a produkciót, hanem a produktumot kutatja).

Ezt a kritikát megfogadni látszik a nyelvészeti műfajkutatás: napjainkban a műfajt már nem kompozíciós struktúráként, hanem dinamikus sémaként értelmezik, amelyet felhasználunk (tehát nem reprodukálunk, hanem alkalmazásba vesszünk) arra, hogy a világról szerzett tapasztalatainkat, tudásunkat megszervezzük és megosszuk másokkal (I. TAAVITSAINEN 2004; BUSSE 2014; KUNA 2016a).

4.3. A műfaj mint kognitív séma/keret. A séma fogalma hasznosnak bizonyul tehát a műfajelméleti kutatásban. Ennek egyik oka az lehet, hogy a sematikus, sémákba rendeződő ismeretek különböző mértékben válhatnak nyelvileg kifejtetté a nyelvhasználatban, ám mindig közreműködnek a jelentés kialakításában. Olyan implicit tényezők tehát, amelyek nagy jelentőséggel bírnak a dinamikus jelentésképzésben. A műfaj pedig – mint láttuk – éppen ilyen tényezőként jellemezhető: nem nyelvi, de meghatározó a nyelvi vetülete; nem azonosítható egy-egy nyelvi mintázattal, de kiindulópontja azok kialakulásának; végül nem kötelező érvényű szerkezeti minta, hanem a közös jelentés kialakításában funkcionáló struktúra, fokozati jellegű megvalósulással.

A séma olyan mentális szerkezet, fogalmi szerveződés, amely egészelegesen idéződik fel, amennyiben egyik elemét aktiváljuk. Nem specifikusan kidolgozott formában tartalmaz információt, és nem szabály jellegű struktúra, ezért részlegesen is megvalósítható, ugyanakkor különböző mértékben részletezhető. Talán érdekes ezen a ponton, ha a *séma* helyett a *keret* terminust alkalmazzuk, noha a két kifejezést felcserélhetőnek tekinti a szemantikai szakirodalom (I. FILLMORE 2006: 373). Azért is, mert noha az eddig vizsgált nyelvészeti műfajelméletek rendre a séma kifejezést alkalmazták, a műfaj kognitív dimenzióját leginkább kidolgozó PALTRIDGE (1997) következetesen a keretszemantika alkalmazását valószínűsíti meg. A műfaj mint séma vagy keret azt a funkcionálást teszi megragadhatóvá, amellyel a szöveg túllép a szó szerint kifejtett tudáson a műfaji ismereteknek köszönhetően. Ugyanakkor mivel a műfaji keret a helyzethez is kapcsolódik, nem csupán a megnyilatkozás megértésének, hanem megalkotásának is a kiindulópontja, másként szólva a műfaj olyan sematikus tudás, amely magyarázza szövegértés és -alkotás egyes folyamatait (CABALLERO 2008: 17).

A szemantikai kereteket az elmélet kidolgozója, CHARLES FILLMORE ere-dendően a kontextus fogalmához kötötte: mivel a nyelvi kifejezéseket mindig használati közegükben ismerjük meg, a kontextus megtapasztalása alapot kínál a kifejezések jelentésének megértéséhez és feldolgozásához (FILLMORE 1976: 24). Elmélete egyazon fogalom segítségével reprezentálja a kifejezések, a mondatok, a szövegek és a világról alkotott modellek jelentését (FILLMORE 1976: 28). A műfaj esetében azért tűnik termékenynek a keretszemantika alkalmazása, mert az nem korlátozza a figyelmünket egyik vagy másik nyelvi szerkezet elemzésére. Bármely összetettségű visszatérő nyelvi minta megjelenése és alkalmazása magyarázható a keret segítségével, így a műfaj kompozíciós sémája maga is tekinthető keretnek, amely közreműködik a jelentés kialakításában, mind a helyzet megértése, mind pedig a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vétele tekintetében.

Felmerül azonban a kérdés: pontosan mit reprezentál a műfaj, ha keretként értelmezzük? Vagyis: milyen jellegű sematikus tudást hordoz? A séma ugyanis alkalmas az észlelés mintázatainak magyarázatára, de sematikus ismereteink lehetnek cselekvésekről (forgatókönyvek), magukról az egyes helyzetekről (azok résztvevői szerepeiről, tényezőiről), és a tipikus megnyilatkozások szerkezetéről is (részletesen l. SEMINO 1997: 128–148). Az ausztrál műfajelmélet elsősorban ez utóbbit tekinti műfaji tudásnak, ám a keretszemantika bevonása tágabb lehetőségeket enged meg. Ezt használja ki BRIAN PALTRIDGE (1997: 47–62, 105–107) saját műfajfogalmának kialakítására. Értelmezésébe bevonja a FILLMORE által javasolt kerettípusokat: az interakciós keretek egy kommunikációs eseményre vonatkoznak, míg a kognitív keretek az adott eseményhez tartozó szcenáriót tartalmazzák a cselekvésekről, a szituáció intézményesült értelmezését, valamint kulcsszavakat, amelyek az események kapcsán aktiválják a keretet. PALTRIDGE elméletében a kulcsszavak nyelvi mintázatokként aktiválhatóvá tesznek kereteket, amelyek aztán közreműködnek a helyzet kialakításában, a sikeres cselekvésben és az interszubjektív jelentésképzésben.

A műfaj PALTRIDGE-nál a kommunikációs eseményekhez kapcsolódó fogalmi tudás, interakciós és konceptuális jellemzőkkel. A műfaj interakciós tényezői a résztvevők, a médium, a téma, a társas cselekvés tudáskerete, míg a kognitív/konceptuális tényező olyan komplex jelenet, amely ismereteket tartalmaz a résztvevői szerepekről, a szöveg szerveződésének jellemző mintázatairól, közös értelmezésről vagy protokollokról, valamint a szöveg kialakításának és megértésének műveletéről. A konceptuális összetevő tartalmazhat lexikális elemeket is, amelyek a műfajjal asszociálódnak. Az egyazon műfajba tartozó szövegek az interakciós és a konceptuális műfajkomponens tekintetében mutathatnak hasonlóságot, ugyanakkor a keretek prototípus alapú műfaji besorolásra adnak lehetőséget. Minél kevésbé prototipikus egy szöveg, annál fontosabbá válnak az adott helyzet kontextuális tényezői, illetve azok bevonása a jelentésalkotásba. Ezáltal a műfaji címkék egy diskurzusszösség jellemző észlelési mintázataiba engednek betekintést, abba, ahogyan az egyes kommunikációs eseményeket a közösség tagjai észlelik. A műfaj mint keretek együttese dinamikusan alakul a történeti és kulturális változások folyamatában.

Az a kognitív műfajmodell, amelyet PALTRIDGE kidolgoz, voltaképpen az összes fontos előfeltevést érvényesíti a nyelvtudományi műfajkutatásnak, miközben kiegészíti azt a keretek/sémák mentális reprezentációjával. Ennek legfőbb hoza-

déka, hogy számot ad a műfaj kognitív státusáról, anélkül, hogy azt a formalizáló osztályozás és a merev nyelvi elemzés eszközévé egyszerűsítsen. Az így kiterjesztett, illetve a kognitív aspektusában részletezett műfajfogalom kapcsán célszerű egy módszertani és egy elméleti megjegyzést tenni. Lényeges ugyanis, hogy a keretszemantika elsősorban elemi nyelvi egységek jelentésének leírásában vált termékeny kiindulóponttá. A *F r a m e N e t*¹ adatbázis ma már hatalmas mennyiségű információt tartalmaz az angol nyelv kifejezéseihez kapcsolódó szemantikai keretokről, ám felmerül a kérdés, hogyan jutunk el a magyarázatban a kifejezések fogalmi háttérétől egy dinamikus műfajmodellig. Módszertani problémákat vehet fel, ha a kulcsszavakból, azok szemantikai keretéből indulunk ki, így ugyanis leginkább a szövegértelelem konceptuális hálózata tárható fel, de hogy ebből mi és mennyiben műfaji jellegű, az kérdéses marad. Ismét hangsúlyozható a különböző kutatási módszerek egymást kiegészítő alkalmazása: egy intuitív műfaji csoportosítás finomítható a keretszemantika eszközeivel, és ez – kiegészítve a diskurzus kontextusának alapos leírásával – elvezethet a műfaj kognitív modelljéig.

Míg a módszertani észrevétel a modell alkalmazására irányul, az elméleti megjegyzés egyben PALTRIDGE modelljének kritikája is: a komplex keretként felfogott műfaj úgy alakul ki, hogy a nyelvhasználók megtapasztalnak bizonyos kommunikációs helyzeteket, és azokból vezetik le a műfaji tudást, a műfaj tehát ebben a megközelítésben is reaktív, másodlagos funkciójú reprezentáció. Másodlagos a konkrét nyelvhasználati eseményekhez viszonyítva, mert azokból alakul ki, és másodlagos a szövegalkotás és -befogadás felől tekintve is, hiszen a már ismert események megértését és újraalkotását segíti. Azt azonban nem magyarázza, miként értünk meg olyan helyzeteket, amelyeket korábban még nem tapasztaltunk meg, miként hozunk létre teljesen új szituációkat és szövegeket (ezekre a szépirodalom számos példát ad), vagyis hogyan alkalmazzuk a műfaji kereteket az elvárásainkkal nem egyező tapasztalatok esetén (l. IFANTIDOU 2014: 71–72). Mind a szisztémikus-funkcionális műfajfogalom, mind a kereteken, sémákon alapuló értelmezés „használatvezérelt” műfajelmélet (IFANTIDOU 2014: 75), amelyek jól működtethetők konvencionális, begyakorolt, tipikus diskurzusok esetében, de atipikus vagy kreatív megoldásoknál kevés magyarázó erővel bírnak, noha műfaji tudásra ezekben az esetekben is támaszkodik a nyelvhasználó (l. KOCSÁNY 2002: 62). PALTRIDGE modellje nem kínál tehát kilépést egy körkörös és zárt folyamatból, amelyben a társas konvenciók műfaji kereteket alapoznak meg, azok pedig lehetővé teszik a konvencióknak megfelelő cselekvéseket, de az újszerű, innovatív cselekvésekre nem adnak magyarázatot. IFANTIDOU (2014) az egyéni intenciók, az aktuális pragmatikai következtetések jelentőségét hangsúlyozza, ezzel magyarázva a műfaji keretektől eltérő diskurzusok megértését, ez azonban inkább eltereli a figyelmet a műfaji hasonlóságok jelentőségéről, az egyedi, individuális jellemzőket helyezve középpontba. Egy kognitív szemléletű műfajkutatásnak tehát a jövőben elsősorban a kezdeményező, proaktív funkcionálás feltárására érdemes összpontosítania.

Összegezve a nyelvtudományi műfajelmélet tendenciáinak bemutatását, megállapítható, hogy a nyelvtudomány egyértelműen gazdagította a műfajról való gon-

¹ <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal>

dolgozást, mégpedig a következőkkel. 1. A műfaj fogalmát a megnyilatkozások teljes skálájára értelmezi, beleértve a mindennapi diskurzusokat is. 2. A műfajiság nyelvi aspektusát a kompozíció, az általános szerkezeti potenciál, majd a séma fogalmával ragadja meg, utóbbiban a lexikogrammatikai mintázatok motiválttá válnak. 3. A társas cselekvést helyezi középpontba, amely a tipikus szituációk interszubjektív konstruálásának kultúrspecifikus közegében válik a műfajt meghatározó tényezővé. 4. A műfaji kategóriákat megkülönbözteti a nyelvi mintázatok kutatásának más eszközeitől; műfaj és szövegtípus, illetve regiszter kölcsönviszonyát a nyelvi tevékenység tudományos kutatásában tárgyalja. 5. A műfajokat dinamikus, heterogén jellegű, komplex rendszerbe rendeződő kategóriákként kezeli, rámutatva az elmosódó határokra, a műfajt alapszintű (bázis) kategóriaként kezelve, a prototípuselvet érvényesítve a műfajba sorolás és a további kategorizálás során. 6. Végül kidolgozza a műfaj kognitív aspektusát a társas megismerés folyamata, valamint a helyzetekről és a szociokulturális kontextusról kialakuló, keret jellegű fogalmi tudás felől. A nyelvtudományi műfajelmélet főbb jellemzőit paradigmákra bontva a következő táblázat foglalja össze.

1. táblázat

A nyelvtudományi műfajelmélet tendenciái

	Mi a műfaj?	Központi kategória	Központi tényezők	Alkalmazás területe
Újretorika, alkalmazott modellek	kulturális artefaktum, a visszatérő helyzetekhez kapcsolódó társas konstruálás eszköze	társas-kulturális cselekvés	nyelven kívüli kontextus (közönség, célkitűzés, téma, cselekvéstípus)	professzionális írásbeliség, szaknyelvi diskurzusok, oktatás
Ausztrál műfajkutatás, leíró modellek	szemantikai potencialitás, amely a nyelvi mintázatok tárházának kontextusbeli megvalósulását határozza meg	kontextualizáció, nyelvi variabilitás	szövegkompozíció, valamint az abban realizálódó lexikogrammatikai mintázat	korpuszalapú kutatások, diskurzuselemzés
Sémaalapú, kognitív modellek	keret jellegű fogalmi tudás a tipikus kommunikációs eseményekről és az azokhoz tartozó komplex jelenségekről	megismerés, a világról való tudás	fogalmi-szemantikai keretek, kulcsszavak, pragmatikai tényezők (szándék, kontextus)	szemantikai, pragmatikai, szövegnyelvészeti kutatások, korpuszalapú kutatások

Sem az irodalom-, sem a nyelvtudomány nem alkalmas tehát önmagában a műfaj fogalmának autentikus modellálására, kutatómódszertanának kialakítására, ugyanakkor mindkét diszciplína jelentősen gazdagította a műfajelméletet, amely nélkül a műfaj ma is a kritikai értékelés, nem pedig a tudományos diskurzus tárgya és eszköze lenne. Éppen ezért a kognitív műfajkutatás alapjainak lerakásában nem e tudományterületekhez képest kell a műfajt értelmezni, hanem közreműködésükkel, interdiszciplináris közegben kell reflektálni a műfaji kutatás nyitott kérdéseire, lehetőségeire.

5. Hol és hogyan létezik a műfaj? – Konklúziók. Ezen a ponton térhetünk vissza a bevezetés fő kérdésére: lehetséges-e realista választ adni a műfaj létmódjára irányuló metafizikai dilemmára? Az egyik válasz szerint (leghíresebb képviselője CROCE) a műfaj csak címke: kizárólag a művek léteznek, a műfaj pedig csupán a művek feldolgozásához hasznos kategória. A másik válasz szerint (ez leginkább BAHTYIN-ra vezethető vissza) a műfaj eredendő struktúra, amely meghatározza, hogyan hozunk létre és fogadunk be irodalmi műveket diszkurzív közegben létrejövő (így azt egyben feltételező) nyelvi megnyilatkozásokként – vagyis a műfaj nem az értelmezés, hanem a befogadás/megértés, tágabb értelemben a megismerés tényezője. Az első válasz nominalista, amely induktív logikát követ (a művekből hozzuk létre azok általános-generikus kategóriáit); a második válasz realista, amely deduktív logikát követ (először a műfaj létezik, amely egyben meg is alapozza a művek létezését). Ha egy kicsit még mélyebbre megyünk a filozófiai előfeltevésekben, felismerhetjük, hogy az első válasz alapvetően empirista ismeretelméletre alapoz (csak a valóság adott a maga jelenségeiben, valamint az elme, amely asszociációkat hoz létre az észlelt valóság elemei között), míg a második válasz idealista episztemológiát feltételez (a tisztán eszmei fogalmak léteznek, azokkal férünk hozzá a valósághoz, amely önmagában nem értelmezhető).

A műfajiság kutatása tehát dichotómiák sorába, pontosabban többszörös dichotómiába ütközik: nominalizmus és realizmus, indukció és dedukció, empirizmus és idealizmus. A dichotómiákból a sémaelmélet révén léphetünk ki: ha a séma egyszerre tekinthető a tapasztalatokból kiemelkedő reprezentációnak, és egyben az új tapasztalat szerzését kezdeményező és annak folyamatában dinamikus funkcionáló tudásnak, kiindulópontnak, akkor egyszerre induktív és deduktív a működése. Másként fogalmazva, ahhoz, hogy megértsük a műfajiság létezését, a mentális reprezentációk dichotóm megközelítését kell meghaladnunk: fogalmaink mint sémák sem nem a valóság puszta reprezentációi, sem nem logikailag szükséges adottságai az elmének – leginkább a világban és a világot tapasztaló, megismerő elme szintetizáló képességében rejlő lehetőségek. Úgy vélem, a kognitív tudományok perspektívája lehetővé teszi a dichotómiák meghaladását, a paradigmaváltást a műfajelméleti gondolkodásban, ám ennek kidolgozása már meghaladja a jelen tanulmány kereteit. A kognitív műfajkutatás azonban ígéretes vállalkozásnak tűnik, amely a műfaji tudás kialakulására, reprezentálására és proaktív alkalmazására egyaránt új válaszokat ígér.

Kulcsszók: műfaj, interdiszciplinaritás, proaktív szemlélet, séma, keret.

Hivatkozott irodalom

- BAHTYIN, MIHAIL 1988. A beszéd műfajai. In: KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 246–280.
- BERKENKOTTER, CAROL – HUCKIN, THOMAS N. 1995. *Genre knowledge in disciplinary communication. Cognition/culture/power*. Erlbaum Associates, Hillsdale.
- BUSSE, BEATRIX 2014. Genre. In: STOCKWELL, PETER – WHITELEY, SARA eds., *The Cambridge handbook of stylistics*. Cambridge University Press, Cambridge. 103–116.
- CABALLERO, ROSARIO 2008. Theorizing about genre and cybergenre. *CORELL: Computer Resources for Language Learning* 2: 14–27. [http://www.ucam.edu/sites/\[-\]default/files/corell/RCaballero.pdf](http://www.ucam.edu/sites/[-]default/files/corell/RCaballero.pdf)
- COHEN, RALPH 2003. Introduction. *New Literary History* 34: v–xv.
- CROCE, BENEDETTO 1987. Esztétika dióhéjban. In: CROCE, BENEDETTO, *A szellem filozófiája. Válogatott írások*. Vál. KAPOSÍ MÁRTON. Gondolat, Budapest. 245–287.
- DUFF, DAVID 2003. Maximal tensions and minimal conditions: Tynianov as genre theorist. *New Literary History* 34: 553–556.
- FARRELL, JOSEPH 2003. Classical genre in theory and practice. *New Literary History* 34: 383–408.
- FILLMORE, CHARLES J. 1976. Frame semantics and the nature of language. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280: 20–32.
- FILLMORE, CHARLES J. 2006. Frame semantics. In: GEERAERTS, DIRK ed., *Cognitive linguistics. Basic readings*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 373–400.
- FOWLER, ALASTAIR 1982. *Kinds of literature. An introduction to the theory of genres and modes*. Clarendon Press, Oxford.
- FOWLER, ALASTAIR 2003. The formation of genres in the renaissance and after. *New Literary History* 34: 185–200.
- GENETTE, GÉRARD 1988. Műfaj, „típus”, mód. In: KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 209–245.
- HALLIDAY, MARK A. K. – HASAN, RUQAIYA 1985. *Language context and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective*. Oxford University Press, Oxford.
- IFANTIDOU, ELENA 2014. *Pragmatic competence and relevance*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KEUNEN, BART 2000. Bahktin, genre formation, and the cognitive turn: Chronotopes as memory schemata. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 2. <http://dx.doi.org/10.7771/1481-4374.1069>
- KOCSÁNY PIROSKA 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2016a. Genre in a functional cognitive framework: Medical recipe as a genre in 16th and 17th century Hungarian. In: STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016: 193–224.
- KUNA ÁGNES 2016b. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. A szövegtípus kognitív megközelítési lehetősége. 1. rész. *Magyar Nyelv* 112: 385–400. <http://dx.doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.4.385>

- KUNA ÁGNES 2017. Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. A szövegtípus kognitív megközelítési lehetősége. 2. rész. *Magyar Nyelv* 113: 27–41. <http://dx.doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.27>
- LEE, DAVID 2001. Genres, registers, text types, domains, and styles: clarifying the concepts and navigating a path through the BNC jungle. *Language Learning and Technology* 5: 37–72. llt.msu.edu/vol5num3/lee/
- MARTIN, JAMES 2014. Evolving systemic functional linguistics: beyond the clause. *Functional Linguistics* 1: 1–24. <http://dx.doi.org/10.1186/2196-419X-1-3>
- MILLER, CAROLYN R. 1984. Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech* 70: 151–167.
- PALTRIDGE, BRIAN 1997. *Genre, frames and writing in research settings*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- PRINCE, MIHAEL B. 2003. Mauvais genres. *New Literary History* 34: 452–479.
- SEITEL, PETER 2003. Theorizing genres – interpreting works. *New Literary History* 34: 275–297.
- SEMINO, ELENA 1997. *Language and world creation in poems and other texts*. Longman, London – New York.
- SIMON GÁBOR 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 108: 18–39.
- SOLIN, ANNA 2011. Genre. In: ZIENKOWSKI, JAN – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Discursive pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 119–134.
- STEEN, GERARD 1999. Genres of discourse and definition of literature. *Discourse Processes* 28: 109–120.
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD 2016. Genre in language, discourse and cognition: introduction to the volume. In: STUKKER–SPOOREN–STEEN eds. 2016: 1–12.
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD eds. 2016. *Genre in Language, Discourse and Cognition*. Mouton de Gruyter, Berlin, Boston.
- SWALES, JOHN M. 1993. Genre and engagement. *Revue Belge de Philologie et de l'histoire* 71: 687–698.
- SZILI JÓZSEF 1997. *A poétikai műnemek interkulturális elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TAAVITSAINEN, IRMA 2004. Genres of secular instruction: A linguistic history of useful entertainment. *A Journal of English and American Studies* 29: 75–94.
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Narratív távolság, lírai közvetlenség. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 49–55.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- WELLEK, RENÉ – WARREN, AUSTIN 2002. *Az irodalom elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- WHITE, HAYDEN 2003. Anomalies of genre: the utility of theory and history for the study of literary genres. *New Literary History* 34: 597–615.

An outline of tendencies and possibilities in genre research

Towards a cognitive genology

The paper summarizes the most important interpretations of the notion of genre in literary studies and in linguistics. The main aim of the summary is to highlight the theoretical problems of investigating the category of genre, and to give a solid basis for cognitive genre theoretical research. The outline has two essential claims: one of them is the need of a proactive view in genre theory, which considers genre to be a factor of construing shared meanings in a discourse world. The other finding is that genre itself is neither the category of literariness, nor of language use alone, but a complex factor of cognition. Thus contemporary genre theory must become an interdisciplinary field of research integrating the results of literary studies, linguistics, and other disciplines. The study proposes a schema-based or frame-based model of genre as the vantage point of a cognitive genology.

Keywords: genre, interdisciplinarity, proactive view, schema, frame.

SIMON GÁBOR

Magyar Tudományos Akadémia
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A földrajzi köznevek funkcionális jellemzői*

1. A földrajzi köznevek a helynevekben többféle pozícióban és ezzel (is) összefüggésben többféle szerepkörben állhatnak: könnyű belátni például, hogy a *Sáros-patak* víznévben és a *Sárospatak* településnévben a *patak* földrajzi köznév más-más szerepet tölt be. A víznévben ugyanis a *patak* funkcionális szerepű egység, vagyis olyan névrész, amely a hely fajtáját jelöli, a helynévi szerep létrehozásában tehát kulcsfontosságú elem. Az ilyen elemeket helynévformánsoknak nevezzük. A településnévben viszont nincs ilyen funkciója a *patak* lexémának, mivel nem névrész státusban áll; a településnévvé alakulás szempontjából tehát az ilyen elemek nem rendelkeznek az adott helynévben névformáns szereppel. A helynévformáns jelleget mint funkcionális jegyet mindig csak az aktuális névben lehet tehát meghatározni. Írásom témája a földrajzi köznevek e kettős szerepkörének bemutatása, vagyis arra teszek kísérletet, hogy feltárjam a földrajzi köznév (mint lexikális elemcsoport) és a helynévformáns (mint a helynévben elkülöníthető funkcionális egység) kategóriájának a kapcsolatrendszerét.¹ Ehhez mindenekelőtt a helynévformáns fogalmát kell meghatároznunk, valamint az is szükségesnek látszik, hogy a fő jellemzőit, illetve fajtáit bemutassuk.

A helyneveknek mint tulajdonneveknek a felismerésében – más tulajdonnévfajtákhoz hasonlóan – a jelentésük mellett bizonyos alaki sajátágaik is a segítségünkre lehetnek: az egyes névfajtákon gyakran jelennek meg csak rájuk jellemző lexikális és morfológiai elemek. TÓTH VALÉRIA a helynevek egy fontos csoportjának, a településneveknek a névformánsairól azt tartja, hogy „településnév-formánsnak tekintünk minden olyan morfémát (legyen az földrajzi köznév vagy toldalék-morféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre” (2008: 182). Ezt a meghatározást bizonyos módosításokkal a helynévformánsokra általánosabb érvennyel is kiterjeszthetjük. A helynevek formánsai közé elsősorban a földrajzi közneveket, illetve a képzőket sorolhatjuk (vö. még J. SOLTÉSZ 1979: 20), a névformánsoknak tehát főképpen morfológiai, de részben funkcionális szempontból is kétféle típusát különíthetjük el: a lexikális névformánsokat és a toldalék jellegű, másképpen affixális névformánsokat. Az egyes tulajdonnévfajtáknak (tehát például a helyneveknek vagy a személyneknek, de ezen belül a különböző hely- és személynévfajtáknak is) saját, csak

* A tanulmány az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében, az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (1963–1998) című munkáját (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1., 2., 3.; 1997–2012), illetőleg a *Korai magyar helynévszótár* (KMHsz. 1., 2005) című munkákat használtam fel. A vizsgálatba ugyancsak bevont jelenkori helynévi adatok a Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH.) honlapján közzétett adatbázisból származnak.

rájuk jellemző névformánsaik lehetnek: a helynevek efféle elemeit nevezzük összefoglalóan helynévformánsoknak. Maguk a helynévformánsok is inkább egyes helynévfajtákra lehetnek azonban jellemzőek: beszélhetünk például településnévformánsokról, hegy- és víznévformánsokról stb. A továbbiakban a helynévfajták szokásos rendszerezésének megfelelően főképpen településnév-formánsokról és összefoglalóan a mikrotoponimák formánsairól szólok.

A névformánsok állománya – mint bármely más nyelvi elemcsoporté – nem állandó a nyelvben, hanem időben többé-kevésbé változik. Ebből adódóan egy-egy nyelvi elemnek sem általában lehet ilyen szerepe, hanem mindig valamely időszakra vonatkozóan. Mivel azonban ezen a téren a nyelvi változások többnyire meglehetősen lassúak, nyugodtan beszélhetünk egy-egy nagyobb nyelvtörténeti korszak (például az ómagyar kor vagy a mai magyar nyelv) névformánsairól, figyelembe véve természetesen azt is, hogy a nyelv bármely időpillanatában is mutatja a változás képességét és konkrét jeleit. Fontos emellett kiemelnünk, hogy egy adott időszak helynévformánsainak szükségszerűen jellemző sajátja a termékenység, más szóval produktivitás, vagyis a névformáns jelleget nem pusztán az biztosítja, hogy adott időkeretek között a már meglévő nevekben névformáns szerepet tölt be valamely nyelvi elem, hanem lényeges jellemzője az is, hogy általa újabb és újabb nevet hozhatunk létre (vö. LADÁNYI 2007: 41).

Az alábbiakban nem általában kívánok szólni a helynévformánsokról, hanem annak csupán az egyik típusát, a lexikális helynévformánsokat helyeztem a vizsgálataim középpontjába. Ahogy azt fentebb jeleztem, ebben a funkcióban jellegzetes helyjelölő lexémákat, főként földrajzi közneveket találunk. A továbbiakban azt mutatom be, hogy e két kategória (vagyis a lexikális helynévformánsok és a földrajzi köznevek) milyen viszonyrendszerben állnak egymással, és hogyan értelmezhetjük ezt a kapcsolatot az ómagyar kor vonatkozásában.

2. A földrajzi köznevek speciális helynévalkotó funkciójuknak köszönhetően alkalmasak a lexikális helynévformáns szerep betöltésére. Földrajzi köznevekkel e funkcióban mikrotoponimákban (például *Aszó*, *Nagy-aszó*) és településnevekben (például *Miklóslaka*) egyaránt találkozunk, ugyanakkor a nevekben más, azaz nem névformáns funkcióban is állhatnak (a *Nagy-aszó feje* név *aszó* eleme például ebben a névszerkezetben nem névformáns szerepű földrajzi köznév). Általánosítva tehát azt mondhatjuk, hogy a földrajzi köznevek a helynevekben különböző pozíciókban jelentkezhetnek, s ezekben nem feltétlenül azonos funkciót töltenek be: az egyrészes neveket alkotó pusztá földrajzi köznévi előfordulások (*Aszó*) többnyire, a kétrészes nevek utótagjaként álló földrajzi köznevek (*Nagy-aszó*) pedig minden esetben névformánsként vesznek részt a helynévalkotásban, míg a helynevek előtagjaként vagy annak részeként jelentkező földrajzi köznevek nem névformáns státusúak (*Nagy-aszó feje*). Nem névformáns szerepű földrajzi köznevek szerepelhetnek lexikálisan összetett, de funkcionálisan egyrészesnek tekintendő nevekben is, ahogyan azt a fentebb említett *Sárospatak* településnév esete is mutatta.

2.1. A lexikális helynévformánsok körét több okból következően igen nehéz meghatározni. Az ide sorolható lexémák egyfelől nagyon eltérő gyakorisággal fordulnak elő a nevekben, emellett igen gyakran különböző funkcionális gyökerekkel

bírnak (amíg ugyanis egyesek eleve ilyen szerepűek voltak, mások másodlagosan vették magukra ezt a funkciót), sőt területi-kronológiai különbségek is adódhatnak közöttük. Mindebből következően a lexikális helynévformánsok állományát semmiképpen sem tarthatjuk egyfajta homogén, zárt csoportnak (vö. TÓTH 2008: 185).

A lexikális helynévformánsok készletét ennél fogva éppen olyan bizonytalanul tudjuk csak körülhatárolni, mint – más nézőpontból szemlélve – a földrajzi közneveket. E két szócsoporth viszonyrendszerét pedig a következő módon határozhatjuk meg. A földrajzi közneveket elsősorban jelentéstani, illetőleg részben morfológiai alapon definiálhatjuk, előtérbe állítva nyelvelvi funkciójukat, amelyet közszóként a lokális környezet leírásában, illetve a helynevek alkotásában betöltenek. Ilyen értelemben tehát a földrajzi közneveket mint a szókincs egy meghatározott csoportját, mint egy sajátos szemantikai szómező elemeit értelmezzük ahhoz hasonlóan, ahogyan szokás például rokonságnevekről, növénynevekről vagy a mértékegységek neveiről stb. is beszélni.

A lexikális helynévformánsokat ezzel szemben a helynevekben betöltött szerepük alapján írhatjuk le, s azokat a szavakat soroljuk ide, amelyek a névben a helyfajtájának a megjelölésére szolgálnak. A lexikális helynévformáns tehát olyan viszonyfogalom, amelyet csakis egy-egy névben betöltött szerepe alapján ítéltünk a helynév ilyen összetevőjének, s ebből adódóan kizárólag szinkrón síkon értelmezhető. A *halom* szó például a *Hegyes-halom* dombnévben névformánsként funkcionál, mivel megjelöli a név denotátumának a fajtáját, a *Hegyeshalom* településnévben azonban nincs fajtajelölő szerepe, így pedig névformánsnak sem tekinthetjük. E példák is azt mutatják tehát, hogy a földrajzi köznévi jelentéstartalom e szavakat helynévformáns szerepre alkalmassá teszi ugyan, de az, hogy ez a szerep megjelenik-e egy adott földrajzi köznév helynévi alkalmazásában vagy sem, már az illető helynév szerkezetének a függvénye.

Tapasztalataink ugyanakkor azt is mutatják, hogy a helynevekben olyan formánsok is szerepelhetnek, amelyek jelzik ugyan a jelölt helyfajtáját, ám az adott közszónak mint a szókincs elemének valójában nincs a kérdéses helyfajtára utaló földrajzi köznévi jelentése. Ilyenek például az ómagyar korban gyakori *háza* utótagú településnevek, amelyek egész sor névben megjelennek ([1321]>381>448/15. sz.: *Aprohalmháza*, p., Gy. 1: 502; 1357: *Benkeháza*, KMHsz. 1: 51; 1346: *Scemlukháza*, p.~ *Scemlekháza*, p., KMHsz. 255), s utótagjuk egyértelműen településnév-formánsként funkcionál, anélkül azonban, hogy a *ház* szónak egyidejűleg – közszói minőségében – az adott korban lett volna 'falu, település' jelentése.

A lexikális helynévformánsoknak ez a kettőssége teszi szükségessé azt, hogy e nyelvi elemkészletet ne homogén csoportként, hanem a maga differenciáltságában láttassuk, azaz elkülönítsünk közöttük elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsokat. Az *elsődleges (primér)* és a *másodlagos (szekundér)* névformáns terminusokat TÓTH VALÉRIA nyomán használok (2008: 185, 186, 192), de minthogy ő ezek fogalmi jelentését a településnevek névformánsaiként határozta meg, az itt tárgyalt általánosabb problematikához igazodva e helyütt némileg kitágítom és átértelmezem ezek szerepkörét.

2.2. Az elsődleges (primér) lexikális helynévformánsok a helynevek azon földrajzi köznévi összetevői, amelyek helyfajtajelölő névrész szerepüket oly mó-

don töltik be, hogy helynévbeli funkciójuk egybeesik a formánsként álló földrajzi köznév közszói jelentésével (l. erről bővebben BÁBA 2013: 104). A továbbiakban a földrajzi köznevek elsődleges helynévformáns szerepét ómagyar kori példákon mutatom be, szétválasztva a mikrotoponimákban és a településnevekben való megjelenésüket. Vizsgálatom során elsősorban névszerkezeti szempontokat helyeztem előtérbe, de mivel a helynévformáns jelleg megítélése igen gyakran nem választható el a keletkezéstörténeti szempontoktól, a leírásban olykor ez a megközelítés is helyet kapott.

A földrajzi köznevek az ómagyar kori mikrotoponimákban betölthetik a helynévformáns szerepet egyfelől önmagukban, azaz mindenféle más formáns vagy bővítményrész nélkül állva; például *ÉR* (1229/1550: *Er*, vallem, Gy. 3: 367), *Morotva* (1212/1397/1405: *Mortua*, stag., Gy. 1: 328), *Sár* ([1230]/1231: *Sar*; rip., Gy. 1: 237). Leginkább azonban kétrészes nevek utótagjaként szerepelnek ebben az időszakban, ez tehát a legjellemzőbb helynévformánsi funkciójuk; például *Haraszt-tó* (+1252/[1270]: *Harozthov*, stag., Gy. 2: 565, 607), *Nagy-völgy* ([1291]/1291: *Nogwelg*, vall., Gy. 3: 389, 442), *Fekete-erdő* (1344: *Feketeu Erdeu*, s., Gy. 2: 564, 637), *Hosszú-hegy* (1270/272: *Huzevheg*, mo., Gy. 1: 82). A földrajzi köznevek emellett helynévformánsként egy már meglévő kétrészes mikrotoponimához kapcsolódva újabb helynevet is alkothatnak, mint például a *patak* a *Kút-fő pataka* (1249/1321/17. sz.: *Kuchfu pataka*, fl., Gy. 3: 152, 233) és a *határ* a *Középberek határa* (1323: *Kezepherekhatara*, m., Gy. 2: 586) névben.

Ami a földrajzi közneveknek mint helynévformánsoknak az egyrészes településnevekben betöltött helyzetét illeti, az általam feldolgozott településnév-anyagban csak néhány esetben feltételezhetjük valóban földrajzi köznévi névrész, vagyis lexikális helynévformáns meglétét; például ide sorolhatjuk a több helyen is adatolható *Lak* településneveket ('település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DK-re', 1296: *Loc ~ Lok*, v., Gy. 1: 334; 'település Borsod vm. É-i részén a Bódvától K-re', 1222/1550: *Loch*, v., Gy. 1: 813; 'település Komárom vármegyében', 1332/1378: *Laak*, p., Gy. 3: 412), illetve a Bodrog megyei *Város* településnevet (1198 P./PR.: *Varos*, v., Gy. 1: 732) (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 95–6). A valamely földrajzi köznévvvel szerkezetileg azonos településnevek között azonban jó néhány olyan is akad (pl. *ÉR*, *Hegy*), amely nevek nem közvetlenül földrajzi köznevet mint helynévformánst tartalmaznak, hanem egy már korábban is létező helynevet (víznevet, hegynevet). Ez utóbbi típusú településnevek persze az itt vizsgált témakörön kívül rekednek.

A kétrészes településnevek utótagjaként álló földrajzi köznevek ugyancsak valós (és elsődleges) településnév-formánsokként funkcionálnak, azaz a helyfajtájának megjelölésére szolgálnak például az alábbi elnevezésekben: *Abafalva* 'település Gömör vármegyében, a Sajó bal partján, Gömörtől délre' (1339: *Abafalwa*, Gy. 2: 480), *Ipoltlaka* 'település Baranya vármegye keleti részén Mohácsától délre' (1223>1338: *Ipolthloka*, p., Gy. 1: 302), *Újváros* 'település Abaúj vármegye keleti részén Szalántától keletre' (1332–5/PR.: *Vyuaros ~ Vyuarus*, Gy. 1: 153), *Mátéháza* 'település Gömör vármegyében, Rimaszombatól délre' (1326: *Matheyhaza*, Gy. 2: 525). TÓTH VALÉRIA az itt bemutatott értelmezéstől eltérő megközelítést alkalmazva a primér településnév-formánsok közé sorolja ezeken

kívül az *ülés(e)* és a *szállás(a)* lexémát is (2008: 185), ám ezek a korábban megfogalmazottak értelmében másodlagos névformánsnak minősülnek.

2.2.1. Másodlagos helynévformánsoknak tekintem a helynevekben használt olyan fajtajelölő szerepű közszavakat, amelyek valamely névfajta névegyedeinek részeként a gyakori használat következtében tesznek szert a helynévformáns szerepre, a változás azonban nem befolyásolja a formánsként álló nyelvi elem közszói jelentését. A korai ómagyar kori szekundér lexikális településnév-formánsok között kell megemlítenünk néhány, elsődlegesen épületet vagy építményt jelölő lexémát, így például az *egyház(a)*, a *monostor(a)*, a *vár(a)* és a *hid(a)* földrajzi közneveket, amelyek egy idő után a helynevekben 'valamilyen építménnyel (templommal, várral stb.) rendelkező falu' jelentést nyertek; az *egyház* lexéma például TÓTH VALÉRIA szerint eredetileg egészen más jelentéssel bírt, s csak másodlagosan vette magára a 'templommal bíró falu' jelentést (TÓTH 2008: 185–7). Ehhez hasonlóan a valamely más helyhez való viszonyítást kifejező *alja* lexéma a 'valami alján épült falu' jelentéssel ruházódott fel bizonyos helynevekben (például *Eger-alja* 'égererdő alján települt falu'), a *vásár(a)* pedig még speciálisabb szemantikai tartalommal a vásártartásra utaló településnevek formánsává vált (például 1324: *Boluguasara*, v., Gy. 2: 483). A kezdetben 'szolgálattal tartozó emberek csoportja' jelentésű *nép(e)* és *sok(a)* lexémák szintén települések megjelölésére lettek alkalmassá (pl. *Újnép* 'újonnan telepített falu', 1352: *Wynep*, Cs. 2: 654, vö. FNESz. 2: 419; *Semjánsoka* 'Semján nevű település' vagy 'Semján nevű személyhez tartozó település' [1237–40]: *Semyansuka*, pr., Gy. 2: 623) (TÓTH 2008: 186).

Az *egyház(a)*, *hid(a)* stb. lexémák névformánssá válásában minden bizonynyal szerepet játszott a névmodellekhez való igazodás tényezője, vagyis a kezdetben valamely azonos szerkezetű mikrotoponimából alakult nevek analógiájára később további névalakulatok jöttek létre, így például az *egyház(a)* lexéma már meglévő településnevekhez is kapcsolódhatott másodlagosan, s ezáltal jelentése az adott nevekben 'templomos falu'-ra módosult (l. erről bővebben BÁBA 2013: 104–105; vö. még TÓTH 2008: 187; MEZŐ 1982: 158, 212–213, 1999: 181, 331).

2.2.2. A mikrotoponimák szekundér helynévformánsai között egy nagyon sajátos, de viszonylag sok elemből álló szócsoporthoz is találunk, amelyre azért érdemes itt röviden kitérnünk, mert általa jól jellemezhető a másodlagos névformáns funkció kialakulása. Az 'erdő'-t is jelentő fanevek egy csoportjának elemei (jellemzően például a *cser*, a *haraszt* és a *bükk*) ugyanis elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva helynévformáns funkciót is magukra vehetnek: a *Szurkos-cser* erdőnévben a *cser* például nem 'cserfa' jelentésben szerepel, hanem 'cserfaerdő' jelentéstartalommal bír (1075/+1124/+1217: *silvam* Huntiensem, que Hungarice *Surkuscher* vocatur, Gy. 1: 413, 443). A fanevet tartalmazó helynevekben tehát azt figyelhetjük meg, hogy bennük az elsődlegesen 'valamilyen fafajta' jelentésű lexémák nem mindig ezzel a szemantikai értékkel bírnak, alkalmi jelentésmódosulásuk következtében ugyanis speciális helynévformánsként is viselkedhetnek: a *haraszt*, a *cser* és a *bükk* ebben az esetben tehát fajtajelölő szerepet tölt be 'egy bizonyos fajta fából álló erdő' névrészfunkciót kifejezve (l. erről bővebben BÁBA 2012).

3. Az előzőekben azt láthattuk, hogy a földrajzi köznevek a mikrotoponimákban jellemzően kétrészes nevek utótagjaként állnak helynévformánsként. A földrajzi köznévi lexémák a helynevekben azonban olykor nem helynévformáns szerepben vannak jelen. Itt tehát a két kategória – az előbb felsorolt esetekkel ellentétben – nem esik egybe. A helyet jelölő közszavak ugyanis például a kétrészes helynevek bővítményrészeként is előfordulhatnak, például *Szurdok-szád* (1288/1302: *Zurdukzad*, foss., Gy. 1: 315), *Szurdok út* (1267/1380: *Zurdukut*, loc., Gy. 1: 369). A *szurdok* előtagok földrajzi köznévi jellege persze az ilyen jellegű nevekben áttételes (valójában helynévi eredetre visszamenő) is lehet. Helynévformáns szerepről e földrajzi köznevek kapcsán (az efféle mikrotoponimákban) nem beszélhetünk, mivel az adott helynevek helynévként való felismerhetőségüket nem ezeknek az elemeknek, hanem a *szád*, *út* utótagjaiknak köszönhetik. Előtagként a földrajzi köznevek az ilyen nevekben mindig sajátosságjelölő szerepet (többnyire lokális utalást) töltenek be.

3.1. Az előtagként álló földrajzi köznevek a korai ómagyar korban különféle funkcióban állhatnak. Elsősorban víznevek körében találkozunk 'az adott helynek/víznek a valamely része' névrészfunkció kifejezésével, például *Ág-tő* (1268/1347: *Agtu*, loc., Gy. 3: 387, 458), *Ér-tő* (1260: *Ertu*, Gy. 3: 388, 452), *Kút-fő* (1299/1580 u.: *Kwtfw*, 1299/1585: *Kutfew*, Gy. 2: 135), *Sziget-fő* (1233: *Sygethfiu*, loc., Gy. 1: 641) (vö. TÓTH 2001: 150). Ez a szerepkör megjelenik azonban más helynévfajták esetében is, például *Berek-szád* ('a berek bejárata, kezdete') (1288: *Berukzad*, Gy. 2: 207, 288), *Szurdok-szád* (1288/1302: *Zurdukzad*, foss., Gy. 1: 315), *Áj feje* (1255: *Ayfey*, mo., Gy. 1: 98), *Rét-fő* (1232>1347: *Rethfeu*, prat., Gy. 2: 515). Többnyire utak neveiben fordul elő az irány megjelölése, például *Bánya uta* (1324/1326: in viam dictam *Banautha*, Gy. 3: 236, 264), *Bérc uta* (1291: *berchuta*, via ~ *Berchwta*, Gy. 2: 501), *Bérc út* (1295/1315: *Beerchuth*, via, Gy. 2: 530), *Szurdok út* (1267/1380: *Zurdukut*, loc., Gy. 1: 369). A hely pontos elhelyezkedésére utalás általában véve is gyakori névrészfunkció (vö. TÓTH 2001: 151), s földrajzi köznevek is sűrűn kifejezik ezt a szerepet, például *Megye-ág* (*megye* 'határ') (1272: *Megeag*, Gy. 2: 615), *Megye pataka* ([1266]/1266/1274: ubi *Megepotoka* cadit in aquam *Seunche*, Gy. 3: 152, 254). Nem tekinthetjük azonban földrajzi köznévként az egyébként ilyen jelentésben is használt *falu* névrészt az olyan nevekben, mint a *Falu földje* (1268/1347: *Folufolde*, loc., Gy. 3: 447), *Falu tava* (1307/17. sz.: *Falwtova*, lac., Gy. 3: 153, 195). Megítélésem szerint az ilyen jellegű nevekben a *falu* névrész 'faluközösség' jelentéssel bír, azaz nem földrajzi köznévi jelentésében vesz részt a névalkotásban. Ez az értelem nem csupán a helynevekben jelentkezik alkalmi jelentésként, hanem a szó jelentésszerkezetébe szervesen beletartozik (vö. ÉrtSz., TESz. 1: 836), ezért az efféle előfordulásokat nem vehetjük figyelembe a földrajzi köznevek körében.

A földrajzi köznevek főként olyan funkcióban fordulnak elő a helynevek előtagjaként, amely funkciók az előtagokként, első névrészként álló helynevekre is jellemzőek. Az a párhuzam persze természetes is, hiszen a földrajzi köznevek éppen úgy 'hely' jelentéstartalmat hordoznak magukon, mint a helynevek, csak az előbbieket köznévként, az utóbbiak pedig tulajdonnévi minőségben fejezik ki ezt a szemantikai jegyet. Nem meglepő tehát, ha névrészként is hasonló funkciók betöltésére alkalmasak.

A földrajzi köznevek állhatnak olyan velük azonos alakú, egyrészes helynevekben is, amelyekben nem fajtajelölő funkciót töltenek be, például 1255/15. sz.: *Pogon*, fl. (Gy. 1: 776). Nem tekinthetők helynévformánsoknak a földrajzi köznevek az olyan, két lexémából álló egyrészes nevekben sem, mint amilyen a *Pásztor-rév domb* (1238/1296–1301: *Pastorreu*, coll., Gy. 2: 102, 170), a *Halyagrét patak* (1291: fl. *Holugreth*, Gy. 2: 458, 501), az *Aphida sziget* (1284: *Ophida*, ins., Gy. 2: 565, 580), illetve a *Sóshíd patak* (1332: *Soushyd*, riv., Gy. 3: 326, 380) megnevezése. Az ilyen típusú nevek szerkezeti változás, illetve metonimikus névadás eredményeképpen jöhettek létre, s bennük a névformáns funkció szintén nem érvényesül.

A jelenkori névállományt elemezve feltűnik, hogy a földrajzi köznevek olyan nevek második névrészában is állhatnak, mely második névrész szintén kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév, például *Alsó-Kis-liget* (MNH. Magyarszék), *Kertaljai-Kis-rét* (MNH. Juta), *Kaposi-Nagy-berek* (MNH. Szabadi). A kétrészes nevek lexémáinak számát illetően azonban napjaink névállományában az ómagyar kor névállományához viszonyítva elmozdulás tapasztalható: az ómagyar korban ugyanis a kétrészes nevek döntően két lexémából épültek fel, a mai helynevek között viszont jócskán találunk több lexémából álló nevet is. Mindezt feltehetően a meglévő nevek felhasználásának egyre nagyobb szerepével, illetve a helyek és ezzel együtt a nevek differenciálódásával magyarázhatjuk. Az ómagyar korban kevés példát találunk tehát arra, hogy egy kétrészes név több lexémából épül fel, s ezek között is inkább a két lexémából álló előtag a jellemző, például *Hárs-patak-fő* (1330: *Haaspatokfew*, Gy. 1: 85). A Borsod megyei *Széles-Hárs-fő* név ([1240]: *Zelushasfeu*, Gy. 1: 810) viszont utótagként tartalmaz kétrészes helynevet, amit az is jelez, hogy szinonim neveként a *Hárs-fő* név is adatható ([1240]: *Hasfeu*, Gy. 1: 810). Természetesen más esetekben is lehet szó arról, hogy az utótag több lexémából áll, ennek igazolását azonban bizonyos körülmények olykor megnehezítik. Talán ide sorolhatunk még néhány, több lexémából álló latinizált forma mögött feltehetően álló magyar nevet is (pl. 1258: *Magno Vico Latinorum*, Gy. 2: 267, melynek szinonim neveként a *Vico Latinorum* is adatható: 1299: *Vico Latinorum*, Gy. 2: 250, 251, 252, 253), HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyanis az oklevelek helyneveire is érvényes az a megállapítás, amelyet BENKŐ LORÁND Anonymusra vonatkozóan fogalmazott meg: „az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinositott formáiban is kereshető, sőt keresendő” (BENKŐ 1996: 224; HOFFMANN 2007: 20). Az ilyen kétrészes nevekben, amelyekben tehát az utótag maga is kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév, a földrajzi köznevek nem töltenek be névformáns funkciót, mivel csak a másodlagosan létrejött név előzményeül szolgáló névben szolgáltak a helynévi jelleg kifejezésére.

3.2. Földrajzi köznevek a településnevekben is előfordulnak nem névformánsi funkcióban, sőt az egyrészes településneveket alkotó földrajzi köznevek esetében a névformáns funkció jóval ritkábban jelentkezik, mint más (nem névformáns) szerep. A pusztai földrajzi köznévvvel alakilag azonos településnevek legtöbbje ugyanis metonimikus névadás eredménye. Ilyen településnév például a *Morotva* Csanád vármegyéből (+1092/+1274//1399: *Mortua*, pr., v., Gy. 1: 864), melynek közelében a *Morotva* víznév is adatható (+1092/+1274//1399: lacu *Mortua*, Gy. 1: 864), azaz ebben az esetben a *Morotva* víznév tartalmaz helynévformáns értékű

földrajzi köznevet, a *Morotva* településnév pedig már létező helynévből (víznévből) alakult, tehát benne a földrajzi köznévi lexéma nem a településnév, hanem a víznév szempontjából lehet csupán helyfajtajelölő szerepű helynévformáns.

A földrajzi köznevek az egyrészes, pusztán földrajzi köznévi településneveken kívül szerepelhetnek olyan egyrészes, több lexémából álló településnevek névrészeként is, amelyek ugyancsak metonimikusan keletkeztek, például *Dobrapataka* ('település Gömör vármegyében, a Balog bal partján, Rimaszombattól É–ÉK-re', 1323>1336: *Dubrapotaka*, p., Gy. 2: 494), *Balogkereke* ('település Csanád vm.-ben, talán a délkeleti részén', +1256: *Bolugkereke*, Gy. 1: 847), *Bothalma* ('település Bodrog vm. nyugati részén Garától keletre', 1290: *Budholma*, t., Gy. 1: 714). E nevek *patak*, *kerék*, *halom* földrajzi köznevei ugyancsak a településnév előzményéül szolgáló mikrotoponimákban értékelhetők helynévformáns funkcióban álló elemekként. A névegész a településnév szempontjából sajátosságjelölő szerepű, mert azt fejezi ki, hogy a falu a *Dobra pataka*, *Balog kereke* stb. nevű hely szomszédságában fekszik.

Mint azt a mikrotoponimák kapcsán már láthattuk, a földrajzi köznevek nem névformáns szerepben állnak az olyan nevekben, ahol a második névrész kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév. A jelenkori névállományban a településnevek között ide sorolhatjuk többek közt a hivatalos helységnév-változtatást követően víznévi előtaggal kiegészült neveket, például *Belényesújlak*, *Berettyószéplak*, *Feketeszéplak* (MEZŐ 1999: 364). Az ómagyar korban ez a névstruktúra nem volt jellemző, de itt idézhető az Abaúj megyei *Tőkésújfalú* településnév (1323/1324/1377: *Tenkes huyfalú*, p., Gy. 1: 151), amelynek szinonim neveként az előtag nélküli *Újfalú* is adatható (1317: v. *Výfolu*, Gy. 1: 151).

A fenti példák azt voltak hivatottak illusztrálni, hogy a helynevekben nem minden földrajzi köznévvel azonos elem tekinthető helynévformánsnak, hiszen a földrajzi köznevek a helynevekben nemcsak helyfajtajelölő szerepben állhatnak (ami a leglényegesebb funkciójuk), hanem utalhatnak emellett más, elsősorban lokális viszonyra is. A névformáns funkció értékelésénél ezért a névszerkezeti pozícióra is figyelemmel kell lennünk, ez ugyanis alapvetően kijelöli az adott elem lehetséges szerepkörét is.

4. Az alábbiakban azokat az összefüggéseket mutatom be, amelyek a földrajzi közneveket a szókincs más részeihez kapcsolják, kiemelve ebből a körből egyes különösen fontos szócsoportokat, továbbá azokat a viszonyokat, amelyek a földrajzi köznevek és a helynévformánsok kapcsolatát jellemzik. A bonyolult összefüggérendszer fő elemeinek feltárásával együtt azokra a legfontosabb változásformákra is rá kívánok mutatni, amelyek nyelvünknek ezt a részrendszerét érintik.

4.1. A földrajzi köznév olyan helyjelölő lexéma, amely a helynevek részeként a legtöbb esetben fajtajelölő funkciót tölt be, s ilyen módon egyúttal (elsődleges vagy másodlagos) lexikális helynévformánsként is viselkedik. Abból, hogy a helyfogalmat jelölő lexémák közül valójában csak azokat sorolom a földrajzi köznevek közé, amelyek a helynevekben fajtajelölő szerepet tölthetnek be, az is következik, hogy a földrajzi köznevek fogalmi tartalmának fontos jegyeként tekintem az általuk megjelölt helyfajták tulajdonnévvel való megjelölhetőségét. Az általam vizsgált nyelvi

kategória „magja”, központi rétege a prototipikus földrajzi köznév, amely primér helynévformáns szerepet tölt be a helynevekben (*Újfalú, Nagy-hegy, Rákos-patak*).

Adott földrajzi köznév tehát a helynevekben való fajtajelölő funkcióban történő előfordulása által válik prototipikus jellegűvé, mégpedig leginkább annak gyakori használata révén. A jelenség következménye, hogy más, azonos vagy hasonló szerepű földrajzi köznevek egyúttal visszaszorulnak a nyelvhasználatban, sőt közülük egyesek teljesen ki is esnek a nyelvhasználatból, kihalt szavakká válnak; ilyen földrajzi köznevünk például a *jó* (1228/1378: *Soyou*, Gy. 2: 43, 86, 1271: *Berukyov*, aqua, Gy. 1: 569, 618, 1246/1348/1408: *Kethyoukyzi*, prat., Gy. 1: 39, 82) (a földrajzi köznévi szerep visszaszorulásáról lásd bővebben BÁBA 2013: 106).

4.2. A korábbiakban jó néhány olyan szekundér helynévformánst is bemutattam, amelyek annak ellenére állnak helynevekben formánsszerepben, hogy mint közszavaknak nincs földrajzi köznévi jelentésük. Ezek között vannak építménynevek (*egyház, monostor, vár, ház, híd*), fanevek (*cser, bükk*), embercsoportokat jelölő szavak (*népe, soka*), de más jelentéskörbe tartozó elemek is. Az ilyen helynévformánsként szereplő szavak funkciójukat tekintve közel állnak a földrajzi köznevekhez, de mégsem azok, mert elsődleges jelentésükben nem szerepel a 'valamilyen típusú hely' értelem.

Szekundér helynévformáns mindezek mellett alakulhat úgy is, hogy az adott elem egy bizonyos szerkezetből válik ki. A *szántó* lexéma például kezdetben (és még olykor a jelenkori névanyagban is) a *szántóföld* összetételben (pl. *Alsó-szántóföldek*, MNH. Komló; *Avasi-szántóföld*, MNH. Gerényes; *Banyik-szántóföld*, MNH. Osztopán) melléknévi igenévként fordult elő, később azonban önállóan is betölthette a földrajzi köznévi szerepet (pl. *Bakháti-szántó*, MNH. Alsómocsolád; *Almási-szántók*, MNH. Nak; *Éger-szántó*, MNH. Abaliget stb.). Hasonló jelentésfejlődést tapasztalhatunk a *dűlő*, illetve a jelenkori névanyagban a *járó* földrajzi köznév kapcsán is, azok ugyanis kezdetben szintén csak melléknévi igenévi jelentésben funkcionáltak, s csak később önállósultak jelentéstapadással a megfelelő jelzős szerkezetekből (vö. TESz. 1: 697; l. erről bővebben BÁBA 2013: 107–108).

4.3. A lexikális helynévformánsok állománya olyan értelemben is dinamikus rendszerként működik, hogy benne elmozdulások, átrendeződések zajlanak le, vagyis az egyes elemek különféle kategóriák között mozoghatnak. Ennek eredményeképpen az elsődleges lexikális helynévformánsként viselkedő földrajzi köznevek bizonyos helynevekben másodlagos helynévformáns szerepet vehetnek magukra.

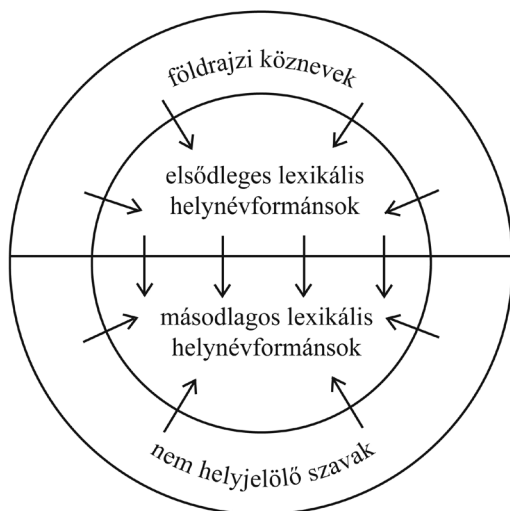
Az eredetileg 'valakihez tartozó föld, birtok' jelentésű *föld(e)*, *telek* ~ *telke* földrajzi köznevek például mikrotoponimákban kezdetben elsődleges lexikális helynévformáns szereppel bírtak (pl. 1279: t-m Diuitis Andree [...] *Dues Andreas feldy* vocatam, Gy. 1: 221). Minthogy azonban jelentésükből adódóan az ilyen utótagot tartalmazó nevek egy idő után településnévként is funkcionálhattak (pl. *Gatafölde* 'település Abaúj vármegye déli részén Forrótól délkeletre, a Tarca mellett', 1294: *Gothafelde*, t., Gy. 1: 85) (TÓTH 2008: 185–186), ez lehetőséget teremtett arra, hogy a névhasználók a *földe*, *telke* elemekkel közvetlenül is létrehozzanak helységneveket, vagyis ezek a lexémák szekundér helynévformáns szerepet töltsenek be.

Helyfajta közötti elmozdulást érzékelhetünk a *fő* helynévformáns kapcsán is, amely kezdetben vízrajzi köznévként ('valaminek a forrása' jelentésben) elsődleges, később azonban 'speciális helyzetű település' jelentésű földrajzi köznévként másodlagos lexikális helynévformánsként funkcionált a helynevekben. A folyónév + *fő* szerkezetű nevek eredetileg az előtagban álló folyó forrásvidékéről kapták nevüket metonimikus névadás eredményeképpen (pl. *Tapolca-fő* 'a Tapolca patak forrása' > *Tapolcafő* 'a Tapolca forrásánál létesült település'). Később, az ilyen típusú nevek hatására elterjedt a víz mellett fekvő települések megjelölésében a *fő* utótaggal való névalkotás, akár attól is függetlenül, hogy a település a víz forrásától távolabb feküdt, mint ahogyan a *Szalafő*, *Pinkafő* és *Szuha-fő* településnevek is keletkeztek a *Zala*, a *Pinka* és a *Szuha* folyónevekből és a *fő* utótagból. A *fő* tehát ezekben a nevekben már településnév-formánsként értékelhető (l. erről bővebben BABA 2013: 108–109; vö. még TÓTH 2008: 182–187; FNESz.; MEZŐ 1999: 415).

5. A névformánst tartalmazó helynevek tehát többféle forrásból is táplálkozhatnak, többféle történeti folyamat eredményeként jöhetnek létre. Az elsődleges lexikális helynévformánsok állományának alapját a földrajzi köznevek képezik, a másodlagos lexikális helynévformánsok pedig eredetileg nem helyet jelölő, illetve más helyfajta jelölő szavakból alakulhatnak ki. Ez utóbbi jelenség, vagyis az, hogy az elsődleges és a másodlagos lexikális helynévformánsok között is történhetnek elmozdulások, a rendszer összetettségét és dinamikus voltát még inkább jelzi (l. ehhez az 1. ábrát). Ezzel szoros összefüggésben arról sem szabad megfeledkeznünk azonban, hogy az egyes helynévformánsok idővel a helynévformánsok kategóriájának peremére kerülhetnek, s akár ki is eshetnek a nyelvhasználatból, elveszítve helynévformáns funkciójukat.

1. ábra

A lexikális helynévformánsok rendszere

Kulcsszók: fanév, földrajzi köznév, lexikális helynévformáns, településnévformáns, névmodell.

Hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA 2012. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 69–75.
- BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások* 51: 103–110.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest. 221–247.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. K. n., Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- HA. 1–3. = HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–3. K. n. / Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997–2012.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Nyíregyháza.
- MNH. = *Magyar Nemzeti Helynévtár*. <http://mnh.unideb.hu>
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.

Functional properties of geographical common nouns

Due to their special function in creating toponyms, geographical common nouns (like *ocean*, *hill*, or *plains*) can be seen as a class of lexical formatives of place names. Geographical common nouns can serve this role also in microtoponyms and in names of settlements, but other functions (not name-forming ones) can also be attached to them. Geographical common nouns may occur in various positions in place names; the roles of bare common nouns used as geographical names (in most cases) and those of such nouns occurring as posterior constituents of two-part names typically differ from the roles of geographical common nouns occurring as (parts of) anterior constituents. On the other hand, the inventory of formatives of place names cannot be taken to constitute a homogeneous system, as some of them always had this function whereas others took on this role secondarily: thus we can distinguish primary vs. secondary formatives of place names. This paper presents considerations that link geographical common nouns with other items of the lexicon, with some especially important groups of words treated separately, as well as the relationships between geographical common nouns and formatives of place names in general. Together with an exploration of the major elements of that complex interplay of factors, the most important types of changes that characterise this subsystem of Hungarian are also pointed out.

Keywords: names of trees, geographical common nouns, lexical formatives of place names, formatives of names of settlements, name model.

BÁBA BARBARA
Debreceni Egyetem

Weöres Sándor nyelvköltéséről *odda és jaman* között

1. Weöres Sándor lírai életművében számos helyen található a költő által alkotott szavakat, illetőleg ezekkel alkotott szövegműveket. A költő nyilatkozataiban meg-megemlítette, hogy milyen elemekből dolgozott, ennek ellenére e szavakat valamely adott nyelvre visszavezetni meglehetősen nehéz.

2. Némelyik kitalált szava többször előfordul műveiben.

2.1. A Bolond Istók című elbeszélő költeményben ezt mondja a főhős: „Ott láttam *Ukkon* isten hármas párkányzatú nagy templomát, az ökörnýálon lenge-dező *Ange-Patej* úrnő kék szentélyét, a tehenek tőgyét megáldó négy kisasszony cifra faragású tornyát, a fejedelem tölgyfából ácsolt palotáját, a pásztorok és a halászok kunyhóit; benn jártam már a város közepén. *Ukkonvárnak* hívták ezt a szép várost, nekünk[,] magyaroknak legelső[,] távoli székhelyünket” (Weöres 2013a. 1: 346). A magyarság régi idejébe vivő – satirikus hatású – mitikus történethez az „Ukkon isten” képzettársítása érthető a karél és finn mitológiából; a Kalevalában is szerepel a mennydörgés, a villám, a felhők istene: Ukko. Az *Ange-Pataj* név viszont aligha tartozhat ehhez az asszociációs körhöz. A Hangcsoportok (Weöres 2009. 1: 415) Puha, forró hangok [1.] alcímű része ezzel kezdődik:

Ange amban ulanojje
balanga janegol
mo hítula e mante
u kuaháj imanan.
Jekale munni temme
a jajja mimenó
golopandu ameníja
u kuaháj imanan.

Az „Ange amban ulanojje” sor *amban* szava másutt, mondhatni, toldalék nélkül szerepel (A Patakmonda csirája; Weöres 2013b: 315); ugyanitt a *mene* kapcsán a *mene tekel ufarszin* ’megszámoltatott, megmértetett, felosztatott’ egyik elemére asszociálhat az olvasó, ám ez az ószövevségi kapcsolat, illetőleg a szó (írásképi) hasonlósága bizonyosan véletlen (vö. Bibl. 1976, Dániel 5).

jalean mojun kiszujatté alava – huvoo meü
tainki – kangadieu tonde vo naíkeli humme –
aszo deni peü vo má – huvdeü haunha kil gela
undadé – usszu vea johajo ikü – tebba ankeví
lemmü tiu rom íva – holujaju veü vé pí
inkomi talta umu anguvu heba ega – ví jo
veo ambo *amba* tí – antagura hobola onna

tendi igua – szinnobu jange javé – híkom
 heü toagvan beü bítomu ibe – on vom timi lileba
 liü gí – hautanto hio hilli lü *mene* alenne – hau tanti
 hoi boü ní geleí

A képzelt város című versben (Weöres 2013a. 1: 472–474) „zene és ének hőmpölyög, mint a tenger” egy templomból:

Juhoa huluma jeniva
 emora homeja *kullo*
 tepale meluva...
 Jeniva homeja *juhoa*
kullo tepale...

Ezekről a szavakról BATA (1979: 136–138) úgy gondolja, hogy a „magyar nyelv azon állapotára utalnak, amikor még a szóvégi hangzók nem koptak le, s a magánhangzórendszer is mintha egy fokkal zártabb volna”. A magánhangzók kapcsán azonban megjegyzendő, hogy csupán három szóban van meg az alapnyelvi örökségű hangrend (*Johua, huluma, kullo*), a többi szó vegyes hangrendű, a szóvégi hangzókat törölve is – a magyarban e rövid magánhangzók eltűnése a 13. század elejéig tartó, több tényezőtől függő folyamat –, csupán egy a kivétel: *jeniv(a)*. Méltóbb a figyelemre az, hogy szó eleji mássalhangzó-torlódás nincsen a költő szövegében. Ez sem valami korábbi magyar nyelvi állapotot jelez, hanem a mássalhangzó–magánhangzó mennyiség kiegyenlítetttsége a szöveg zenei hatását növeli. BATA „nomenverbális” grammatikai szerkezetet (talán nominális stílusú szöveget?) tételez föl, továbbá varázsszövegre emlékeztető szerkezetet. A versben említett „kisebb-nagyobb csatornák, a *Jenu*-k és *Jado*-k” alapján pedig a *jeniva* szónak valamilyen vízzel kapcsolatos jelentést gondol; a *juhoa* és a *jeniva* szavaknak a szövegműben lévő szerkezeti helyéből átváltozásra, varázsszövegre következett.

Az *amba* szóalakot mintha egyszerejtés alakította volna (*amba, amba* >) *ambamba* alakra, mely egyike a költő elképzelt állatneveinek (Bestiárium; Weöres 2009. 3: 217), ám ez nyilván a mai olvasó feltételezése:

A krgak.
 A graoo.
 A murrago.
 A kurgurut.
 A bembemtiti.
 A golermull.
 Az ologanli (vagy koleramadár).
 A brbah.
 A tüti (vagy kerti tigris).
 Az oao.
 A trkkalakala.
 Az *ambamba*.

A Dzsenbimbi (vagy csíkos embryo).
 A mboh (vagy bőrszóró).
 A tiptik (folytasd).

Ebben a középkori didaktikus műfajra visszamenő állapotbemutatásban a nevek a szó eleji, a magyartól elütő mássalhangzó-kapcsolatokkal azonnal idegen hatást keltenek: *kr-*, *gr-*, *brb-*; *trkk-*, *mb-*, *dzs-*, jöllehet csupán a *brb-*, a *trkk-* és az *mb-* kapcsolatokkal kezdődő szavaink nincsenek. A bestiák neve a szó eleji hangkapcsolatokon kívül a többi is idegen (mondhatni: egzotikus) képzeteket keltő. Az állatnevek humort keltő átírásában Karinthy Frigyes is jeleskedett, száz szójátékot írt újévre 1933-ban, ezek között ekképpen van tigris: „74. Vagyonát veszett *tigris* = *fatigris* [német *fatig* 'fáradt, kimerült'] + *tigris*” (Karinthy 1984: 26). Karinthy szemantikai átértelmezéseket, Weöres egzotikus hangzásoképeket készít, amelyekhez néhányszor ad jelentést („kerti tigris”), de az sem igazítja el biztosan az olvasót („bőrszóró”). (Ezekhez vö. FORGÁCS 2005: 130–132.)

Néhány egyezés található a Barbár dal (Képzelt eredeti és képzelt fordítás) című vers (Weöres 2009. 1: 437) szavai és a többi képzelt nyelv között.

Dzsá gulbe rár kicsere
 áj ni musztasz emo
 áj ni manküvantasz emo
 adde ni maruva bato! jaman!

Szél völgye farkas fészke
 mért nem őriztél engem
 mért nem segítettél engem
 most nem nyomna kő! ajaj!

Ole dzsuro nanni he
 ole csilambo ábábi he
 ole buglo iningi he
 lünlel dájí he! jaman!

Könnyemmel mosdattalak
 hajammal törölgettelek
 véremmel itattalak
 mindig szerettelek! ajaj!

Vá pudd shukomo ikede
 vá jimla gulmo buglavi ele
 vá leli gulmo ni dede
 vá odda dzsárumo he! jaman!

Földed tüskét teremjen
 tehened véres tejet adjon
 asszonyod fiat ne adjon
 édesapád eltemessen! ajaj!

A *vá* a magyar szöveg alapján morfémaként viselkedik: egyes szám 2. személyű birtokos személyrag: *vá pudd* 'földed', *vá leli* 'asszonyod', *vá odda* 'édesapád'. Hasonló megoldás látható az „ole csilambo ábábi he | ole buglo iningi he” részben is, itt az egyes szám 1. személyű birtokot jelöli az *ole*.

A *vá* szó másutt is megvan. A Sorsangyalok vázlata című vers jegyzeteként ezt írja a költő: „Akár az »Eidolon«, e vázlat is ebből a négy értelmetlen sorból keletkezett: *naur glainre iki* | *vobe gollu vá* | *tian plitei keumu tié* | *hom vonnon mi* – oly módon, hogy megpróbáltam a négy sor értelmét, hangzásuk nyomán, megsejteni” (Weöres 2013b: 314); – az Eidolon majd Az áramlás szobra címen jelenik meg kötetben. A vers megírásáról Fülöp Lajosnak részletesen ír egyik levelében (Weöres 1998. 1: 449–466). A négy sor {magyar nyelv} : {képzelt nyelv} viszonyban van az Arany kés forog (Weöres 2009. 1: 404) című versben:

arany kés forog a telt szívben és fönn arany kés forog	aur glainre iki vobe gollu vá aur glainre iki
fény pattog éles szilánk arany kés forog a telt szívben és fönn	tian plitei keumu tié aur glainre iki vobe gollu vá
se határ se út fény pattog a telt szívben éles szilánk	hom vonnon mí tian plitei vobe gollu keumu tié
arany kés forog a telt szívben és fönn fény pattog éles szilánk se határ se út	aur glainre iki vobe gollu vá tian plitei keumu tié hom vonnon mí

A *vobe gollu vá* sorhoz *a telt szívben és fönn* megfeleltetést adja a költő; a *vobe gollu* magyarra fordított sora: *a telt szívben*. A *vá* tehát ’fönn’ jelentésűnek tartható, a *vobe* a ’(a) telt’ jelentésűnek – ha az elképzelt nyelvben is a jelző a jelzett szó előtt áll –, a *gollu* a ’szív’ jelentésű főnévnek felel meg (és így szinte mind-egyik magyar szó helyettesíthető). Az e versbeli *vá* tehát nem azonos jelentésű a weöresi költői nyelvből már ismereteseivel. (Az effajta nyelvezetű Weöres-versek keletkezéstörténetéhez l. KENYERES 1983: 104–108.)

Ugyancsak megtalálható a *vá* a színjátékok címtelen betétversei között (Weöres 2013b: 60). A holdbeli csónakos (Weöres 1970a. 1: 457) szereplője, a „Lapátos hindu” ugrál és énekel, mert híradásáért száz aranyat kapott:

Erdő járnai, gally szennai
soha többet nem mennai,
mától kezdve ur lennai,
mint a kutya pihennai.
Om vá! om vá! nidhájó vá! om vá!

Ez a *vá* a nyugat-dunántúli nyelvjárást felidéző rész elemeitől – *ur* ’úr’, *szennai* ’szedni’, *lennai* ’lenni’, *pihennai* ’pihenni’ – élesen különbözve szanszkrit imaformula része, amely rendkívül szent, ugyanakkor értelmetlen szóhalmaz (l. SCHMIDT 1923: 51). Egyetemi hallgatóim ezt a sort ugató-vonyító kutya hangjának vélték. Van példa Weöres lírájában állathangutánzásra is. Nem valamely szokásos hangutánzó szót használja, hanem maga alkot ilyet a Tandori Dezsőnek című vers végén: „és a föl nem tett | kérdésre felelet: sose mindegy | ha mindegy [...] vagy a madarak nyelvén: *máti mike tái | mata púi pui*” (Weöres 2009. 1: 315). Az ornitológusok leleményesen írják le a madárhangokat, az énekesmadár-al-

katúak hangjaira példának efféléket találunk: *ti-u, csi-tiri, lu-lu-lu; csrri, kiir; pszip; pszüb-pszüb, trüi, szr; szrik, hjui, tiri-tiri-tir-ter-ter*; stb. (Peterson 1972: 160–184), Weöreséhez hasonló hangsor eddigelé nem akadt. A Weöres-versekben persze nem okvetlen kell valóságos madár (állat) hangjára gondolni, ámbar a Kígyó című versében (Weöres 2013b: 65) (mondhatni) valóságos az állathang – „*szí-szú, szí-szú, | ha nyakukat átharapnám, ha vérüket szívogatnám*” –, másutt (zenei) hangulatteremtésre növénynevekkel kapcsolatban is használ hangfestést: „*Ibolya, ibolya, plem, plem, | szerelem hasogat engem, | elhervad a zsibavirág, | engem meg a nyavalya rág, | plem, plem, plem – plimm!*” (A holdbeli csónakos c. színjáték címtelen betétverse, Weöres 2013b: 63). A *plem* szó egyébként Karinthy Frigyes nyelvében is megvan, egyik karcolata elején és végén két sakkozó így beszélget: „*Plem, plem. [Bek.] – Plem, plem? Hogy mondta: plem, plem? [Bek.] – Voltam bátor*” (Karinthy 1956: 313). A sakkozók beszélgetésében a *plem* volta-képpen fatikus szerepű (JAKOBSON 1969: 223), azonban jelentése miatt humoros, groteszk; a korabeli kötetlen társalgási nyelv használta a német *plemplem* ’bolond, ütődött’ szót, amelynek *plömplöm* alakváltozata ma is él (l. ÉrtSz., TESz., ÉKsz.²); a szót magyarázat nélkül töltelékszónak tartja LADÁNYI (1961: 300). A weöresi fölhasználás ráértésnek is tartható, hasonlóképp a Karinthyé is: előbbinél a szerelem köti le a személyiséget, utóbbinál a sakkozás, olyannyira, hogy a külső szemlélő ütődöttnek vél(het)i a beszélőket.

Az értelmetlen sorokról szóló Weöres lírai nyelve némely vonásában a neoavantgarde lettrista irányzatának nézeteivel rokon; a lettrizmus a zeneiség fontosságának igénye mellett az értelmetlen szövegek alkotását művelte. Ez a költői irányzat 1947-ben indult a francia Isidore Isou kiáltványával, viszont A Patakmonda csírája 1941-ben, a Barbár dal 1944-ben, a sírvers 1945-ben, a Képzelt város 1947-ben készült, illetőleg látott napvilágot. Évtizedek múlva írja Weöres a 18. századi Amade Lászlóról: „*eljut az értelmetlen dalolásig, a semmilyen-nyelvű modern lettrizmusig, a vakszövegig: »Dini dini Mimi, | Rimini, | Terci ferci en-ó-nó | Glágla glúglú palenó, | No koleno«* (WEÖRES 1977: 296). Weöres hasonló hanghatású szövegrésze: „*Azért hogy én eszem-iszom, dindini dinele, | árnyékom is jól él bizony, din don dunele*” (Magyar etüdök, 21; Weöres 2013b: 513). A költői nyelv efféle jelenségeire már egyetemi doktori értekezésében is utalt: „*a versekbe a néha jelentéstelen hangcsoportok is kerülnek, hangutánzás vagy hangulatkeltés céljából; pl. Goethe »Zigeunerlied«-jében: »Wille wau-wau-wau! Wille wo-wo-wo! Wito-hu!«* Ilyenkor a vers átmenetileg nem a »fogalom művészetek«, hanem teljesen auditív, mint a zene” (WEÖRES 1970b. 1: 211). Nyilvánvaló: Weöres saját gyakorlatában a már említett Hangcsoportok további darabjai is effélék:

Gyors, gyöngyöző, vidám hangok [2.]

Vikulili hejriri szigagga
mukofoki kupukájlili vikufuja
kej rubu lofu-lofu
rudozori klitpipa kejрила.

Áradó, sugárzó hangok [3.]

Khúnái áfháiszthái mengoh
 álkén ovai láí!
 mánéshgoli ken unnuloj mopi
 aljoj ken oszándeszthái!

A költő a „jelentéstelen hangcsoportok”-nak mondott elemekből épített egyik verséhez ([Galumbe tinaibe vai], Weöres 2013b: 521) megadja a szöszedetet:

Galumbe tinaibe vai
 hollu ingide mivo ande
 kal anen gelau nihuju voe
 pelu hau timme innina
 tobun aun ejiva iha pelle
 gu anguva talalla nenu ean

galumbe:	gyenge, puha, langy
tinaibe:	fehér, viasz, fátyol
vai:	forró, piros, sírás
hollu:	tompa, komoly, redős
ingide:	fürge, mozgékony, víg
mivo:	tartalom, korsó, szomj
ande:	változó, cserélő, napszak
kal:	egyenes, fa, kemény
anen:	rokon, kapocs, öltöny
gelau:	fül, tekervény, út
nihuju:	táncos, mozgó, női
voe:	csalódott, elvetélt, határozatlan
pelu:	pehely, szörzet, takaró
hau:	visszhangzó, mély, öblös
timme:	csúcsos, fű, zár
innina:	utódnő, papnő, eladó lány
tobun:	zárt, keskeny, egész
aun:	egy, benne, bukott
ejiva:	kürt, fuvola, dob
iha:	kiáltás, lepel, láng
pelle:	ujj, mozgó, állati
gu:	cső, tartam, idő
anguva:	város, erőd, zár
talalla:	lépkedni, menni, menő
nenu:	[Nincs jelentés – B. L.]
ean:	belső, végső, dísz

Ezt a szöszedetet összevetve a korábbi weöresi szóanyaggal, nem találhatni egyezéseket. Afféle régi magyar jelleg sincsen, aminőt BATA vélt látni A képzelt város anyagában, a stílus itt valóban nominális jellegű. A szavak többsége vegyes hangrendű, egyikben-másikban a magyarban szókatlan hangkapcsolatokkal: *hau*, *aun*, *ean*. A magán- és mássalhangzók számában alig van különbség, mássalhangzó-torlódás ezekben sincs. A jelentésekhez kapcsolt szóanyag részletes hangstilisztikai vizsgálata a költői nyelv hangtanában szokásos lehetőségek szempontjából nehezen hozhatna eredményt (FÓNAGY 1989²: 7–88).

2.2. Bizonytalán saját alkotású „értelmetlen”, viszont hangfestő szavak vannak a költő saját magáról szóló „ócska” sírversében is: „facér lépted vígan kocogott a sikátor | macskafejes kövein: *gilgili-gilgili-gunn*”. (Ócska sírversek – [Itt nyugszik W. S.]; Weöres 2009. 2: 389. E vers változatait az 1945. évből l. Weöres 2013b: 308–309.) Ezek sem lelhetők föl másutt lírájában. A *gilgili-gilgili-gunn* hangutánzó hapax legomenon: a lépések hangja a kövezeten, amelynek a *g* : *k* zöngés-zöngétlen felpattanó zárhangok és a legvilágosabb magánhangzó, az *i* ismétlődései adják tonalitását a legsötétebb magánhangzónak, az *u*-nak (zenei) zárlatával, amely a zöngés *g* hangsorozatot az ismétlődő, a szelíd tartalmaknál gyakrabban észlelhető *l*-ek és a hosszú nazális *nn* kellemesebbé old (vö. FÓNAGY 1989²: 34–37). A költő a főszöveg-nél magasabb hangfekvésben mondja a teljes szerkezetet (1975-ből való hangfelvételemen), így is érvényesül a *gunn* szóval is jelzett lépések eltérő hangszíne.

A világos és a sötét magánhangzók ellentétének hatását más hangfestő alakulatokban is kihasználja a költő összefüggésben a tartalmas szavak hasonló csoportjával, illetőleg a „csend hangja”-nak mint hiányzó ingernek érzékeltetésével: „*tillilli | tillilli | tillilli | itt nyíl ki | itt nyíl ki [...]* || ... *tallallalla | tallallalla | tallallalla* | csend hangja” (A holdbeli csónakos; Weöres 2013b: 64); hasonló fölépítésű a már szóba jött *Szi-szú, szi-szú* is.

A sírvers befejezésében réjaszerű szövegmondat van: „Frászkarikán szánkáz kutya farka varangyos a banda | *hij csóré héláh!* Béke legyen porodon!”. Ebben a *csóré* cigány eredetű, a romani *čorro* ’szegény; árva’ melléknév többes számú alakja (*čorre*), főnévként lehet vocativusi alak is (vö. *csóré*: TESz.; *csoró*: EWUng). Weöres számos népnyelvi réját használ a magyar népköltészeti, népi hangulat és nyelvi környezet földidézésére; csupán egy példa: „Holnap elsül a hat-ökör, | elsüti majd a Dömötör, | *ihajja, csuhajja!*” (Csalóka Péter színjáték című telen betétverse; Weöres 2013b: 71). Az ÚMTsz. a *hij* mondatszót ökör, marha, ló terelésére, hajtására használatosnak tudja (*hij*² a.). – A *csóré* mint melléknév ’meztelen, pöre, cigány(os)’ stb., főnévként ’meztelen személy, cigány’ (l. ÉrtSz., NSzt.) jelentésekben van meg; az ÚMTsz. is sok jelentést, sokféle használatot jegyez (’csupasz, sovány, bolondos, hirtelen beszédű’, ’cigányfiú, bolondos, féleszű suhanc, csavargó, hübelebalázs’), többek között *csouróu* ’sovány disznó’ jelentést is, amely szinte illik a *hij* ~ *hij* indulatszóhoz a weöresi szöveg helyen. A fiatal Weöres egyébként „ahogy tudott, segített apja gazdaságában, borjút, tehenet, disznót őrzött, szőlőt fattyazott” (KENYERES 1985: 24). A költő egyik versében utal is erre: „Kis falun élek, disznóinknak a korpát tejjel magam keverem” (Levél Füst Milánnak; Weöres 2013. 1: 111); kézenfekvő: ismerte az állatterelgető szavakat. Az *i*-s szavak cigányos beszédmód érzékeltetésének része: „Reselt *figét* ezseknek,

nem muzsikát [...], szúrják le *elíbb* a *hegedí* árát!” (Mikszáth 1960. 1: 231; vö. SZATHMÁRI 1958: 21). Mindez nem támasztja alá azt a cigányos akcentust, amelyről a költő a Barbár dal kapcsán beszélt (l. alább), ez az akcentus még a Cigány című verse szövegében is alig fedezhető föl: „Éc | péc | kapuléc, | *Csimpilimpi* hova mész?” (Weöres 2009. 2: 209). Az MNSzt. egyetlen előfordulását adatolja a *csimpilimpi* szónak a diáknyelvből (HOFFMANN 1996); vö. ÚMTsz. *csimpiszli* ’pajkos <gyerek>’. Minthogy a *banda* ’cigányzenészek csoportja’ szónak társulási valenciája van a *csóré* ’cigány’ jelentéssel, ezzel együtt bizonyos „cigányos akcentus” észlelhető. A frászkarika Európa-szerte ismeretes gyógyító, sült tésztából készített kerek perec, amelyen átbújtatták a beteg kisgyermeket, mágikus eszköz, nem cigányos jellegű (ERDŐDI 1954). A *frászkarika* szót durva stílushatásúnak minősíti az ÉrtSz., az ÉKsz.² „bizalmas” megjegyzést is ad.

A *héláh* (héber *הֶלֶאֱח*) a Bibliában személynév: „Ashúrnak pedig, a Tékoa atyjának volt két felesége, *Heléa* és Naára” (KárBibl. [1590] 1 Krón. 4, 5). Ugyanígy megvan a szó a héber szöveg ennek megfelelő részében: „Gedeon pedig elméne, és elkészíte egy kecskegödölyét és egy efa lisztből kovásztalan pogácsákat, és betevé a húst egy kosárba, és a hús levét fazékba, és kivivé hozzá a *cserfa* alá” (KárBibl. [1590] Bír. 6, 19) ezt a *cserfá*-t (*חֶרֶף*) *terebint(fá)*-nak is szokták fordítani. A *héláh* egyébiránt ’rozsdá’ jelentésű. A név alakja az újabb magyar fordításokban *Helah* (Bibl. 1976), *Helá* (Bibl. 1975); az átírás változatos másutt is: Vulg. *Halaa*; angol fordításban: „And Ashur the father of Tekoa had two wives, *Helah* and Naarah” (The Holy Bible), németben: „Aschhur aber, der Vater Tekoas, hatte zwei Frauen: *Hela* und Naara” (Lutherbibel 1984).

Kis valószínűséggel szóba jöhet a *héláh* magyarázatára olvasati hiba is, ami az etimológiák végső és (leg)gyengébb megalapozású fajtája. Esetleg a fr. *hélas* ’sajnos; jaj’ szó a kiindulás. Ezt Arany János is használta az Elveszett alkotmányban: „[Hamarfy] Fagylaltat csemegéze, zuhanyt vön: *hélas!* hiában! | Gyomra motóláit megakasztani nem vala képes” (AranySz. *hélas*). A szövegrész könnyen megmaradhatott Weöres emlékezetében, hiszen maga is kedvelte az efféle groteszket, esetleg szándékosan alakította ki a *hélá*-t, amelynek jelentése illik a szövegegészhez. A fiatal Weöres mestere, Füst Milán a fr. *néant* szót több helyütt is *nean*-nak írta, fejtörést okozva kiadóinak, jöllehet tanult franciát (l. BÜKY 2008).

A vers szóban forgó részét SZEPEs (1995: 151) „durva káromkodás”-nak tartja, amely „maga még nem is olyan alpári – mert hiszen szellemes”. Sajnos arról nem tesz megjegyzést, hogy melyik szavak jelentése(i) miatt van itt szellemes káromlás.

A *hij csóré héláh* kitétele mindenesetre ellenpontja a verskezdetnek: „*Mánti-katéni katá*... Már arcod esőben elolvad, | hús földben kisimúl csöngői boglya-hajad” (Weöres 2009. 2: 389). Megjegyzendő, hogy a kiadás idézett helyén a *katá* tévesen *kátá*, a *hij* pedig *hij*; vers első kötetbeli és későbbi kiadása (Weöres 1968: 149, 1970. 2: 584) tanúsítják a disztichonban írott vers helyes szövegét:

– UU | – UU | – || – | – UU | – UU | – – †

mán ti ka té ni ka tá már ar cod e ső ben el ol vad †

— — | — UU | — || — UU | — UU | — †

hűs föld ben ki s múl csön ge i bog lya ha jad †

A *mántikaténi katá* mint sírvers(kezdet) antik thrénoszmintákat, ókori gyászdalokat követ (verselésben is). *Mántikaténi* szó nincs a klasszikus görögben; van azonban *μαντικά* (*mantika*) ’jóslással kapcsolatos, jós-’ melléknév (neutrumi alak), illetőleg ebből képzett, fogalmat jelentő főnév (’jóslás; jóslással kapcsolatos dolgok’). A *téni* része a weöresi szónak nem azonosítható az ógörögből. (erről MAYER PÉTER tájékoztatott, akinek szíves segítségét itt is köszönöm). A versben a jóslásra vonatkoztatható rész után – miként a kiszámolós gyermekjáték-szövegben az utolsó nyelvi egység megnevezi a játék valamelyik kitétetett szereplőjét – a *katá* ’le, át, teljesen’ (a szövegmű címével összhangban) utal(hat) a sírba, az enyészetbe jutásra: „Már arcod *esőben* elolvad”; itt az *eső* ’csapadék’ szóra ráértértéssel az *eső* igenév is lehet főnévként: ’(le)esés, zuhanás közben’, vagyis a halál vagy temetés bekövetkeztekor (vö. ÉrtSz. *esik* 4. b).

Az Ócska sírversek cím után következő, a népi sírversek humorát idéző többi hattal együtt a sajátjának szántat mintegy a kiszámolós gyermekjáték nyelvi anyagához is hasonlatossá teszi az ógörög szavak közé tett *téni* szóval. Országszerte ismeretese (sok változatban) az „éni péní jupi *téni* – effer geffer gumi néni – ipsziló ipsziló – te vagy a fogó” vagy az „an tan *téni* – szó raka *téni*” mintájú kiszámolók (vö. TÁTRAI 1988: 596). Ezek a különféle romlott szóanyagból fölépülő ritmusos szövegek a *téni* szó révén is kapcsolatba hozhatók a varázsszövegek, jósszövegek hasonlóképp sokszor érthetetlen szóanyagával.

„A *mántikaténi katá* egy ősi görög mágikus dal idézetével kezdődik” – írja SZEPES (1992: 186), egy másik dolgozatában az érthetlenséget is említi: „ezek itt nem az eredeti ókori hangzást imitáló halandzsaszavak [...], hanem valóban ógörög szavak, a megtévesztés kedvéért egybeírva, s a görög varázslás, a *mantika* szavát rejtik” (SZEPES 1995: 145–146); arra nem tér ki, hogy a *mantika* mellett melyek és milyen jelentésűek az egyéb ógörög szavak, a mágikus dal forrását sem adja meg.

Megjegyzendő: a költő A zivatar szerenádja című versében hasonló hangzású kifejezést használ (háromszor ismételve): „emlékeimet írhasam neked, kedvesem, akit úgy hívok: *Mántiki-tiki-múló*” (Weöres 2013b: 336, jegyzet: „Megjelent: *Válasz* 1948. I., 15. o. Valószínűleg korábbi mű”). A SZEPES által említett halandzsaszavakkal való beszéd, illetőleg maga a *halandzsa* szó Karinthy Frigyes leleménye, két karcolatában mutatja be: *Halandzsa*, *A diadalmas halandzsa* (Karinthy 1958; vö. BÜKY 2017). A *halandzsa* –mondhatni: technológiájával – Vas István *In flagranti* címmel szonettet írt, amelynek keletkezését és bizonyos vonatkozásait hosszasan taglalta (Vas [1985]). A művet KÁLMÁN C. (2008) tulajdonképpen halandzsaversnek tartja az ilyen szövegművek fordítási kérdésével foglalkozva.¹

A Weöres Sándor-i líra egyes jegyeinek és a költő bizonyos nyilatkozatainak kapcsán – némileg felszínes – megállapítások is olvashatók éppen e tárgyban, például: „Hubay [Miklós] is Weöres-rajongó volt, elővettük a köteteket (nálam is volt) és elkezdtek a verseket olvasni magyarul, majd pedig fordítani és magya-

¹ Köszönöm cikkem lektorának, KEMÉNY GÁBORNak, hogy figyelmeztetett erre.

rázni. Igazolva láttuk költőnk egyik gondolatát: a vers megértéséhez nem feltétlenül szükséges a szavak jelentésének pontos ismerete (a szavaknak önmagukban gyakran nincs is értelmük: *Mántikaténi katá*)” (HOLLÓSI 2005: 93).

Weöres másutt is beszélő ógörög elemeket: „Olyan szép a hal-ének, | Néma bárki fülének: | »Habok szála hova szállna? | *thalatta! thalatta!* | kár aggódni miatta«” (Aqua viva, Weöres 2009. 2: 51). Az ógörög *θάλαττα* ’tenger’ szólássá Xenophón Anabaszisz című művéből vált; örömeükben kiáltották a haza felé vonuló, Anatólia hegyeiben elcsigázódott görög katonák, amikor a Thékész hegyről meglátták a tengert (Xenophón /1968: 160). A szólás a 19. század nyelvészeinek még szaknyelvhasználatában is föllelhető: „*Thalatta!* itthon vagyunk kiáltám föl” (BÁNÓCZI 1882: 158); a szépirodalomban Kosztolányi Dezső (1981: 60) az Esti Kornélban használja föl a szólást.

A Barbár dal *he* része („Ole dzsuro nanni *he* – Könnyemmel mosdattalak”) szintén alaktani elemnek tetszik mindhárom előfordulásában. Ugyanakkor a Képzelt eredeti és képzelt fordítás (Variáns) címmel közölt mű (Weöres 2013b: 348) szintén tartalmazza, de itt a weöresi nyersfordítás alapján ’nem’ jelentésű tagadószóként szerepel, ezt támasztja alá ennek a képzelt fordításnak utolsó szövegmondata is.

TIJ	SZISSZ	KAOHIAO	
víz	mos	mohos kövek	
<i>VÜ</i>	<i>OMMO</i>	<i>JE</i>	<i>AJO</i>
<i>te</i>	öreg	<i>enyém</i>	<i>anya</i>
HJAOKEVÜ	AMÉHIH	BO	<i>TÜNOMMO</i>
rejtett	sokkal	volt	<i>öregebb</i>
<i>JO</i>	<i>HE</i>	<i>VEN</i>	<i>KONU GORU</i>
<i>én</i>	<i>nem</i>	<i>hozzád</i>	<i>hasonló majd</i>
<i>ELÜ</i>	<i>HE</i>		
<i>soha</i>	<i>nem</i>		

Víz mossza a mohos köveket
 Mily *vén* vagy anyám!
 Aki eltemette, még *vénebb* [ɔ: még vénebb] volt.
Én nem lehetek *hozzád* hasonló, *nem*, soha.

A *jo* ’én’, a *vü* ’te’, előbbihez a *je* ’enyém’, utóbbihoz talán morfológiai-lag is kapcsolható a *ven* ’(te)hozzád’. Az *ajo* ’anya’, az *ommo* szót *öreg*, illetőleg *vén* megfelelővel használja. A szó melléknév, középfokban a fordítás szerint: *tünommo*; a végső fordításban: *még vénebb*. A *konu* ’hasonló’, az *elü* ’soha’. Három szó marad a fordításban – *améhih*, *bo*, *goru* –, amelyek a „fordításban” nem azonosíthatók magyarral. Ez a weöresi szöveg kialakulásában mutatja a költött nyelv születését.

Alaktani azonosság van a Barbár dal *shukomo*, *gulmo* és *dzsárumo* szavai között, ugyanis a képzelt fordításban egyes számbeli harmadik személyű felszólító módú igealakok (*teremjen*, *adjon*, *eltemessen*) vannak, amelyek a *-MO* szóelem révén észlelhetők. A barbár dal szövegének kétféle nyelvét összehasonlítva megmutatkozik a jelentésbeli és szerkezeti rend, amelyet segít észlelni a vers írásképeinek kéthasábos tördelése. PETŐFI S. JÁNOS (1981: 43) föl is sorol néhány megfelelést – így a *jaman* = *ajaj*-t is – bizonyítandó, hogy „valóságos fordítás is lehetne”, amely megállapítás a költő címadása után nem mond sokat. Egyik hangfelvételemen (amelynek történetét l. BÜKY 2013) a barbár nyelvezet minéműségéről ezt mondja Weöres: „A Barbár dal, a képzelt nyelvű szöveg tulajdonképpen cigányos akcentusokkal van tele. Kelet-európai, balkáni, moldvai ízekkel – keverve már kissé európai szóanyaggal. Az *odda* [sic!] szó benne például *ádder*, *fáter* [= Vater] germán eredetű, más szavak inkább cigány és román eredetre mutatnak.” – A költő nyilatkozatában meglehetősen szabadon bánik a kelet-európai és egyéb nyelvi ízekre utalás révén a vers barbár háttérével. Éppen az *odda*-val kapcsolatosan érdemes a figyelemre: „A latin *pater* 'atya' szó indoeurópai *t*-jének pl. a germán nyelvekben zöngés **ð* felel meg, ld. a *father* (n. *Vater*)” – írja HUTTERER (1986: 52). A germán nyelvek összetartozását jól szemléltető rokonsági nevek közt gót *fadar*, újsvéd *fa(de)r*, németalföldi *vader*, jiddis *foter* van (l. HUTTERER 1986: 371), ám *odda* ~ *oddá* nem lelhető föl.

Egy másik hangfelvételen, amely Londonban készült a Szepsi Csombor Kör estjén 1966-ban, a Szabad Európa Rádióban elhangzott felvételen ezt mondja a költő: „A vers meséje, ami nincs elmondva, egy nő haragszik, gyűlölködik, átkozódik egy férfira. Lehet, hogy egy élő nő, lehet, hogy csak a nőnek a halott szelleme, mindenesetre egy rendkívül elkeseredett, őő, éles női tiltakozás a férfi ellen” –, és azt, hogy „képzelt cigányos karakteres nyelven” van megírva. (A hangfelvétel saját archívumomban. B. L.) A szavak közt valóságos nyelvből származó anyag – mint a szanszkrit formula vagy az ógörög – a Barbár dalban többször visszatérő *Jaman*.

Ezt a szót ismerhette Weöres Lermontov Korunk hőse című művéből: „Urusz *jaman*, *jaman*! – üvöltötte [Kazbics, mert ellopták a lovát]” (Lermontov 1966²: 21), eredetiben: „– Урус яман, яман! – заревел он”, a szó második előforduláshoz tartozó jegyzet: „² плохо (тюрк.[ский])” (Лермонтов [1840]). Lermontov regényének több magyar fordítása ismeretes (1855, 1879, 1906, 1944, 1956¹). A szót Dosztojevszkij egyik regénye, amelynek korai magyar fordítása (Egy halottasház emlékirata; Dosztojevszkij 1897: 45) szintén tartalmazza, hasonlóan a későbbi fordítások is. A szövegrész, amelyben Nurra, aki cserkesz, ezt mondja Wessely László fordításában (és jegyzetével): „Uh, *jaman*³! Allah megharagszik! – ³ Rossz” (Dosztojevszkij 1975: 165). Az eredeti szövegrész Dosztojevszkij műveinek kritikai kiadásában: „Мне повстречался Нура. »Яман, яман! сказал он мне, покачивая головою с благочетивым негодованием, – ух, яман! Аллах сердит будет!«”; a jegyzet: „³ Яман – плохо, дурно (татарск. [ий])” (Достоевский 1972: 109, 306). A versbeli *jaman* tehát nemcsak a Weöres „képzelt fordítás”-ában, hanem valóban 'jaj, ajaj' jelentésű.

2.3. A költő Tánccdal című, „panyigai panyigai panyigai | ü panyigai ü” kezdetű versében a *panyigai* szó eredete ismeretes, az ü – például a vers zárlatában:

„kudora ház panyigai | ü panyigai ház kotta” – esetleg a tánc lépés, dobbantás hangját utánzó szó (vö. BÜKY 2012–2013). A *kudora* eredete lehet Kudora Károly (1851–1916) neve, akinek Könyvtártn (1893) című művét Weöres könyvtáros korában – abban az időben jelent meg a vers – ismerhette. Hasonlóképp Vas-Witteg Miklós szociáldemokrata képviselő nevét is fölhasználta a *Vas Witteg* verscímben a költő (Weöres 2009. 3: 208); erre KEMÉNY (1998: 314–5) figyelte föl.

3. A különböző helyeken ismétlődő szavak föltehető jelentése nem egyezik, vagyis nincs egységes képzelt nyelvről szó, csupán az egy-egy szövegműben ismétlődők jelentése azonos, s voltaképpen ez a helyzet az esetleges grammatikai formák esetében is. A főntebb vizsgálatba vont irodalmi szövegművek jelenségei mutatják, hogy Weöres Sándor nemcsak lírát mint olyat költött, hanem nyelvköltési mutatóványokkal is élt.

Kulcsszók: lettrizmus, képzelt nyelv, költői nyelv, Weöres Sándor.

Hivatkozott irodalom

- BÁNÓCZI JÓZSEF 1882. A bölcselet nyelve. *Magyar Nyelvőr* 11: 158–161.
- BATA IMRE 1979. *Weöres Sándor közelében*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- BEKE JÓZSEF 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete*. Anyanyelv-ápolók Szövetsége – Inter, Budapest.
- Bibl. 1975 = *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Református Zsinati Iroda, Budapest.
- Bibl. 1976 = *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Budapest.
- BÜKY LÁSZLÓ 2008. A Füst Milán-i *nean*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112: 599–602.
- BÜKY LÁSZLÓ 2012–2013. Egy költői szövegmű elfogadhatóságának háttere(i) – Weöres Sándor: Táncdal. *Nyelvtudomány* 19–21.
- BÜKY LÁSZLÓ 2013. Weöres Sándor és a zalai postamester. *Pannon Tükör* 6: 49–51.
- BÜKY LÁSZLÓ 2017. „A pő, ha engemély kimár...” *Édes Anyanyelvünk* 39/1: 3.
- Dosztoevskij [Fjodor M.] 1897. *Egy halottasház emlékiratai – Regény Dosztojevski után oroszról ford.* Ford. Timkó Iván. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Достоевский, Фёдор М. 1972. *Записки из Мертвого дома*. Полное собрание сочинений в тридцати томах. Том четвертый. Наука, Ленинград. 109–306.
- Dosztoevskij, Fjodor M. 1979. *Feljegyzések a Holtak házából*. Ford. Wessely László. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kézisztár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ERDŐDI JÓZSEF 1954. Egy babona európai útja (Frászkarika). *Magyar Nyelv* 50: 83–90.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FÓNAGY IVÁN 1989². *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS ERZSÉBET 2005. *Nyelvi játékok*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.

- HOFFMANN OTTÓ 1996. *Mini-tini-szótár. A magyar diáknyelv szinonimaszótára*. Janus Pannonius Tudományegyetem Továbbképző Intézet, Pécs.
- Holy Bible, The*. http://www.gasl.org/refbib/Bible_King_James_Version.pdf (2017. 05. 29.)
- HOLLÓSI ZSOLT 2005. Beszélgetés Pál József irodalomtörténésszel. *Tiszatáj* 2005. október: 89–105.
- HUTTERER MIKLÓS 1986. *A germán nyelvek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. Nyelvészet és poétika. In: JAKOBSON, ROMAN, *Hang – Jel – Vers*. Gondolat, Budapest. 211–257.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY 2008. Többnyelvűség és fordítás. 2000 [folyóirat] 5: 62–69.
- KárBibl. 1590/1990. *Szent biblia*. Ford. Károli Gáspár. Helikon Kiadó, Budapest.
- Karinthy Frigyes 1956. Plem – plem. In: Karinthy Frigyes, *Cirkusz – Válogatott írások* 1–2. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1: 313–314.
- Karinthy Frigyes 1958. A halandzsa – A diadalmas halandzsa. In: Karinthy Frigyes, *Az egész város beszéli* 1–4. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1: 291–294, 295–298.
- Karinthy Frigyes 1984. Mindenféle képes Brehm – vagyis alkalmazott állatisme. In: Karinthy Frigyes, *Szavak pergőtüzeiben*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 13–27.
- KEMÉNY GÁBOR 1998. Nagy L. János: Szavak és világok Weöres Sándor verseiben. *Szemiotikai szövegtan* 11: 313–316.
- KENYERES ZOLTÁN 1983. *Tündérsíp – Weöres Sándorról*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1981. *Esti Kornél*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- LADÁNYI PÉTER 1961. Még egyszer a beszédölteléről. *Magyar Nyelvőr* 85: 299–302.
- Лермонтов, Михаил Ю. [1840]. *Герой нашего времени*. [http://lib.ru/LITRA/LER\[-\]MONTOW/geroi.txt](http://lib.ru/LITRA/LER[-]MONTOW/geroi.txt) (2017. 05. 29.)
- Lermontov, Mihail Ju. 1966.² *Korunk hőse*. Ford. Áprily Lajos. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1960. *A Noszty fiú esete Tóth Marival* 1–2. Mikszáth Kálmán Összes művei 20–21. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nyttud.hu/mnsz/>
- NSzt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 2006–.
- PETERSON, ROGER TORY – GUY MOUNFORT – PHILIP ARTHUR DOMINIC HOLLOM 1972. *Európa madarai*. Magyar viszonyokhoz alkalmazta dr. Tildy Zoltán. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- PETŐFI S. JÁNOS 1981. Szöveg és jelentés. *Magyar Műhely* [Párizs] 64: 36–59.
- SCHMIDT JÓZSEF 1923. *A szanszkrit irodalom története*. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1958. Kifejező hangváltozások. In: FÁBIÁN PÁL – SZATHMÁRI ISTVÁN – TERESTYÉNI FERENC, *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó, Budapest. 20–23.
- SZEPES ERIKA 1992. sírvers. In: *Világirodalmi lexikon* 13. Főszerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZEPES ERIKA 1995. Weöres Sándor: Ócska sírvers. In: SZEPES ERIKA, *Olvassuk együtt!* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 145–152.

- TÁTRAI ZSUZSANNA 1988. A gyermekkor költészete. In: VARGYAS LAJOS szerk., *Magyar népköltészet*. Magyar néprajz nyolc kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5: 584–610.
- TEsz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Vas István [1985.] *Mégis – Válogatott versek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1968. *Merülő Saturnus*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1970a. *Egybegyűjtött írások* 1–2. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1970b. A vers születése. In: Weöres 1970a. 1: 205–248.
- Weöres Sándor 1977. *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Weöres Sándor 1998. *Egybegyűjtött levelek* 12. Pesti Szalon – Marfa Mediterrán Könyvkiadó, [Budapest].
- Weöres Sándor 2013a. *Egybegyűjtött költemények* 1–3. Egybegyűjtött művek. Helikon, [Budapest].
- Weöres Sándor 2013b. *Elhagyott versek*. Egybegyűjtött művek. Helikon, [Budapest].
- Xenophón /1968. *Anabaszisz. A tízezrek hadjáratának története*. Ford. Fein Judit. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Sándor Weöres' inventive language use from *odda* to *jaman*

The Hungarian poet Sándor Weöres had written poetry consisting of highly musical but meaningless words well before neo avant-garde had invented letterism. In these poems, and in later ones, we find his own inventions along with Sanskrit (*omvá*), Ancient Greek (*mantikaténi*), Finno-Ugric (*Ukkon*), and Circassian (*jaman*) words, as well as words or phrases resembling Hebrew, Gypsy or other languages. The probable intended meanings of words invented by the poet himself and reoccurring in various poems do not necessarily coincide across poems though they are constant within the same text. In some poems, even traces of a grammatical system can be seen, as can be concluded from the poet's own Hungarian translations of the texts written in imagined languages. This corroborates the claim that Weöres did not have a unitary imagined language.

Keywords: letterism, invented language, poetic language, Sándor Weöres.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Pusztító eszközök nevei a magyar nyelvben

1. A puszkapor feltalálása és korai története. Miként régi közmondásunk tartja, egyik nép a másiknak mestere. Európa sok mindent tanult Kínától, amely a francia Enciklopédia szerint „a legnépesebb és legműveltebb ország a világon” („le pays le plus peuplé & le mieux cultivé qu’il y ait au monde”, EDR. 3: 339). Nemcsak a papírgyártás (i. e. 100), a könyvnyomtatás (i. e. 2. század), a selyemszövés (a legrégebbi selyemfoszlánylelet az i. e. 2850–2650 közötti időszakból származik), az iránytű (i. e. 5. század), a mechanikus óra (8. század), hanem a lőpor, az első bombák és robbanóaknák is a kínaiak éles elméjét és kifinomult szakértelmét dicsérik. Sándor István, az első magyar bibliográfus, aki néha kiruccant a művelődéstörténet berkeibe is (1750–1815), így emlékezik meg róluk: „A’ Puszkaport valóban sokkal korábban esmérték nálunknál” (Sándor 1795: 39). Már az 1. században gyártották, s három alkotóeleme közül kettőnek, a kénnek és a salétromnak (kémiai szakkifejezéssel káliumnitrátnak) az írásjegye (硫 liú, 硝 xiāo) megtalálható egy 605-ben összeállított, Tunhuangban fennmaradt szótárban és számos orvosi kézikönyvben. Nyugaton a salétrom csak a 13. században vált ismertté.

Elsőnek azonban nem a pusztítóbb fegyverre és újabb hódításokra vágyó hadvezérek, hanem a halhatatlanság elixírjét éjjel-nappal fáradhatatlanul kutató taoista alkimisták hasznosították, akik a vegy-, gyógy-, kábító- és varázsszerek között nyelvileg nem tettek különbséget. Ezt példázzák a 壘 /gǔ/ jelentései is: ’1. méreg, 2. varázsszer, 3. rontás’ (i. e. 14. század). Receptje: ötféle férget (kígyót, százlábút, skorpiót stb.) berakunk egy edénybe, megvárjuk, míg jóízűen felfalják egymást, s jutalmul a győztest mozsárban finom porrá törjük. Az így elkészült patikaszer hol méregként, hol szerelmi bájtálként alkalmazható (EDOC. 261). A puszkapor kínai neve 火药 huǒyào ’égő/tüzes (fű)szerszám’ ugyanezt a szemantikai sokszínűséget mutatja.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár a *szerszám* következő jelentéseit adja meg (SzT. 12: 458–460; zárójelben a szó első előfordulása): 1. eszköz, kellék (1644: „minden fel[e] keleo *zerzamokot*”); 2. munkaeszköz, műszer (1581: „egieb *zerzamok* is kezen legienek”); 3. lőszerszám, hám (1574: „kwlte volt ... ket zolgayat Lowayval *zerzamawal*”); 4. hadieszköz (1705: „hátralévő *szerszámokról* és oldalról szekerekből sáncot csinálván”); 5. kellék, tartozék (1573: „*zerzamat*is oda Engettek”); 6. (puska)alkatrész, hozzávaló (1611: „Puska tokostol es *zerzamosztol*”); 7. fűszer, fűszerszám (1588: „*zerzamra* keolt d. 2”); 8. kb. rontó/varázsszer (1584: „ereós *zerzamokat* chinal”); 9. (az intoxikáló *szerszám* szerkezetben) mérgező szer (1763: „Hites Ferjének oly ételt *intoxicalo szerszámokból* készített”); 10. díszítmény (1673: „A köntöshöz *szerszámra* f 1 – 50 másfel forint”); 11. hímessző, pénisz (1583: „Balas kowachne peterselemmel keoteotte volna Az Kendy Janos *zerzamat* be”). Mint látjuk, az általános értelmű *eszköz* ’vmilyen cselekvés elvégzéséhez szükséges instrumentum’ szétágazva speciális tevékenységek (munkavégzés, lovaglás, harc, lövészet, sütés-főzés, varázslat, mérgezés, díszítés, szeretkezés) kellékének nevévé válik.

Ilyesforma 'fű' → 'szer' → 'puskapor' jelentés-összefüggés tükröződik más európai nyelvek szavaiban is: ógör. *βοτάνη* '1. fű, 2. növény' → b. gör. *βοτάνη* 'lőpor' (PARTINGTON 1999: 313); or. *зеле* '1. fű, növény, 2. fűszerszám, 3. bájjital, varázsszer, 4. maszlag, méreg, 5. puskapor (a 16. századtól)' (CPЯ. 371–372); rom. *iarbă* 'fű' → 'puskapor' (DELR. 410); holl. *kruid* '1. növény, 2. gyógyfű, 3. fűszer' > *kruit* 'puskapor', vö. 14. sz. vége: „kanonnen, stenen kogels, *kruit*” 'ágyúk, kőgolyóbisok, gyújtópor' (EWN.); ném. *Kraut* '1. növény, 2. fű, 3. dudva' → 'lőpor' (elav.); összetételekben *kruytkarre* 'puskaporos szekér', *kruytkamer* 'lőporkamra' (14. század).

Eleinte a varázsszerként is használt puskapor neve *Donnerkraut* (*donrekruyt*, 15. század) 'mennydörgéspor' volt. Napjainkra a ném. *Kraut* 'puskapor' jelentése csak a *Kraut und Lot* 'puskapor és ón' (~ holl. *kruit en lood*) állandósult szerkezetben maradt meg. Részlet egy népdalból: „für etlich tausend gulden roth / verschossen hat er *kraut und loth*” 'pár ezer vörös aranyat / ellőtt lőporban és ónban' (DWB. 2110). Egy irodalmi példa: „Ganz etwas anderes ist es, wenn der Jäger außer der Waffe, *Kraut und Lot* bei sich hat und doch sagen kann: »*Omnia mea mecum portans!*«” 'Egészen más, ha a vadásznál a fegyverén kívül csupán puskapor és golyó van, és mégis elmondhatja: »*Omnia mea mecum portans!*«' (Löns 1923, eredeti kiemeléssel). Előfordult a kifejezés a magyarban is: „Itten, (éresd *Háгат* [eredeti kiemelés]) elegendő fegyver, *puskapor és ón* vagyon, vegyék el ezeket bátorsággal, és fordítsátok hafznaitokra” (MKurir 1794: 548), „A közgyűlés *puskapor és ón* beszerzését rendelte el” (Baja város községi üléseinek jegyzőkönyve 1847–1849. 156/1848. 1848. május 6., idézi: KEMÉNY 2008: 150).

A kínai vegyészek kezdeti följegyzései óva intenek minket, nehogy a káliumnitrátot (KNO_3), a faszenet (C) és a kénkövet (S) összevegyítsük, mert a keverékük igencsak gyúlékony, és lángra lobbanthatja a szakállunkat vagy a kunyhónkat. A puskapor képletének legkorábbi leírása Ceng Kung-liang „Legfontosabb harceszközök gyűjteménye” (武經總要 wujing zongyao, 1044) című könyvéből, az egyik legmértavódóbb haditechnikai forrásból származik. Huj-cung kínai császár (ur. 1067–1086) tökéletesen tisztában volt a lővőpor stratégiai jelentőségével, ezért 1067-ben rendeletben tiltotta meg a salétrom és a kén külföldre szállítását. Természetesen a találmányok előbb-utóbb óhatatlanul elterjednek, s ez alól a puskapor sem jelentett kivételt.

919-től már katonai célokra is mind gyakrabban használták: 969-ben lőporral működő lövedékeket, 1221-ben pedig Csicsou ostrománál tűzbombákat vetettek be. Különleges eszköz a kifűrt bambuszszárból készült tűzlándzsa (火枪 huǒqiāng, későbbi nevén 火筒 huǒtǒng 'tűzcső'), amely vízszintesen tüzet lövell ki. Faszén, porcelántörmelék, vasreszelék, arzén és puskapor keverékével töltötték meg; tíz lépésnyi távolságban mindenkit megégetett. Első ábrázolása – s egyben a legkorábbi kínai tűzfegyver képe – egy 950 után szőtt tunhuangi buddhista selyemlobogón tűnik fel: a meditáló Buddhát kétélű kardokkal, íjakkal állig följegyverkezett démonok veszik körül, s egyikük, akinek fejfedőjét három kigyó díszíti, ezt a közelmúltban feltalált fegyvert szegezi reá; előtte egy ördögfióka éppen bombát készül eldobni. Egy 20. század eleji fénykép hasonlót mutat egy Dél-kínai-tengeren járó kalózhajó matrózának kezében (NEEDHAM 1986 ed.: 221–229).

Egy 1189-es kínai följegyzés megörökíti, hogy vadászaton lőporral megtöltött cserépbombákat robbantottak, s a halálra rémisztett róka egyenest az előre kifeszített hálóba rohant bele. A Szung- (960–1279) és a Csin-dinasztia (1125–1234) alatt, továbbá a mongol seregben a röppentyű – gyakran tűzkatapultból (火砲 huǒpào, újabb jelentése 'ágyú') ki-

lőve – megszokott fegyvernek számított. A kínai fegyverekről írt könyvében TOKAJI ZSOLT a *zsarátnokdobáló* szóval adja vissza (TOKAJI 1997: 93). 1237 júliusában Oroszországban, Rjazanyban, továbbá 1241. április 9-én – két nappal a muhi csata előtt – Lengyelországban, a legnicai ütközetben is alkalmazták a tatárok az egyik válfaját, a tüzes sárkányt (火龍 huólóng), lásd: PAN 2008: 1906; ez előfordul Gárdonyinál is (1967: 268, 376). MICHAEL PRAWDIN azt állítja, hogy a Sajó menti csatában is szerepelt a puszkapor, de a bizonyítékkal adós marad. Ezért „bizton kijelenthetjük, hogy a mongolok Európa elleni háborúi nem tekinthetők a puszkapor technikáját Nyugatra juttató eszköznek” (NEEDHAM 1986 ed.: 573).

Nagyszabású pirotechnikai felkészültségükről Kodolányi János is megemlékezik a tatárjárást megelőző idő krónikáját nyújtó, lebilincselő regényében: „Batu nem érezte jól magát Pesten. A Muhinál kivívott győzelem igen sokba került, a megszorított királyi sereg kétségbeesetten, hősiesen védekezett, s ha nincsenek a bábuk, a lovakra kötözött rémalakok, ha nincs a *robbanó fazék* meg a zöld tűz, ha a *bambuszcsövekből szórt láng* fel nem gyújtja a szekértábort sátrastul-emberestül, súlyos vereség érte volna” (2013 [2]: 371). A magyar tüzéség történetéről szóló előadásában és cikksorozatában IVÁNYI BÉLA megemlíti, hogy Kínában a lőport már a Krisztus előtti évszázadokban ismerték, s innen tanulták el összetételét meg használatát az indusok, akik állítólag már 40-ben alkalmaztak bambuszcsőből fabrikált lőfegyverféléket, amelyből tüzet lehetett vetni (IVÁNYI 1916: 4, 1926: 2).

1258 januárjában-februárjában Hülegü (?–1265) seregének katonái Bagdad ostrománál használtak cserépbombákat, s az eseményekben kínai szakemberek és pirotechnikusok is részt vettek. Később az ott foglyul ejtett pattantyúsaik árulták el a tűzfegyverek titkát a móroknak. 751-ben hasonlóképp kerítettek szert az arabok a papírgyártás ismeretére Közép-Ázsiában elfogott kínai katonáktól. Az arab világ kettős szerepet játszott a kínai tudományos ismeretek európai terjesztésében: hol áthághatatlan akadályként, hol előzékeny közvetítőként szolgált.

Európában a lőpor receptjét először 1248–1267 között a filozófus szerzetes, Roger Bacon (1214 k. – 1293 k.) foglalta írásba, méghozzá titkosítva, anagrammaformában, Le-vél a művészet és a természet titkos működéséről, továbbá a mágia hiábavalóságáról című munkájában. Bőségesen merített a Szent Ferenc-szerzetbeli Rubruk – másként Ruysbroek, latinosan Rubruquis (1228–1293) – idevágó munkásságából is, aki Szent Lajos király (ur. 1226–1270) megbízásából 1253–1255 között járt követségben a tatároknál, és hadviselésükről szólva megemlíti a nagy lánggal égő, robbanó port, melyet edényekben, katapultokból lőnek ki (Bacon és Rubruk szövegeit veti össze CHARPENTIER 1935).

A robbanószert eleinte bambuszba (爆竹 bàozhú 'robbanó bambusz' vagy 爆竿 bàogān 'robbanó [bambusz]szár'), ritkábban papírba vagy edénybe zárták, de hamarosan megjelentek a fémborítású, sokkal pusztítóbb hatású, mai értelemben vett pokolgépek, amelyek pillanatok alatt lángba borították az épületeket és pánikba ejtették az ellenséget. Egyes fajtáikat ostromgépekkel, másokat kézzel juttattak célba. Eredetileg az ágyúcső is bambuszból készült, s a 13. századtól fogva használtak bronzból öntöttöket is. A Marco Polo életének eseményeit feldolgozó filmsorozat (Fusco 2014) 10. epizódja bemutatja a várostromban alkalmazott katapultot és a robbanó lövedéket.

2. Bombák. A *bomba* nemzetközi vándorszó, megtalálható afrikai és ázsiai nyelvekben is: ha. *bom*, szu. *bombom*, h. बम /bam/, szing. බမ္မ /bōmbe/, ind. *bom* (CIED. 149; PXC. 23; CPC. 40; XPC. 740). Végző soron ez egy robbanást idéző hangutánzó tő, vö. m.

bumm (~ nyj. *bumman* 'pukkan'), ang. *boom*, holl. *bom*, ind. *bum* (CIED. 163; EWbD.² 157; SED.² 433; TESz. 1: 389; ÚMTSz. 1: 632). Európai forrása az ógör. *βόμβος* '1. tompa, mély hang, 2. moraj, zúgás', azonban jelentése az olasz katonai zsargonból terjedt el Európa-szerte (TESz. 1: 336–337; PĚC. 47). A többi földrészre az angol, portugál és holland közvetítette.

Bomba 'szilárd burkolatból és (ütközéskor) robbanó, gyújtó stb. töltetből álló rombolóeszköz' (ÉKsz.² 142) szavunk – akkor még gyakoribb, 'robbanóanyaggal töltött üreges ágyúgolyó' jelentésében – már Buda visszafoglalása környékén olvasható *bombi* alakban: 1685 k.: „mozsárágyúkból *bombikat* kezdenek azonnal belőle hányni” (Rumy 1817 [1]: 93). További irodalmi példák: „Terhelve közöttök sok vala lisztekkel, / Sok pattantyúsokkal, sok pedig pékekkel, / Sok inzsenérekkel, sok regementekkel, / Ágyúkkal, *bombikkal*, s más hadi szerekkel” (Gvadányi 1975: 183), „Az emberi élet csak elröpülő pillanat, minek elenyészése előbb-utóbb kikerülhetetlen. Mi szebb? halni-e az ostromlott vár falai alatt, a sokaság közt bujkáltodban történetesen melletted elpattanó *bombától* lezúzva? vagy halni az ellenség bástyái felett, minekutána merész szökelléssel hazád zászlóját azokon kitűzted?” (Kölcsey 1981: 42).

Közkeletű a *bomba* '(váratlan,) nagy hatást kiváltó dolog, kül. hír, bejelentés' (Nsz. 4: 532) jelentésben is: „Ez a hír volt az első igazi *bomba* Csomorkányon” (Németh 1975: 535). A hirtelen hír *lecsap/úgy hat, mint egy bomba* vagy *bombaként* {*mint bomba*} *hat/robban*, azaz 'váratlan meglepetést v. riadalmat kelt': „Jeanne minden előkészületet és óvintézkedést megtett, amit csak tudott, mivel tudta, hogy két nap múlva *robban a bomba*: lejár az első ötszázezer frank fizetési határideje” (Dumas 1985 [2]: 210), „*Mint a bomba hatott a hír, / Hogy előkerült a bomba*” (Spanyol románc. Juhász 2006: 892), „És délelőtt, *mint egy bomba, lecsapott* New Yorkból a bizottság! Störens kapitány vezetésével a rendőrség mindenkit előállít a városházára, akit kihallgatni óhajtanak” (Rejtő 1969: 94).

Más nyelvekből való párhuzamai: ném. *wie eine Bombe einschlagen* 'bombaként robban' (NMIsz. 115); ang. *go down like a bomb* 'bombaként hat' (AAKSz. 51), *explode a bomb-shell* 'bombaként robban', *drop a bomb(shell)* 'előrukkol az öreg ágyúval' (NTC. 99); cseh *působit jako (zápalná) bomba* '(fel)robbant bombaként hat' (ČRFS. 46); litv. *kas padarė sprogusios bombos įspūdi* 'robbanó bomba hatású'; alb. *është ra si bombe* 'bombaként zuhant le'; tör. *bomba gibi patlamak* 'robban, mint a bomba' (LCFU. 129–130). A németben a nagy rendetlenségre, összevisszaságra használják az alábbi szóláshasonlatot: (*es sieht aus als ob da eine Bombe eingeschlagen hat* '(úgy néz ki,) mintha ott egy bomba csapott volna be'.¹

A *bomba* 'nagyszerű, pompás, csodálatos' értelemben, illetve pozitív jelentésű melléknév fokozására számos kifejezésünkben szerepel: *bomba ötlet*, *bomba szerep*, *bomba nő*, *bomba siker*, *bomba üzlet*. Kialakulásukat elősegítették a hasonló német névszói összetételek: *Bombenidee*, *Bombenrolle*, *Bombenfrau*, *Bombenerfolg*, *Bombengeschäft* (korántsem a teljesség igényével lásd ILDU. 2: 453–459; nagy részük mára elavult). Néhány irodalmi példa: „En már tegnap tartottam egy jelmezés főpróbát. *Bomba sikerem volt!*” (Csukás 1973: 36), „Mi lenne, ha leforgatnánk valamit együtt? *Bomba üzlet* lenne – kár, hogy nem áll rá” (Eörsi 1985: 52), „Várjunk, míg Bombayban hó lesz, / meglásd, babám, *bomba jó lesz*” (Darvas 2001: 88).

2.1. Nyalánkságok. Bekerült a *bomba* 'gömb alakúra formázott gyógyszer v. étel, kül. édesség' jelentésben a cukrászat szakszókincsébe is. A *vitaminbomba* összetétel olyan

¹ ELISABETH PIIRAINEN szíves közlése, akinek itt fejezem ki köszönetem a német nyelvi adatok értelmezésében nyújtott segítségéért.

ételt jelöl, amely koncentráltan tartalmaz különféle vitaminokat; másképpen *kalória-bomba* (ezt a szót az ÉKsz.² még nem hozza). Marcipánnal borított változata a *marcipán-bomba*: „H. legyintett, megrázta az asztali csöngettyút, és a szobalány máris hozta szép tálon a *marcipánbombát*” (Eörsi 1985: 48). Egyéb nyelvi párhuzamai: ném. *Vitaminbombe*, *Kalorienbombe*, *Marzipanbombe*, ang. *vitamin bomb*, *calorie bomb*, *marzipan bomb*, or. *витаминная бомба*, *калорийная бомба*, *бомба из марципана* / *марципановая бомба*. Egy angol édesség neve *chocolate frosted sugar bomb* ’csokoládés, fagyasztott cukros bomba’ (CWHF. 1487).

2.2. Tüzes menyecskék. Valószínűleg nem a *bomba* nő szerkezettől függetlenül, az 1950-es években honosodott meg nyelvünkben a *bombázó* ’feltűzően csinos fiatal nő’ jelentésben – másképpen *szexbomba* ’a férfiak érzékiségét erősen ingerlő (filmszínész)nő’ (ÉKsz.² 143, 1258; Nszt. 4: 537). Itt már bizonyára az angol *sex bomb* besugárzása érződik a magyar frazeológiába, s korántsem a ném. *Sexbombe* szóé, amelyet főleg Brigitte Bardot-ra és Marilyn Monroe-ra használtak (CDWPhO. 28; ILDU. 7: 2632). Szinonimája lehet az angol kifejezésnek a *bombshell* ’gránát’ is. Eredetileg Jean Harlow-t nevezték így a Bombshell című, Victor Fleming rendezte amerikai filmben (1933). Nagy-Britanniában az alkotást *Blonde Bombshell*-ként (Szőke gránát) forgalmazták, innen terjedt el a *blonde bombshell* ’csinos szőke nő (gyakran filmszínésznő, manöken v. riporter)’ jelentésben, és került be szinonimáival együtt számos nyelvbe átvételként vagy tükörfordításként is; vö. ind. *bom séks* ’szexbomba’, ném. *blonde Bombe* ’szőke bomba’ és *Granate* ’gránát’ (CIED. 893; ILDU. 2: 453, 3: 1109).

Egy példa rá az angol nyelvből: „And it’s not the first time the blond bombshell has been in trouble over the use of drugs” ’S nem először történik meg, hogy a szőke bombázó bajba kerül kábítószer-használat miatt’ (Collins CD-ROM). A szó jelző nélküli alakja jelentésbővüléssel bármely (barna, fekete, szőke, vörös vagy melírozott) hajú hölgyre vonatkoztatható: „A főszereplője egy csácsogó hangú, primadonnaszerű nő lenne, afféle hervadt *szexbomba*” (Egri 1972: 262), „Rőt színekben pompázó / vörös, begyes *bombázó*” (Darvas 2001: 60).

Ugyanígy él az or. *бомба* ’bomba’ is ’szexbomba’ értelemben (TCPC. 45), és azonos szemléleten alapul az ereje teljében lévő férfiszépségre alkalmazható *бомбардир*¹ ’bombázó repülőgép’ → *бомбардир*² ’vonzó férfi’ főnév is (БСРЖ. 70). Viszont a ném. *Sexbomber* ’szexbomba’ (1950 u.) jelentése is bővült. Különlegessége, hogy az *-er* képzős, hímnemű szót elsőként nőkre alkalmazták, s csak később terjedt ki férfiakra is (ILDU. 7: 2632). Vonzó, vörös hajú nőket a *Feuerbombe* ’tűzbomba’ kifejezés illet meg (ILDU. 3: 854), s nemcsak frizurájuk színe, hanem minden bizonnyal kirobbanó sikerük miatt is.

3. Tüzes labdák Európában és Kínában. A 16–17. században a gyújtó és robbanó hatású hadi eszközöket *tüzes* (gyúlékony lövedékkel működő) *szerszámoknak* hívták (vö. lat. *instrumentum ignitum*; ném. *Feuerwerk*: ma csak ’tűzijáték’ jelentésben): 1620: „Tüzes szerszámhoz való Negy singh vaszon, es valami Ezüst” (SzT. 12: 458). Régente *labdának* a célpontok felgyújtására használt lövedékfajtát mondták, s az ezt készítő mestert *labdacsinálónak*. Egyik középkori bombánk neve a lőporral, szurokkal és kénnel töltött *tüzes golyóbis/labda*.

Lássunk egy pár klasszikus idézetet: 1553: „Gyorson álló seregeket beállaták, / Vártán valók es oltalmat alkotának, / *Laptákat*, tüzesnőlakat béhányának, / Terekök azzal semmit nem ártának” (Tinódi 1974: 105); 1651: „De itt sem aluszik az tudós Csontos

Pál, / Böven felel nékik porral és ágyuval, / Szurkos koszorukkal, sok *tüzes labdákkal*; / Lajtorja-hozóknak áll ellent nagy kárral” (Zrínyi 2003: 152); 1662: „a pattantyúsok *egy laptát* jól kivetni nem tudnak vala, hanem [...] csak az árokba szállott le” (SzT. 4: 748); 1757: „Ki mondhatná meg a lakosok örömit, mivel nagy károkat, romlásokat, égéseket szenvedtek volt *a bombák és a tüzes golyóbisok* miatt!” (Mikes 1978: 341).

Nincs új a nap alatt: a Szung-dinasztia (960–1279) krónikája megemlíti, hogy 1000-ben Tang Fu 火球 huǒqiú ’tüzes labda’ névre keresztelte bombáját (HO PENG YOKE 2008: 1040). Sokáig őt tartották a röppentyű feltalálójának, azonban mai ismeretünk szerint a hozzá való puskapor gyártásának technikai feltételei csak a 12. század után teremtdtek meg. Sajnos, poliszémia folytán a kínai források szóhasználatára kétértelmű: a 火箭 huǒjiàn ’tüzes nyílvesző’ jelentése lehet ’gyújtónyíl’ vagy ’röppentyű’ is, ám a szövegkörnyezet nem mindig nyújt eligazítást (NEEDHAM 1981: 46–47; NEEDHAM ed. 1986: 130).

Egy 16. századi kínai regény a Pagodahordozó herceg és a démon közötti viadalról írva több tüzfegyvert is említ: „Vágtattak *a tűzsárkányok*, tüzlovak, tűzvarjak, tűzpatkányok, szállottak a tüzes kardok, *tüzes nyilak* – de bizony a démon nem rettent meg tőlük!” (Vu Cseng-en 1980 [2]: 26). Természetesen a tűzállatok a humoros hatás kedvéért száguldottak vagy röptek bele a történetbe.

Eredetileg az ágyúk tömör golyóbisokkal működtek; Magyarországon a többségüket a vas-, kő-, ólom-, ritkábban pedig az acél- és rézgolyók tették ki. Egy időben Kínában ugyancsak kőből készültek, ezt a 炮 pào ’ágyú’ szó régebbi, 砲 írásjegyében a 火 huǒ ’tűz’ helyett használt 石 shí ’kő’ gyök is mutatja.

4. A röppentyű családja és kínai elődje. A *röppentyű* ’gyújtóanyagot továbbító régi fegyver, ill. ennek lövedéke’ (ÉKsz.² 1160) a *röppen* ige -*tyű* képzős származéka. Az első ábráját arab forrás nyomán Konrad Kyeser (1366–1405 u.) „Bellifortis” című, több száz illusztrációval kísért haditechnikai kézikönyve közölte (1402–1405). Egy idézet a *röppentyű* szó használatára a szabadságharc idejéből: „Az ellenség [...] nagy tömeg minden fajta ágyúgolyót, shrapnelt, *röppentyűt* szórt támadó hadoszlopaink ellen” (Görgey 1885: 150).

A *petárda* ’robbantásra haszn., puskaporral töltött fémedény’ (ÉKsz.² 1077), régen hidak és kapuk felrobbantására alkalmazták, vö. „Kapuk rontására néhány *Petárdájok* vala” (Gvadányi 1793: 297). Köznapi, pontatlan szóhasználatban a tűzijátékbombákat is szokták így hívni. A szó a kfr. *péter* ’1. szellent, 2. pufogat, durrant’ származéka (< lat. *pēdo* ’szellent’). Számos nyelvbe átkerült: ang. *petard*, sp. *petardo*, or. *nemapòda*.

Ugyancsak a nemzetközi vándorszavak közé tartozik a *rakéta* ’tűzijátékban v. jelzésre haszn., (színes) fényt árasztó lövedék’ (ÉKsz.² 1121); vö. holl. 1740: *raket*; or. *pakema*; ír *roicéad*; h. राकेट /*rakət*/; szing. 火箭 /*rokaŋ*/; ind. *rokét*; jap. ロケット /*roketto*/. Az angol szó közvetlen forrása az ol. *rochetto*, a *rocco* ’guzsaly’ kicsinyítő képzős alakja (TESz. 3: 340).

Kínában a rakéta a 12. század vége felé tűnik fel: a Szung-udvarban rendezett tűzijáték során bambuszt alacsony salétromsav tartalmú robbanó keverékkel töltöttek meg, s az egérként ide-oda cikázott; innen 地老鼠 dilǎoshǔ ’földi egér’ neve. Needham patkánynak (*rat*) fordítja (NEEDHAM 1981: 47; NEEDHAM ed. 1986: 134–135, 473–477). Valóban, régi szövegekben a 鼠 shǔ ’1. egér, 2. patkány’. Viszont a mai kínai nyelvben a 老鼠 lǎoshǔ ’öreg egér’ kifejezés az egeret, a 大鼠 dàshǔ ’nagy egér’ a patkányt jelenti. Hasonlóan kapta nevét a *béka* nevű röppentyűfajta, amely béka módjára ugrándozott (CzF. 2: 518).

1937-ben kiadott útinaplójában Nyisztor Zoltán megemlíti, hogy a Mennyei Birodalomban az új évet „14 napos munkaszünettel, dínomdánommal, sárkányeregetéssel és nem utolsósorban békák, patronok, petárdák és egyéb lármás s durrogó szerek robbantásával” ünneplik meg (1937: 122). Elképzelhető, hogy a *béka* itt a kínai *patkányt* jelenti.

Mind a *röppentyű*, mind a *petárda* elterjedt ’szellemes ötlet, mondás’ (ÉKsz.² 1160) jelentésben: „Vacsoránál a mester apraja-nagyját sorban éleszti kedélye *röppentyűivel*” (Konrád 1989: 340), „Mi a lényeges különbség a szatirikus szisszenetek, szatirikus *petárdák* és a tudományos igényű, de komikus hatású sas-leírás között?” (Szalay 1983: 120). A *petárda* ’pirotechnikai eszköz’ → ’élc, elmés megjegyzés’ jelentésváltozása megfigyelhető a csehben, a lengyelben (mindkettőben *intelektualna petarda* ’szellemi röppentyű’) és az angolban is. Egy amerikai sajtónyelvi példa: „I was hoisted on my own *intellectual petard*” ’saját szellemi petárdám röpitett levegőbe’, azaz saját kelepcémbe estem (The Washington Post 2012. január 12.). Idesorolható a *petard* ’csalás kockajáték közben’ jelentése is, mivel a partner becsapása gyakran szellemi erőfeszítést igényel (DSUE.⁸ 872).

5. Gyümölcs és harceszköz közös neve. A *gránát* szó az olasz *granata* ’gránátalma’ jelentésű főnévből ered, hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Katonai műszóként számos nyelv ismeri: ang. *grenade*; or. *granata*; ind. *granat*. Végző forrása a lat. *granatum pomum/malum* ’magvas alma’ *granata poma/mala* többes száma, amely „a kései, illetőleg középkori latinban egyes számú nőnemű alakká értékelődött át gyűjtőnévként” (VÖRÖS 1996: 95; TESz. 1: 1095). Nyelvünkbe a német közvetítette. Részlet egy 18. századi hadtörténeti leírásból: 1789: „Illyen töltéseket szoktak a’ Bombákba, és Gránátokba-is dúgni; de akkor, laffan égő materiával vagynak ezek meg-töltve, melly t. i. tsak akkorra ég le, a’ Bombáknak és Gránátoknak töltelékjeig, mikorra azok a’ ki-intézett helyekre le-esnek. [...] a’ meg-gyúladt gránátok, jég első formára, fzélyvel fízóródnak, ’s elpattogván, fízörnyű károkat okoznak” (Jegyzések 592). A huszti vár 1669. évi leltárában a *tüzes gránátot* említi, s ez az Erdélyi magyar szótörténeti tár részletesebben nem indokolt megjegyzése szerint azonos a *tüzes golyóbissal* (SzT. 4: 594). A dravida nyelvekhez tartozó kannada ’gránát’ jelentésben is a *bomba* szót használja: ಕೈಬಾಂಬು /kaibāmbu/ ’kézibomba’ (KEED. 280) – lásd alább a *Molotov-koktél* történetét.

6. Pokolgép. Ez a ’(merényletkez haszn.) időzítve robbanó szerkezet’ (ÉrtSz.² 1088) jelentésű haditechnikai terminusunk legalább kétszáz éves; régebben a hadseregben és a haditengerészetnél használt robbanószerkezeteket is így hívták. Német megfelelője, a *Höllenmaschine* már a 17. század végéről kimutatható (ILDU. 4: 1412). Lényeges tulajdonságaként minden szótári definíció a pusztító képességét emeli ki. Vö. fr. 1704: *machine infernale* ’különleges módon összeszerelt harci és robbanó eszköz, amely oly nagy rombolást okoz, amilyet a közönséges hadsereg nem képes’ (GRLF. 998); ang. 1769: *infernal machine* ’(általában valamilyen ismerős, ártatlan tárgynak álcázott) robbanása révén élet kioltására vagy tulajdon elpusztítására alkalmas szerkezet; korábban haremzdukatokban használt robbanó eszköz’ (OED.² 7: 925).

Egy irodalmi példa az angolból: „Monsieur is [...] engaged in constructing an *infernal machine* to the address of His Majesty, Louis Philippe, King of the French” ’Monsieur [...] most éppen azon fáradozik, hogy pokolgépet szerkesszen öfelsége Lajos Fülöp francia király számára’ (Thackeray 1974: 301). További adalék: „Csakugyan tudtak

valahol egy földszinti szobát adni a nagyasszonynak, ahová nem kellett *pokolgép*en repülni” (Jókai Mór 2000 [2]: 98).

Az utóbbi évtizedekben jelent meg számos nyelvben (gyakorta egy második jelzővel) a *ketyegő pokolgép* / *időzített bomba* frazéma, melynek jelentése ’lappangó veszély’. Bár a szerkezet a beállított időben robban, de nem tudjuk, mikor; hatása bármikor bekövetkezhet: „Ehhez a *ketyegő demográfiai pokolgép*hez képest igen sok parlamenti témánk legfeljebb szilveszteri petárda” (Csépe Béla, ONapló 1996. ápr. 22.).

Más nyelvek példái: ném. „*Tickt im Bodensee eine ökologische Zeitbombe?*” ’Ökológiai időzített bomba ketyeg a Bodeni-tóban?’ (Die Welt 2014. aug. 3.); rom. „*Bombă cu ceas* ascuntă în Antarctica” ’Rejtett időzített bomba az Antarktiszon’ (Ziarul de Iași 2013. nov. 19.); holl. „*Duizende tikkende tijdbommen* in hiuzen” ’Ketyegő időzített bombák ezrei a házakban’ (Hart van Nederland 2014. jún. 4); cseh „*V Evropě tiká demografická časovaná bomba*” ’Európában időzített demográfiai bomba ketyeg’ (www.voxeurop.eu, 2012. ápr. 11.). (Vö. LCFU. 131.) Az orosz nyelvben a *бомба замедленного действия* ’időzített bomba’ jelenthet ’volánnál ülő hölgy’-et is (БСПИ. 2007: 52).

7. Molotov-koktél. 1939. november 30-án a Vörös Hadsereg megtámadta Finnországot. Az 1940. március 12-ig tartó téli háborúban a két és félszeres túlerőben lévő szovjet csapatok ellen a finnek házi készítésű bombákkal védekeztek, amelyek főleg a harckocsikkal szemben bizonyultak hatékonyak; későbbi tömeges előállításukhoz már felhasználták a finn vodkagyártás infrastruktúráját is. Eero Kuittinen finn kapitány 1937-ben alkotta meg ezt a fegyvert. A gyúlékony, nyúlós folyadékkal (alkohollal, benzinnel, petróleummal) és foszforral, kátránnyal, műtrágyafélékkel megtöltött palack meggyújtva és a tankra dobva robbanás után lángba borította annak páncélzatát. Eleinte a *polttopullo* ’égő palack’ névvel illették, később Vjacseszlav Mihajlovics Molotovról, az akkori szovjet külügyminiszterről a *Molotovin cocktail* nevet kapta. Az összetétel második tagja eredetileg csupán a több alkotóelemből álló hatóanyagot jelölte, később tartalmával együtt az egész palackot. Ilyen gyújtóbombákat először a spanyol polgárháborúban a falangisták alkalmaztak a köztársaságiak szovjet gyártmányú, T-26 és BT-7 típusú harckocsijai ellen.

A bomba olyan sikert aratott, hogy Európa-szerte elterjedt; Nagy-Britanniában a német támadás visszaverésére létrehozott Home Guard (polgárőrség) tökéletesítette is. Napjainkban főként utcai zavargásokban használják a rendőrségi járművek megállítására (CDWPhO. 620; ILDU. 5: 1926; SOED.³ 2644). Egyes nyelvekben a ’Molotov-bomba’ vagy ’kézibomba’ összetétellel is találkozunk: ol. *bomba Molotov*, mal. *bom Molotov*. A politikai korrektségre törekvő eszperantó a *brulbotelo* ’gyújtópalack’ szót alkotta meg rá; hasonló az ind. *granat bénsin* ’benzines palack’ (CIED. 331). S hogy mondjuk az oroszban? Ma már ott is *коктейль Молотова* ’Molotov-koktél’, de ez a kifejezés csak a múlt század 80-as éveinek vége felé honosodott meg, addig ’gyújtókeverékkel töltött palack’-nak (*бутылка с зажигательной смесью*) titulálták (БСПИ. 297).

1941-ben Moszkva védelmekor a Vörös Hadsereg is bevetette a németek ellen. Később szerephez jutott az 1943-as varsói fölkelésben, 1948-ban az arab–izraeli háborúban, 1956-ban pedig hazánkban is: „A játékbaba *Molotov-koktél*t dobott három tankra” (Dénes 1981: 194). Egy példa metaforikus használatára: „A nézetek nem újak tehát, de új az, amit ez a sokak által tanulmánynak nevezett szellemi *Molotov-koktél* jelent” (Kövér László, ONapló 1992. aug. 31.).

Örzi Vjacseszlav Mihajlovics nevét egy másik finn kifejezés is, a *Molotovín leipäkori* 'Molotov-kenyereskosár' (> ang. *Molotov breadbasket*) szószerkezet. Ez nem más, mint gyújtóbombákat tartalmazó bádogdoboz, amelyet repülőgépekről szórtak le, így a bombák nagy területet boríthattak be (SOED.³ 2: 2644). Molotov a finn területek bombázásáról szólva többször leszögezte, hogy félreértésről van szó, az éhező lakosságnak élelmiszert dobnak le: innen az ironikus elnevezés.

A német pincérzsargonban az 1960-as évektől *Molotowcocktail* egy magas alkohol-tartalmú vodka beceneve is (ILDU. 5: 1926).

1. táblázat

A cikkben tárgyalt pusztító eszközök nevei, átvitt jelentésük és idegen nyelvi megfelelőik

Magyar szó vagy kifejezés	Párhuzamai
1. <i>bomba, bombi</i> (rég) 1. 'robbanóanyaggal töltött üreges ágyúgolyó', 2. 'szilárd burkolatból és (ütközéskor) robbanó, gyújtó stb. töltetből álló rombolóeszköz'	ógör. βόμβος 1. 'tomba, mély hang', 2. 'moraj, zúgás' > ol. <i>bomba</i> ha. <i>bom</i> ; szu. <i>bombom</i> ; h. बम; szing. බမ္බ; ind. <i>bom</i> ~ m. <i>bumm</i> (~ nyj. <i>bumman</i> 'pukkan'); ang. <i>boom</i> ; holl. <i>bom</i> ; ind. <i>bum</i>
2. <i>bomba</i> 'váratlan, nagy hatást kiváltó dolog, kül. hír, bejelentés' <i>robban a bomba; lecsap/úgy hat, mint egy bomba; bombaként {mint bomba} hat/robban</i>	ném. <i>wie eine Bombe einschlagen</i> ; ang. <i>explode a bombshell, go down like a bomb, drop a bomb(shell)</i> ; cseh <i>působil jako (zápalná) bomba</i> ; litv. <i>kas padarė sprogdusios bombos įspūdį</i> ; alb. <i>është ra si bombe</i> ; tör. <i>bomba gibi patlamak</i>
3. <i>bomba</i> 1. 'nagyszerű, pompás, csodálatos', 2. 'pozitív jelentésű melléknév fokozására' igen, irtó' <i>bomba szerep, bombasiker, bomba üzlet, bomba ötlet, bomba nő</i>	< ném. <i>Bombenrolle, Bombenerfolg, Bombengeschäft, Bombenidee, Bombenfrau</i>
4. <i>bomba</i> 'gömb alakúra formázott gyógyszer v. étel, kül. édesség' <i>vitaminbomba, kalóriabomba, marcipánbomba</i>	ném. <i>Vitaminbombe, Kalorienbombe, Marzipanbombe</i> ; ang. <i>vitamin bomb, calorie bomb, marzipan bomb</i> ; or. <i>витамин-бомба, калорийная бомба, бомба из марципана / марципановая бомба</i>
5. <i>bombázó</i> 'feltűnően csinos fiatal nő'	or. <i>бомбардир</i>
6. <i>szexbomba</i> 'a férfiak érzékiségét erősen ingerlő (filmszínész)nő'	< ang. <i>sexbomb</i> ang. <i>(blonde) bombshell</i> ; ném. <i>Sexbombe, Sexbomber, blonde Bombe, Granate, Feuerbombe</i> ; or. <i>бомба</i> ; ind. <i>bom séks</i>
7. <i>tűzes szerszám</i> 'bombafajta' <i>tűzes golyóbis/lapta/labda, tűzes gránát</i>	lat. <i>instrumentum ignitum</i> ; ném. <i>Feuerwerk</i> ; k. 火球
8. <i>röppentyű</i> 'gyújtóanyagot továbbító régi fegyver, ill. ennek lövedéke'	k. 火箭

9. <i>petárda</i> 'robbantásra haszn., puskaporral töltött fémedény'	ang. <i>petard</i> ; sp. <i>petardo</i> ; or. <i>nemapda</i>
10. <i>röppentyű/petárda</i> 'élc, elmés megjegyzés'	cseh <i>petarda</i> ; ang. <i>petard</i>
11. <i>rakéta</i> 'tűzijátékban v. jelzésre haszn., (színes) fényt árasztó lövedék'	or. <i>pakema</i> ; ír <i>roicéad</i> ; h. राकेत; szing. රොකට්; ind. <i>roket</i> ; jap. ロケット
12. <i>gránát</i> 1. 'tüzérségi robbanó lövedék', 2. 'kis méretű, kézzel hajítható gyalogsági gránát' <i>tűzes gránát</i>	< ném. <i>Granate</i> ol. <i>granata</i> ; ang. <i>grenade</i> ; or. <i>granata</i> ; ind. <i>granat</i> ; kann. ಕೈಬಾಂಬು
13. <i>pokolgép</i> '(merényletkez haszn.) időzítve robbanó szerkezet'	fr. <i>machine infernale</i> ; ang. <i>infernal machine</i> ; ném. <i>Höllenmaschine</i>
14. <i>ketyegő pokolgép</i> / <i>időzített bomba</i> 'lappangó veszély'	ném. <i>die Zeitbombe tickt</i> ; cseh <i>tiká časovaná bomba</i> ; rom. <i>a fi o bombă cu ceas</i> ; holl. <i>tikkende tijdbommen</i> ; f. <i>aikapommi tikittää</i> ; or. <i>бомба замедленного действия</i>
15. <i>Molotov-koktél</i> 'benzinnel v. foszforral töltött, ronggyal betömött üveg, melyet a rongynál meggyújtva utcai harcokban használnak'	ang. <i>Molotov cocktail</i> ; eszp. <i>brulbotelo</i> ; f. <i>Molotov cocktail</i> ; mal. <i>bom Molotov</i> ; ol. <i>bomba Molotov</i> ; or. <i>коктейль Молотова</i> ; ind. <i>granat bénsin</i>
16. <i>Molotov-kenyereskosár</i> 'gyűjtóbombákat tartalmazó bádogdoboz'	< f. <i>Molotov leipäkori</i> ang. <i>Molotov breadbasket</i>

Kulcsszók: etimológia, művelődéstörténet, technikatörténet, puskapor, metafora.

Rövidítések

alb. = albán	ind. = indonéz	ógör. = ógörög
ang. = angol	jap. = japán	ol. = olasz
b. gör. = bizánci görög	kann. = kannada	or. = orosz
elav. = elavult	kfr. = középfrancia	rom. = román
eszp. = eszperantó	lat. = latin	sp. = spanyol
f. = finn	le. = lengyel	sv. = svéd
fr. = francia	litv. = litván	szing. = szingaléz
h. = hindi	m. = magyar	szu. = szuahéli
ha. = hausza	mal. = maláj	tör. = török
holl. = holland	ném. = német	

Források

- Csukás István 1973. *Keménykalap és krumpliorr*. Móra Kiadó, Budapest.
 Darvas László 2001. *Állatszabásúak*. Barlang Kiadó, Budapest.
 Dénes Tibor 1981. *Budapest nincs többé Budapestén*. Griff Verlag, München.
 Dumas, Alexander 1985. *A királyné nyakéke*. 1–2. Európa Kiadó, Budapest.

- Egri Csaba 1972. *Az angyalok nyelvén sem...* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Eörsi István 1985. *A Maradjhű-utcában.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Fusco, John 2014. *Marco Polo.* 1. évad 1–10. rész. Amerikai tévésorozat.
- Gárdonyi Géza 1967. *Egri csillagok. (Bornemissza Gergely élete).* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Görgey István 1885. *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata, tanulmányok és történelmi kritika.* 1–3. Franklin Társulat, Budapest.
- Gvadányi József 1793. *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszky Móritznak életek', Földön, Tengeren álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak leírása.* Wéber Simon Péter, Pozsony–Komárom.
- Gvadányi József 1975. *Egy falusi nótáriusnak budai utazása – Rontó Pál.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Jókai Mór 2000. *De kár megvénülni! Egy vén öcsémuram élményei után.* 1–2. Millenniumi könyvtár 106–7. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász Gyula 2006. *Összes költeményei.* Osiris klasszikusok. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kodolányi János 2013. *A vas fia* 1–2. Nemzeti könyvtár. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Konrád György 1989. *Agenda 1. Kerti multság. Regény és munkanapló.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1981. *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. Gondolkodó magyarok.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Löns, Hermann 1923. *Kraut und Lot. Sämtliche Werke in acht Bänden 5.* Hesse & Becker, Leipzig. = <http://gutenberg.spiegel.de/buch/kraut-und-lot-1631/8>
- Mikes Kelemen 1978. *Művei. Törökországi levelek – Mulatságos napok.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MKürir = *Magyar Kurir* 1794. október 28. Nro 35. Béts.
- Németh László 1975. *Égető Eszter.* Németh László munkái. Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Nyisztor Zoltán 1937. *Mandarinok, kulik és misszionáriusok.* Szent István Társulat, Budapest.
- ONapló = *Országgyűlési Napló* 1990–2006. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Rejtő Jenő 1969. *A Néma Revolverek Városa.* Albatrosz könyvek. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Rumy Károly György 1817. *Monvmenta Hungarica, azaz: Magyar emlékezetes írások* 1–3. 2., megjobbitott, és Kazinczy Ferencz Előbeszédjével meg bővített kiadás. Pesten.
- Sándor István 1795. *Sokféle.* Streibig József, Győr.
- Szalay Károly 1983. *Komikum, szatíra, humor.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Thackeray, William Makepeace 1995. *The Newcomes. Memoirs of a most respectable family.* Oxford World Classics. Oxford University Press, Oxford.
- Thackeray, William Makepeace 1974. *A Newcome család* 1–2. Ford. Róna Ilona. William Makepeace Thackeray művei. Magyar Helikon, Budapest.
- Tinódi Sebestyén 1974. *Tinódi egri históriás énekei.* Gárdonyi Géza Társaság Kiskönyvtára 2. Gárdonyi Géza Társaság, Eger.
- Vu Cseng-en 1980. *Nyugati utazás, avagy a Majomkirály története* 1–2. Európa Kiadó, Budapest.
- Zrínyi Miklós 2003. *Összes művei.* Magyar remekírók. Új folyam. Kortárs Könyvkiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- AAKSZ. = MAGAY TAMÁS, *Angol és amerikai kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- БСРЖ. = МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВИЧ – НИКИТИНА, ТАТЬЯНА ГЕННАДЬЕВНА, *Большой словарь русского жаргона.* Норинт, Санкт-Петербург, 2000.

- БСРП. = МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВИЧ – НИКИТИНА, ТАТЬЯНА ГЕННАДЬЕВНА, *Большой словарь русских поговорок. Более 40 000 образных выражений*. ОЛМА Медиа Групп, Москва, 2007.
- CDWPhO. = REES, NIGEL, *Cassell's Dictionary of Word and Phrase Origins*. Cassell, London, 2003.
- CHARPENTIER, JARL 1935. William of Rubruck and Roger Bacon. *Geografiska Annaler* 17: 255–267.
- CIED.² = *A Comprehensive Indonesian–English Dictionary*. Eds. STEVENS, ALAN M. – SCHMIDGALL-TELLINGS, A. 2., Rev. edition. Ohio University, Athens, Oh., 2010.
- Collins = *Collins COBUILD English Language Dictionary*. Ed. SINCLAIR, J. COBUILD, London–Glasgow, 1987. + CD-ROM.
- ČRFS. = MOKIENKO, VALERIJ – WURM, ALFRÉD, *Česko–ruský frazeologický slovník*. Univerzita Plackého v Olomouci, Olomouc, 2002.
- CWHF. = *The Cambridge World History of Food* 2. Eds. KIPLE, KENNETH F. – ORNEALS, KRIEMHILD CONEÈ. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DEL.R. = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Red. COTEAU, ION – SECHE, LUIZA – SECHE, MIRCEA. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975.
- DSUE.⁸ = PARTRIDGE, ERIC, *A dictionary of slang and unconventional English. Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms and such Americanisms as have been naturalised*. 8th edition. Routledge & Kegan Paul, London–Melbourne–Henley, 1984.
- DWB. = GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM, *Deutsches Wörterbuch* 5. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1873.
- EDOC. = SCHUESSLER, AXEL, *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*. ABC Chinese dictionary series. University of Hawai'i Press, Honolulu, 2007.
- EDR. = DIDEROT, DENIS, *Encyclopedie ou Dictionnaire Raisonne des Sciences, des Artes et des Metiers*. Paris, 1753.
- EHS.² = *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures* 1–2. Ed. SELIN, HELAINE. 2nd edition. Springer, Berlin – Heidelberg – New York, 2008.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*: Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWbD.² = PFEIFER, WOLFGANG, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Deutscher Taschenbuch Verlag, Berlin, 1995.
- EWN. = PHILIPPA, MARLIES – DEBRABANDERA, FRANS – QUAK, AREND, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* 1–2. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2003–2009.
- GRLF. = *Le Grand Robert de la Langue Française*. Ed. REY, ALAIN. Dictionnaires le Robert 4. Paris, 2001.
- HO PENG YOKE 2008. Gunpowder. In: *EHS*.² 1: 1039–1041.
- ILDU. = KÜPPER, HEINZ, *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache* 1–8. Klett, Stuttgart, 1982–1984.
- IVÁNYI BÉLA 1916. *A magyar tűzértség fejlődésének vázlata a XV. és XVI. században*. Csáth Ferenc, Debrecen.
- IVÁNYI BÉLA 1926. *A tűzértség története Magyarországon kezdettől 1711-ig*. Hadtörténeti Közlemények 27: 1–36, 125–166, 259–289, 393–419.
- Jegyzések = *A Tüzi Testekről való Jegyzések folytatása. Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1. szakasz, 24. füzet. Bécs, 1789. december 8.
- KEED. = NORIHIKO UČIDA – RAJAPUROHIT, BANDO BHIMAJI, *Kannada–English Etymological Dictionary*. Asian and African Lexicon. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa – Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, 2013.

- KEMÉNY JÁNOS 2008. *Baja mezőváros szerepe az 1848–1849. évi szabadságharcban* 1. Forrásközlemények 11. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.
- LCFU. = PIIRAINEN, ELISABETH, *Lexicon of Common Figurative Units. Widespread Idioms in Europe and Beyond* 2. In cooperation with JÓZSEF ATTILA BALÁZSI. Peter Lang, New York, 2016.
- NEEDHAM, JOSEPH 1981. *Science in Traditional China. A Comparative Perspective*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- NEEDHAM, JOSEPH ed. 1986. *Science and Civilisation in China* 5. *Chemistry and chemical technology*. Part 7. *Military technology. The gunpowder epic*. Cambridge University Press, Cambridge.
- NMisz. = DOBA DÓRA, *Német–magyar idiomaszótár. Germanizmusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[5]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2013].
- NTC.³ = SPEARS, RICHARD A., *NTC's American Idioms Dictionary. The Most Practical Reference for the Everyday Expressions of Contemporary American English*. 3rd edition. NTC, Chicago, 2000.
- OED.² = *The Oxford English Dictionary* 1–20. Eds. SIMPSON, JOHN A. – WEINER, EDMUND S. C. 2nd edition. Clarendon Press, Oxford, 1989.
- PAN JIXING 2008. Rockets in China. In: *EHS*.² 2: 1906–1907.
- PARTINGTON, JAMES RIDDICK 1999. *A history of Greek fire and gunpowder*. John Hopkins University Press, Baltimore–London.
- PAWDIN, MICHAEL 1940. *The Mongol Empire, its Rise and Legacy*. Allen and Unwin, London.
- PXC. = ЛАПТУХИН, ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ, *Русско–хауса словарь*. Издательство Советская энциклопедия, Москва, 1967.
- SCHLEGEL, GUSTAAF 1902. On the Invention and Use of Fire-Arms and Gunpowder in China. Prior to the Arrival of Europeans. *T'oung Pao* 3/1: 1–11.
- SED.² = CLOUGH, BENJAMIN, *Sinhalese–English dictionary*. 2., new and enl. edition. Wesleyan Mission Press, Colombo, 1892.
- SOED.³ = LITTLE, WILLIAM – FOWLER, HENRY WATSON – COULSON, JESSIE, *The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* 1–2. 3rd edition. Revised and edited by C. T. ONIONS. Clarendon Press, Oxford, 1990.
- CPC. = ОЛЬДЕРОГГЕ, ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ, *Суахили–русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1961.
- СРЯ. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 5. Гл. ред. БАРХУДАРОВ, СТЕПАН ГРИГОРЬЕВИЧ. Издательство Наука, Москва, 1978.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TCPC. = ЕЛИСТРАТОВ, ВЛАДИМИР СТАНИСЛАВОВИЧ, *Толковый словарь русского сленга*. АСТ-ПРЕСС, Москва, 2007.
- ТОКАЛ ZSOLT 1997. *A régi Kína fegyverei*. Zrínyi Kiadó – Terebess Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VÖRÖS ÉVA 1996. *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Doktori értekezések 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- XPC. = БЕСКРОВНЫЙ, ВАСИЛИЙ МАТВЕЕВИЧ, *Хинди–русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1953.

Names of destructive devices in Hungarian

The paper discusses the etymology of some names of incendiary and explosive devices used in warfare. In the creation of those devices, gunpowder played a key role. The linguistic analysis is prefaced by a brief history of gunpowder. Similar names were often introduced in cultures that are otherwise quite far from one another; those names remained unchanged in many cases while the devices were perfected and their shapes underwent radical changes. The motivation of the most important terms could be sound symbolism (*bomba* ‘bomb’), the incendiary character of the device (*tűzes szerszám* ‘fiery device’), the shape of some similar object (*gránát* ‘grenade’, *labda* ‘ball’, *rakéta* ‘rocket’), or the explosive fluid (*Molotov-koktél* ‘Molotov cocktail’). Similarly to other vocabulary items, these words often undergo metaphorisation, thus *bombahír* may mean ‘bombshell [piece of news]’, and *vitaminbomba* may mean ‘food containing high concentration of vitamins’. Given that the basic mechanisms of metaphorisation are the same everywhere, figurative expressions based on identical or similar conceptualisations can be found across languages.

Keywords: etymology, cultural history, history of technology, gunpowder, metaphor.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Az ómagyar szerencs ’útonálló’ nyoma a régi kárpátukránban

1. Ez a régi és már rég kiveszett szavunk összefüggő magyar szövegből nem adatható, mindössze két 14. század közepi latin nyelvű oklevélből (1352: „Malefactores seu nociui homines wlgariter *Serench* dicti”, 1355: „Latrones seu malefactores wlgaliter *serench* dicti”, OklSz. 919), valamint két valamivel későbbi szójegyzékből (1395 k.: „statilantes : *zerench*”, BesztSzj. 173.; 1405 k.: „stratilates : *faranch* [!], SchlSzj. 657 (TESz. 3: 736; Gl. 648). A szó gyenge dokumentálhatósága kételyeket ébresztett olvasata iránt is (KNEZSA 1955: 502; TESz. i. h.; KISS 1987–1988: 223) és azt a benyomást keltette, hogy ez a szó „alig száz évet élt” nyelvünkben (MIZSER 1999), legalábbis ami írásos történetét illeti, hiszen a szóbeliségben jóval korábban is létezhetett és nyilván nem az utolsó írásos lejegyzése idején veszett ki. Szerencsére a szó jelentéséhez a kevés adat ellenére sem fér kétség: a *szerencs* ’gonosztevő, rabló’ volt, mégpedig a két szójegyzék egybevágtatása szerint annak is országúti fajtája, vagyis ’útonálló’ (BARTAL 1901: 631).

A szó etimológiája vitatott. Az első és véleményem szerint mindmáig a legáltalánosabb megfejtést TAGÁNYI KÁROLYnak (1893: 317–318) köszönhetjük. Eszerint a ’rabló’ jelentésű *szerencs* ugyanabból a szláv **srěsti* ’találkozik’ igéből képzett és ’találkozás’ alapjelentésű **sręta* (vö. óe. szl. *sręsta*, SJS. 4: 335; ESJS. 566–567 *obrěsti*) főnévből származik, mint a *szerencse*. A szláv szó jelentése fejlődhetett a ’véletlen találkozás’, majd ’sors’ irányában (ebből lett *szerencse* szavunk), de „a szerencs-zsíványok is ennek köszönhetik nevüket. Szó szerint utasokkal *találkozó*k ők, azaz útonállók”. TAGÁNYI etimológiáját elfogadta PAIS DEZSŐ (1934: 110) és KLANICZAY TIBOR (1947: 38–39) is. Ezzel szemben KNEZSA ISTVÁN (i. h.) azt hozta fel, hogy a fenti szláv igének és főnévnek nincs olyan cselekvő személyt jelentő származéka, amelyből a magyar főnév közvetlenül

levezethető lenne. Ez igaz, ugyanakkor az alapvetően szóbeli középkori szláv–magyar nyelvi érintkezések során a magyar nyelv meglehetősen kreatívan használta a szlávból kölcsönzött anyagot, a hiányzó szóképzési vagy jelentéstani láncszemek dokumentálása nem mindig várható el (vö. újabban *darázs* < szláv **dražiti* 'irritál, ingerel', miközben a szláv igének nincs 'ami irritál, ingerel' jelentésű deverbális nomen agentis származéka, l. ZOLTÁN 2010, 2015: 161–162; vö. NÉMETH 2011). A TESz. (i. h.) KNEZSA hiperkritikus álláspontját magáévá téve a szót ismeretlen eredetűnek minősíti. Az EWUng. (2: 1425) ezt még annyival toldja meg, hogy ha a *szerencs* nem jövevényszó, akkor a végződése kicsinyítő képző lehet, ami – a szó jelentésének tükrében – nem tűnik túl meggyőzőnek. Szintén a szó *-ncs* végződése alapján vetette fel ZAICZ GÁBOR (1982: 59), hogy szavunk őtörök eredetű lehet, erre az ötletre azonban a turkológiai kutatás nem mozdult rá (vö. WOT.).

2. Lehetséges, hogy ez a magyar nyelvemlékekből korán kivesző szó nyelvünkbeli való végleges kiavulása előtt jövevényszóként bekerült a hazai rutének máramarosi nyelvjárásába. Az óvatos fogalmazás több okból helyénvaló, mert a nyelvemlék, amelyben sejtésem szerint az ómagyar *szerencs* 'útonálló' szó ukrán átvétele rejlik, viszonylag kései másolatban maradt ránk. A Nyagovai Posztilláról van szó, amelyet elsőként a magyarországi rutének („magyar-oroszok”) művelődésének jeles orosz kutatója, ALEKSEJ PETROV adott ki (1914/1921: 1–122) és írt le (1923: 1–15). A máramarosi *u*-zó nyelvjárásban (**конь* > *кунь* 'ló' és nem *кинь* mint az ukrán nyelvjárások zömében és a standard ukránban) írt prédikációgyűjtemény fennmaradt kéziratát egy lapalji bejegyzés szerint az egykori Máramaros vármegye Taracvizi járásában (a mai Kárpátalja Técsői járásában) található Nyágova (~ Nyagova) község (rutén nevén *Нягово*, 1946 óta hivatalos neve: ukrán *Добрянське*, orosz *Добрянское*, a község nevééről l. SEBESTYÉN 2012: 101) görög katolikus plébániáján másolták 1758-ban egy korábbi kéziratot példányból (PETROV 1923: 1–2). A közbeeső másolatok és az eredeti hiányában is egészen biztos, hogy a mű 1564 előtt keletkezett, mivel ekkor jelent meg Brassóban Coresi diakónus prédikációgyűjteménye (Cazania I), amely nem más, mint a Nyagovai Posztilla román fordítása (OLTEANU 1966; vö. DEZSŐ 1989: 12, 2006: XXIV–XXVII). A nyelvemlékkel DEZSŐ LÁSZLÓ foglalkozott részletesen (kutatásainak sommázatát l. DEZSŐ 2006), aki elkészítette a mű teljes szótárát is (DEZSŐ 1985; vö. BÁRÁNYNÉ 2016: 389–394).

A szövegnek itt most figyelmünket igénylő része az első parancsolat magyarázatában található, amelyben a szerző azt részletezi, hogy a hitetlenséget Isten testi szenvedésekkel is büntetheti: „Ha тѣлѣхъ караетъ голодомъ, вуйнами, моромъ, убоуствомъ, квары, паны немилостивными, *сереньчями* и иншими непогодами” (f. 220^a, NP. 210) 'Isten) testünkön büntet: éh(in)séggel, háborúkkal, pestisjárvánnyal, nyomorral, (elemi) károkkal, kegyetlen urakkal, *szerencse*ekkel és más csapásokkal'. DEZSŐ LÁSZLÓ a *сереньчями* (instr. plur.) alak láttán, úgy látszik, nem akart hinni a szemének, mert a szót elírásnak nyilvánította *саран(ъ)чями* 'sáskákkal, sáskajárással' helyett (DEZSŐ 1985: 326) és a nyelvemlék magyar jövevényszavaival foglalkozó munkáiban (DEZSŐ 1958, 1989) már meg sem említette.

Egy ritka, első pillantásra oda nem illő szóalak elírásnak nyilvánítása nézetem szerint a teljes fegyverletétel jele, s csak akkor lehet jogos, ha a filológus kénytelen nyíltan bevallani, hogy nem talál rá értelmes magyarázatot. Ebben az esetben azonban ilyesmiről nincs szó: ha a régi magyar *szerencs* 'rabló, útonálló' átvételének fogjuk fel a *серенчъ* 'ua.' alakban (nom. sg.) rekonstruálható szót, akkor az tökéletesen illeszkedik az idézetben fel-

sorolt csapások sorába, sőt a felsorolásban logikusabbnak is tűnik, hogy a „kegyetlen urak” után megint valamiféle „gonosz emberek” következzenek; ha sáskajárásról lenne szó, akkor annak inkább a felsorolás elején említett elemi csapások között lenne a helye. Ennek ellenőrzésére az eredetihez a ránk maradt kéziratos másolatnál időben lényegesen közelebb álló Coresi-féle román fordítás sajnálatos módon nem nyújt lehetőséget, mivel az a Tízparancsolat-magyarázatot nem tartalmazza (l. CORESI 1998. – NAGY LEVENTE szíves közlése.)

3. A Nyagovai Posztilla számos magyar jövevényszava között vannak alaki archaizmusok. Ezek között említi PETROV – 1914-ben MELICH JÁNossal folytatott konzultációira hivatkozva – a következőket: *бѣзѣнтыетъ* ’tanúsít’, *бѣзѣнышагъ* ’tanú’ < régi m. *bizon*, *bizonság*; *ошѣкола* ’iskola’ < régi m. *oskola*; *алчувъ сынъ* ’az ács fia’ < régi m. *álcs* ’ács’ (PETROV 1923: 27–28). Hozzátehetjük ehhez még a *бѣчеловати* ’tisztel’ igét (f. 221⁶, NP. 211), amely a *becsül* korábbi *bücsül* (TESz. 1: 266; EWUng. 1: 89) alakjából származhat (ZOLTÁN 2012: 253). Ezeknél természetesen fennáll annak a lehetősége is, hogy a köznyelvből időközben kiavult régies alakok a magyar nyelvjárásokban tovább fennmaradtak és onnan a máramarosi ukrán nyelvjárásba később is átkerülhettek. Mindazonáltal kevésbé valószínű, hogy ezek a magyar jövevényszavak a mű késői másolói révén kerültek volna a szövegbe, mivel a másolói javítások tendenciájukban éppen a helyi nyelvjárásban elavulóban lévő magyar elemek magyarázatára irányultak (PETROV 1923: 7–8). A *серенчъ* < *szerencs* ’rabló, útonálló’ esetében pedig a magyar szó korai kiveszése miatt biztosak lehetünk abban, hogy ha valóban ez a szó rejlik a Nyagovai Posztilla fentebb idézett részletében, akkor annak már a mű 16. századi eredetijében is benne kellett lennie.

Kulcsszók: etimológia, magyar–kárpátukrán nyelvi kapcsolatok, óukrán *serenč* ’rabló, útonálló’, ómagyar *szerencs* ’ua.’.

Hivatkozott irodalom

- BÁRÁNYNÉ KOMÁRI ERSZÉBET 2016. Ласло Деже – дослідник української діалектології. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61: 387–396.
- BARTAL ANTAL 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Teubner, Lipsiae – Franklin, Budapest.
- CORESI 1998. *Tâlcul evangheliilor și Molitevnice române*. Ed. critică de VLADIMIR DRIMBA, studiu introductiv ION GHEȚIE. Editura Academiei Române, București.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1958. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 4: 71–96.
- DEZSŐ, LÁSZLÓ 1985. *Українська лексика сер. XVI века. Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 1989. *A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEZSŐ LÁSZLÓ 2006. A Nyagovai Posztilla és szerzője. In: NP. XVII–XXXIV.
- ESJS. = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–. Red. EVA HAVLOVÁ – ADOLF ERHART – ILONA JANYŠKOVÁ. Academia, Praha – Tribun EU, Brno, 1989–.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- Gl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

- KISS LAJOS 1987–1988. [Ismertetés:] Berrár Jolán–Károly Sándor szerk., Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 807 lap. *Nyelvtudományi Közlemények* 89: 220–227.
- KLANICZAY TIBOR 1947. *Szerencse. Magyar Nyelv* 43: 38–43.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MIZSER LAJOS 1999. *Szerencs. Magyar Nyelv* 95: 69.
- NP. = *A Nyagovai Posztilla. Alekszej Petrov szövegkiadásának fakszimiléje Dezső László bevezető tanulmányával.* A kötetet szerkesztette és az előszót írta ZOLTÁN ANDRÁS. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Nyíregyháza, 2006.
- NÉMETH, MICHAEL 2011. The Hungarian and Slavonic Background of Bashkir *tjraž* 'wasp'. *Studia Etymologica Cracoviensia* 16: 93–101.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA. *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest, 1902–1906.
- OLTEANU, PANDELE 1966. „Postilla de Neagovo” în lumina „Cazaniei I” a diaconului Coresi (cca. 1564). *Romanoslavica* 13: 105–131.
- PAIS DEZSŐ 1934. Szerencs. Szerencse. *Magyar Nyelv* 30: 108–110.
- PETROV, ALEKSEJ LEONIDOVİČ 1914. *Памятники церковно-религиозной жизни угоророссов XVI–XVII вв.* Материалы для истории Угорской Руси VII. Типография имп. Академии наук, Санкт-Петербург. [2., változatlan kiadása: Академическая двенадцатая государственная типография, Петроградъ, 1921.]
- PETROV, ALEKSEJ LEONIDOVİČ 1923. *Отзвукъ реформации в русскомъ Закарпатъи XVI в. (Няговскія Поученія на евангеліе).* Материалы для истории Закарпатской Руси VIII. Типография Д-ра Ед. Грегра и сына, Прага.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2012. *Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára.* Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- SJS.. = *Slovník jazyka staroslověnského/Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Red. JOSEF KURZ – ZOE HAUPTOVÁ. Academia, Praha, 1958–1997.
- TAGÁNYI KÁROLY 1893. A Besztercei Szószedet kultúrtörténeti jelentősége. *Századok* 27: 305–327.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* I–II. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.
- ZAICZ, GÁBOR 1982. Word-structure and etymology. (On the ancient layer of words of unknown origin in the Hungarian language.) *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 53–70.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2010. К этимологии венгерского названия *darázs* 'оса, шершень'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55: 471–473.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2012. Венгерские элементы в Няговских поучениях. In: ЈУЛИЈАН ТАМАШ уред., *Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традицијах. Зборник радова.* Филозофски Факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад. 251–256.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. *Darázs és vizsgálata.* In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 161–167.

A trace of Old Hungarian *szerencs* 'robber, highwayman' in Old Ruthenian

The hapax *serenč* occurs in the Niagovo Postilla, a 16th-century Old Ruthenian document, probably in the meaning 'robber, highwayman'. The etymology of the word is controversial. The author proposes that the Old Ruthenian word was borrowed from Old Hungarian *szerencs* 'idem', a word of Slavic origin.

Keywords: etymology, Hungarian-Ruthenian language contact, Old Ruthenian (Carpathian area) *serenč* ‘robber, highwayman’, Old Hungarian *szereńcs* ‘idem’.

ZOLTÁN ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban

1. A bakonybéli bencés monostort I. István király alapította Szent Móric tiszteletére. Az alapítás tényét egy 1037-re hamisított oklevélben örökítették meg, eszerint a Győr vármegye déli részén található Kajár birtok István király adományaként került az apátság tulajdonába (SÖRÖS 1903: 224–227). I. László király uralkodás idején és az ő jóváhagyásával 1086-ban készült egy birtok- és vagyonösszeírás is (a továbbiakban: BÖ.), amely az I. István idején a monostor tulajdonába került birtokokon, jövedelmeken és jogkiváltságokon kívül az újabbakat is számba veszi. Ez a birtokösszeírás három későbbi hozzátoldást is tartalmaz. Az 1086-os oklevélrész az apátság közvetlen környezetében elhelyezkedő Koppány birtok után másodikként ismerteti a Kajár nevű birtokot határainak körülírásával együtt az alábbi módon:

„Secunda villa est, que vocatur *Quiar*: Terminatur ab occidente ad caput voraginis, quod dicitur *Churchufeu*; inde ad caput arbustarum *Bolug*; hinc ad agrum *Lusua* et est ibi cumulus, inde ad caput quercus, et ibi est cumulus, hoc est *hotar*; inde per viam vadit ad caput *Hassag*, et ibi est cumulus; hinc per vallem vadit ad agrum *Potu*, et ibi est cumulus; hinc ultra montem cadit in paludem, a quo vergit ad caput paludis, et ibi est cumulus, qui ducit ad viam publicam, et est cumulus; inde ultra agros cadit ad portum *Fizeg*, et est cumulus, inde ultra agros et campos cadit in vias publicas, per quam vadit ad munimentum, quod ducit ad vias, a qua vertitur ad rus Bessenorum, et est cumulus; inde vertitur ad predictum locum.” (DHA. 251).

A szöveg magyar fordítása a következő: „A második falu, amit *Quiarnak* hívnak, nyugatról egy szakadék elejével határos, amit *Churchufeunek* mondanak, azután *Bolug* cserjésének kezdetével, azután *Lusua* szántójával, és van ott egy halom, azután egy tölgyes kezdetével, és ott van egy halom, vagyis a *hotar*; onnan egy út mentén a *Hassag* kezdetéhez megy, és ott van egy halom. Innen egy völgyön át megy *Potu* szántójához, és ott van egy halom. Innen egy hegyen túl egy mocsárba jut, amelytől a mocsár kezdete felé tart, és ott van egy halom, amely a közúthoz vezet, és van egy halom. Onnan a szántókon túl a *Fizeg* révhez jut, és van egy halom. Onnan a szántókon és mezőkön túl a közutakra jut, amely mentén egy árokhoz megy, ami az utakhoz vezet, amelytől a besenyők rétjéhez fordul, és van egy halom, onnan a fentmondott helyhez fordul.” (ÁrpOkl. 112. DRESKA GÁBOR fordítása.)

A falu határvonalának a leírásában egyes szerepelnek latin földrajzi köznevek és magyar tulajdonnévi értékű szavak. A határpontok megnevezései többnyire határozói szerepben állnak, a határozói viszonyt az *ad* latin prepozíció jelöli pontról pontra haladva: *ad caput voraginis, quod dicitur Churchufeu; ad caput arbustarum Bolug; ad agrum Lusua;*

ad caput quercus; ad caput Hassag; ad agrum Potu; ad caput paludis; ad viam publicam; ad portum Fizeg; ad munimentum; ad vias; ad rus Bessenorum. A magyar helynevek közül csupán kettő áll megnevezőszós szerkezetben, az egyik a *dicitur*, a másik a *vocatur* megnevezést, mondást jelentő passzív igei formával. Mindezek mellékmondatban állnak a főmondat latin földrajzi köznevéhez kapcsolódva („*Secunda villa est, que vocatur Quiar*”; „*ad caput voraginis, quod dicitur Churchufeu*”). A többi esetben a magyar név a fenti formula nélkül van a latin szövegbe beiktatva. A magyar helyneveket tartalmazó szerkezeteknek – egy név, a *Hassag* kivételével – a főtagja egy-egy olyan latin földrajzi köznév (*villa, caput voraginis, arbustum, ager, portus*), amely megmutatja, hogy milyen típusú helyet jelöl a magyar név.

A Győr vármegyei Kajár birtok határjárását 1234-ben megújították és kibővítették, mivel a győri ispán várjobbágyai és a béli apátság között tisztázatlanná váltak a határviszonyok (PRT. 8: 282–284; Gy. 2: 603; DHA. 247). 1457-ben pedig újra bejárták és felmérték a határjárás déli és nyugati részét (Gy. 2: 603; DHA. 257). 1456-ban az esztergomi káptalan Gergely béli kormányzó kérésére a még meglévő 1086-os pecsétetes oklevélpéldány némely részeit átíratva, többek között a Kajárra vonatkozókat is (PRT. 8: 521–523; DHA. 259). A falu határvonala az idők során nem sokat változott, nagyjából egybeesik a maival (Gy. 2: 603–604). Ezek a későbbi oklevelek is segítségemre voltak a helyek azonosításában és a helynévi szórványok elemzésében. Az 1234-es oklevél *Beseneuthorlou* és *aruch* (DHA. 247) adatai alapján az 1086-os oklevél latin adatait is bevontam a vizsgálatba.

Tanulmányom a Kajár birtok leírásában szereplő tizenegy helynevet mutatja be a következő szempontok szerint: a helyek lokalizálása, névváltozatok a későbbi forrásokban, a nevek keletkezése, szerkezete, funkcionális-szemantikai tartalma, köz- vagy tulajdonnévi volta.

2. Kajár. Az 1037-es Szent István-féle hamis alapítólevél a Szent Móric monostor birtokai között sorolja fel a Győr vármegyében, Győrtől délre található Kajárt (+1037 [1240 e.]/1330: Arpas, Mogos, *Quiar*, Nuul; Gy. 2: 603). Az oklevél szerint István király adta azt az apátságnak (PRT. 8: 225). GYÖRFFY szerint ez meg is felelhet a valóságnak, ugyanis a falu az 1086-os összeírás hiteles részében is szerepel (Gy. 2: 603). Az 1086-os oklevél hiteles része háromszor említi a falut: először a monostor második birtokaként határainak leírásával együtt (1086: *Secunda villa est, que vocatur Quiar*; DHA. 251), majd még kétszer az oklevélrész végén, a szolgálattal tartozó személyek felsorolását tartalmazó részben (1086: In *Kýar*; DHA. 253). CSÁNKI történelmi földrajzában az 1086-ból közölt adatot a Veszprém megyei (Balatonfő)kajárral azonosítja (Cs. 3: 236), később a Győr megyei *Kajár* szócikkében azonban megjegyzi, hogy „ugy látszik, e helység értendő az apátság birtokai közt 1086-ban fől sorolt *Quiar* alatt is és nem a veszprémmvármegyei Balatonfő-Kajár” (Cs. 3: 550).

A Bakonybéli összeírásban lévő három adat közül kettőben szó elején *k* betű áll [*k*] hangértékben (*Kýar*), míg egyben – a KNIEZSA szerint csak a 12. század elején megjelenő, ám akkor is ritka – *q* (*Quiar*) a [*k*] hangot, esetleg a [*ku*] hangkapcsolatot jelölve. KNIEZSA a *k* hangnak *q*-val való jelölését határozottan 12. századi jellegzetességnek tartja, és a Bakonybéli összeírás hamisítása egyik bizonyítékának tartja (1952: 21). *Q*-val kezdődő alakokat találunk még az 1037-es hamis oklevélben, az 1086-os pecsétetes oklevél 1456-os átíratában (1086/1456: *Quiar*; DHA. 259), egy 1171 körüli hamis oklevélben

(+1171 k. [XII/XIII.]: *Quiar*; Gy. 2: 603), illetve elvétele egy-egy 13. és 14. századi okiratban. Az 1037-es, az 1086-os és az 1171 körüli *Quiar*; illetve az 1086-os *Kyar* adatok egyaránt olvashatók [*kiár* ~ *kijár*]-nak. A [*kujár*] olvasat nem valószínű, mivel a *qu* szó elején magánhangzó előtt szinte kivétel nélkül [*k*] hangértékű. A településnév többi adata alapján¹ az első szótagban már egyértelműen veláris magánhangzót feltételezhetünk, az alakváltozatok pedig e magánhangzó nyíltabbá válásáról tanúskodnak: *Kujár* > *Kojár* > *Kajár* (*u* > *o* > *a*). Míg a korai adatokban *u* van, a 13. század közepén megjelennek az *o*-s változatok, a század végére pedig kizárólagossá válnak az *a*-val írtak. Egy 1517-es oklevél *Sokoró*- elótaggal említi a települést a környék dombságára utalva (1517: *Sokorokayar*; PRT. 8: 565). 1950-ben egyesítették a szomszédos Péc településsel, 1951-től a hivatalos neve *Kajárpéc* (Gy. 2: 617; FNESz.).

A Győr és Veszprém megyei *Kajár* településnevek keletkezését együtt érdemes vizsgálni (több ilyen névről egyébként nincsen tudásunk a magyar helynévkincs történetéből). Mindkettő alapjául ugyanaz a személynév szolgálhatott, sőt PAIS DEZSŐ szerint az sem zárható ki, hogy mindkét településnek ugyanaz a személy, *Kajár* udvarispán volt a névadója (1975: 66–67). A népi magyarázat szerint is személynévből ered a település neve: „a falu *Kajár* nevű földbirtokosé volt, róla nevezték el *Kajárnak*” (GyMSMFN.). A mai Balatonfőkajár első említése *Kajár* néven egy 1135-ös hamis oklevélben két névvel történik: „In predio *Kuiar*; quod vulgo *Hongun* dicitur, iuxta lacum *Balatyn*” (‘*Kajár* birtokon, amit közönségesen *Hangony*-nak neveznek, a *Balaton* mellett’; 1. PRT. 8: 273). Eből az oklevélből kiderül, hogy I. István király udvarispánjának, *Kajárnak* és testvérének, *Oboneg*-nek szerepük volt abban, hogy a (balatonfő)kajári birtok a béli apátságához került (+1135: „pro animabus *Oboneg* comitis et fratris euis *Kviar*, qui fuit curialis comes Sancti Stephani; PRT. 8: 273). Ezt az egyetlen adatot közli személynévként az ÁSzt. is a *Kuiar* címszó alatt (470). A (Nagy) *Kajár* mint nemzetségnév még a 14. században is megvolt: 1347: „de genere *Kayar* Magni” (PRT. 8: 323). A *Balaton* melletti birtok magánadományként lett a monostoré, ezt erősítette meg az 1135-ös oklevél szerint II. Béla (ERDÉLYI 1903: 35; PRT. 8: 273; PAIS 1975: 65–66). (A birtok *Hangony* néven egyébként már az 1086-os Bakonybéli összeírásban is szerepelt.) Tehát az 1135-ös oklevél alapján egyértelmű, hogy (Balatonfő)kajár a *Kajár* nevű udvarispánról lett elnevezve. PAIS DEZSŐ elképzelhetőnek tartja, hogy esetleg a Győr megyei *Kajár* is ugyanennek a személynek a nevét viseli: feltehető, hogy ezen a területen is lehettek birtokaik, ehhez érvként szolgálhat, hogy *Kajárnak* az 1135-ös oklevélben említett *Oboneg* nevű testvére PAIS szerint azonosítható az 1086-os oklevélben Farkashegy határleírásában szereplő útnévvel: „ad viam *Wboneg*”, DHA. 252. (1975: 67). Farkashegy birtok pedig ma Pápateszérhez tartozó pusztá (tehát a Győr megyei *Kajártól* nem messze délre található).

A *Kajár* személynév etimológiájával kapcsolatban PAIS három lehetőséget mutat be: 1. a török eredetű *kaj*- ‘hajlik, görbül; elront, tönkretesz’ igéből való; 2. egy szláv **kujar* ‘kiáltó’ jelentésű szóból ered; 3. belső keletkezésű, a ‘görbülés’ jelentésű vagy a hangkifejező *kaj*- igének a névszói származéka (1975: 67–72). A török eredzetetést hangtani alapon

¹ 1234: Mete vero euisdem terre *Cuyar* (PRT. 8: 283); 1240: super quadam terra nomine *Quoyar* (PRT. 8: 286); 1258: a stagno *Kvyar* (PRT. 8: 296); [1269]: de *Koyar* (PRT. 8: 298; Gy. 2: 603); 1286: de *Kayar* (PRT. 8: 301); 1356: in possessionem ecclesie sue predictae *Kayar* (PRT. 8: 334); 1410: *Kayar* (PRT. 8: 432); 1763–1787: *Koýár* (EKFT.); 1806: *Kajár* (LIPSZKY, Mappa); 1806–1869: *Kajár* (MKFT.); 1856: *Kajár* (Kataszteri térképek); 2009: *Kajár* (GyMSMFN.) stb.

cáfolja, míg a szláv és a magyar szavakkal való egyeztetésnek hangtani nehézsége nincs; ám véleménye szerint határozottabb állásfoglalást a „tárgyi körülmények”, és a korabeli magyar személynévrendszerbe való illeszkedés mérlegelése után lehet mondani. Ezen szempontok figyelembevételével a legnagyobb valószínűsége szerint annak van, hogy a *Kajár* személynév a *kaj-* hangkifejező igéből származik (1975: 69–72). Egyrészt fogódzónak tekint a Balaton melletti település másik – szerint szintén személynévi eredetű – nevét, a *Hangony*-t, mely a *hang* főnév névszóképzős származéka: úgy véli, hogy a *Kajár* és a *Hangony* személynévek is rokonértelműek (‘kiáltó, hangoztató’ jelentésűek). Maga a személynév pedig a foglalkozásra utaló nevek jelentéstani csoportjába tartozhat: azzal függ össze, hogy az udvarispánnak a bíraskodásban (összehívásban, az ítélet kihirdetésében) lehetett szerepe (1975: 71–72). Szinonim szavak személynévként való előfordulásáról és azonos személyekhez való kötődéséről azonban nincsen tudomásunk, és ez nagyban gyengíti a PAIS-féle párhuzamos magyarázat erejét. Ezenkívül a *Hangony* máshol víznévként fordul elő, és a hangosságra utaló jelentése meg is felel e névfajtának (FNESz.; BÉNYEI 2012: 105); ellenben ilyen személynévet sem az ÁSzt., sem a CsnSz. nem közöl. Ha pedig a vizsgált személynév valóban foglalkozásra utalhatott, akkor talán több ilyen személynév fennmaradását valószínűsíthetnénk – ez is némiképpen kérdésessé teheti a fenti magyarázatot.

A FNESz. is PAIS álláspontját veszi át: a *Kajár* KISS LAJOS szerint a *kiált* ige családjába tartozik. Végül nézzük meg részletesebben ezt a feltételezett alapszót. A *kaj-* PAIS DEZSŐ szerint hangutánzó eredetű, szócsaládjába tartozik a *gaj-* (*gajdol*, *gajdos*) is (1975: 72). A TESz.-ben a *kiabál* címszó alatt azt olvashatjuk, hogy az ige talán a régi *kajál-bajál*, *kajál* ‘kiabál, kiált’ hangutánzó eredetű igecsaládba tartozik. A szócsalád tagjai közül a mély hangrendű formák az eredetibbek (1357: *Solumkaialthow*, 1372 u./1448 k.: *kaŷaltafokual*, 1416 u./1466: *kaialtocnac*; TESz. *kiált*); nyelvjárásokban ma is él ez a forma (l. pl. Balatonkenese: *kajabál*, *kaját*; ÜMTsz. *kiabál*, *kiált*). Az igei alapszóhoz az *-ár*, *-ér* deverbális nomenképző (valószínűleg képzőbokor) kapcsolódhatott (vö. *kajtat* > *kajtár*, *vez-* > *vezér* stb.), mely már az ómagyar korban sem tartozott az elevenebb formánsok közé (D. BARTHA 1958: 82). Az ezzel a képzővel létrejött névszók D. BARTHA szerint többnyire a cselekvőt jelölik: ez igaz a *kajál* > *kajár* ‘kiáltó’ esetében is. A helynév adataiban a 13. század végéig zárt veláris magánhangzó van; a *kiált*, *kiabál* ige családjába tartozó szavak történeti adatai viszont *u-s* formát egyáltalán nem mutatnak, legelső előfordulásként a TESz. az 1195 körüli vegyes hangrendű, elhasonulással létrejött *keaffatuc* alakot közli (2: 482, *kiált*). A TESz. egyébként a *kiált* ige tövének és a korai *Kajár* személynévnek az összefüggésére nem utal. PAIS szerint a *kaj-* hangutánzó szónak esetleg élhetett **kuj-* alakja is a *haj* ~ *huj* indulatszó megfeleléséhez hasonlóan (1975: 69), ez tehát megoldhatná a személynév és helynév alakváltozatainak problémáját.

Végül felvethető még az az elvi lehetőség is – melyet PAIS nem vizsgált –, hogy akár a helynév is szolgálhatott a személynév alapjául.

3. Horh-fő. Kajár határleírásában ez az elsőként említett határpont, mely a falut nyugati irányból határolja. A helyfajtat a szöveg közvetlenül megjelöli: „*ad caput voraginis*”, azaz DRESKA GÁBOR fordításában ‘szakadék kezdete’. A latin *vorago* azonban nemcsak ‘szakadék’, hanem ‘mélység’ jelentésű is általában. A környék ismeretében itt sem szakadékról lehet szó (a falutól nyugatra sík vidék terül el), hanem inkább kimélyített vízmederről, mélyútról, illetve határpontként ennek valamelyik végéről. A név szerepel egy 1234-es oklevél-

ben: „terminatur ab occidente ad caput voraginis, quod dicitur *Churhufeu*” (DHA. 247) és az 1086-os pecsétetes oklevélpéldányról készült 1456-os átiratban is: *Churchufew* (DHA. 259).

A kétrészes helynév első névrésze is földrajzi köznév, mely többjelentésű szó: a *hurhu* általában ’(mély)út’, ’(vízmosta) árok’. A régi nyelvben helyet jelölő említései alapján a TESz. (*horh*) szerint ’vízmosta árok, mélyút’; a tájnyelvben ’mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott (vízmosta) meredek út’ (MTsz., *horh*), ’vízmosta mélyút’, ’hegyszoros’ (FKnT. 184); a valószínűleg különböző képzőkkel létrejött *horha*, *horhó*, *horhós* szintén ’vízmosta mélyút; hegyszoros, illetve az abban vezető út’ (ÚMTsz. *horhó*). A szó régi és mai földrajzi elterjedtségét HOFFMANN foglalta össze, ez alapján a *horh* és származékai (*horha*, *horhó*, *horhós*, *horog*, *horhág*) dunántúli tájszóknek tekinthetők (2010: 111). A Dunától keletre csupán Bodrog megyéből (KMHSz. 1: 132) és Ugocsa megyéből (KOCÁN 2009: 126) való egy-egy helynévi adata az ómagyar korból. Kajár falu újkori helynévgyűjtése is említ *Horog* helynevet, PESTY gyűjtése pedig *Horogi* adatot 1864-ből: „felőlről a pátki alulról a Kajár határral határos...” (MNA.). A TESz. is tesz említést a *horh* és a földrajzi köznévi jelentésű *horog* szavak etimológiai összetartozásáról (TESz. *horog*), HOFFMANN szerint ezek bizonyára összefüggenek (2010: 111). A szó alakjával kapcsolatosan HOFFMANN a TA. *hurhu* szórványát elemezve azt állapítja meg, hogy ilyen alakban a TA.-n kívül csak egyetlen forrásban jelenik meg, még hozzá a BÖ.-ben, illetve annak másolatában (2010: 110). Későbbi említései ugyanis – már a 12. században is – tövéghangzó nélküliek, illetve váltakoznak középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó változatokkal, majd megjelennek a különböző képzőkkel ellátott alakok is (l. OklSz.; TESz.; KMHsz.; FNESz.).

Oklevelünkben a *hurhu* földrajzi köznév jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet alkot a *fő* közzszóval. A *fő* ~ *fej* földrajzi köznévként többnyire ’forrás’, illetve ’vminek a kezdete’ jelentésű (TESz.), és gyakran alkot víznévvel szerkezetet. A fenti jelentéseinek kívül nyelvjárásokban és régi helynevekben azonban egyéb jelentésekben is előfordul: ’vízfolyás kezdete’, ’völgy bejárata’, ’vízfolyás nagyobb ága’, ’(hely) magasabban fekvő része’ (FKnT. 149). HOFFMANN ISTVÁN arra hívja fel a figyelmet, hogy nem víznévi előtaghoz is gyakran kapcsolódik, így pl. völgy, hegy, erdő, mező, mocsár, építmény stb. nevében is előfordul (2010: 122). A vizsgált oklevélben, mint azt megállapítottuk, szintén nem víznévhez kapcsolódik; hanem a *hurhu*-nak – ami nem területet, inkább vonalszerű objektumot jelölt – a kezdetét, illetve másfelől szemlélve a végét.

4. Balog [...]. A Kajár birtok határában említett fás, cserjés hely valószínűleg a falutól nyugatra eső Horh-fő mellett, talán attól észak-északkeletre található, a határok leírása ugyanis nyugatról keleti irányba, Hásság felé tart. Az oklevél 1456-os átiratában a szókezdő mássalhangzó helyén *H* van (*Holug*, DHA. 259), ami elírás lehet. Az 1234-es határrendezés tárgyában született oklevélben pedig a *Balog* -*d* képzőt tartalmaz: „inde ad caput arbustarum *Bolugd*” (DHA. 247). Későbbi adata nincs.

A szórványadat nyelvi megítélése nem egyértelmű: esetleg személynévi szerepben áll, ám valószínűbb, hogy helynévként használatos, az utóbbi esetben a helynév *Balog*-ként (később *Balogd*-ként) vagy egy bizonyosan meg nem határozható utótagú kétrészes helynévként rekonstruálható.

Az ÁSzt. a *Balog* első személynévi adataként az 1086-os előfordulást tünteti föl, a következő adatok pedig a 13. század elejéről valók (86). A Tihanyi összeírásban előfor-

duló hasonló – birtoklást kifejező, személynév + földrajzi köznév típusú – szerkezetek kapcsán KOVÁCS ÉVA körüljárja azt a kérdést, hogy ezek személy- vagy helynevek-e inkább (2015). Pl. a *terra Lodorf* 'Lodorf földje' esetében a név személynévi státusza mellett érvel az oklevélből vett más példák alapján, amelyekben szintén földrajzi köznév + személynév alkot genitívuszi szerkezetet (*pomerium Laurentii* 'Lörinc gyümölcsöskertje', *terra Egydi* 'Egydi földje'). De azt is hozzáteszi, hogy a *terra Lodorf* esetében viszont nem jelenik meg a szó genitívuszi esete (KOVÁCS 2015: 118). A mi esetünkben a név szintén nincsen grammatikailag beillesztve a szövegbe. Másrészt a *Balog* személynévnek nem szerepel -d képzős származéka FEHÉRTÓI személynévtárában (ÁSznt.), pedig a -d személynévek végén egyébként gyakori. (Ezt esetleg magyarázhatja az, hogy a *Balog* már eleve képzős forma, és a korai ómagyar korban a -k ~ -g képző még eleven lehetett.) Az OklSz. is csak a helynévi származékok között említi *Balogd* alakot: 1230: „Villa Garab *Bolugd* Gregorfolua”, „In villa *Bolugd*”. (Annak eldöntésére, hogy egy -d képzős személynévi alapszavú helynév pusztá személynévi keletkezésű vagy képzett, BÉNYEI is azt javasolja, hogy nézzük meg, hogy -d képzős személynévet ad-atol-e az ÁSznt. [2012: 60]). Így alaktani érvek alapján is gondolhatjuk, hogy valószínűbb a vizsgált név helynévi mivolta. A -d-ről BÉNYEI is megállapítja, hogy egyéb funkciói mellett már a legkorábbi nyelvészeti elemzések is felismerik alapvető helynévalkotó szerepét (2012: 53). A személynévi adatok -d képző nélküli volta miatt is feltételezhetjük tehát, hogy az 1234-es „ad caput arbustarum *Bolugd*” kifejezésben a -d helynévképző szerepét tölti be (tehát a *Balogd* -d-je hely- és nem személynévképző). Mivel e névnek az 1086-os *Balog* az előzménye, ezért a *Balogd* képzővel való bővüléssel keletkezett, és a -d valószínűleg a helynévi státusz megerősítésére szolgált, a folyamatban a -d képzős helynevek analógiája is szerepet játszhatott. A településnevek -d képzővel való bővüléséről TÓTH VALÉRIA azt írja, hogy különösen gyakran jelenik meg a személynévből származókon, és a jelenség a 13–14. században volt a legintenzívebb (2008: 122–124). Az 1234-es *Balogd* helynévi státusza alapján tehát minden valószínűséggel elvethetjük azt a feltevést, hogy az 1086-os „ad caput arbustarum *Bolug*” szövegrész nem helynévi adat.

Ezek után még azt a kérdést kell megválaszolni, hogy a kérdéses helynév egy- vagy kétrészesként rekonstruálható-e. A nevet a HA. 2. a *Balog* címszónál közli (illetve az oklevél 1234-es másolata alapján a *Balogd*-ot is megadja alcímszóként), a címszóválasztással tehát az egyrészesség mellett foglal állást. Az egyrészesség mellett szólhat az 1234-es -d-vel bővült név, mivel ha a másolatban feltűntették a névnek a megváltozását vagy változatát (ami talán a valós használatot is tükrözte), feltételezhetjük, hogy feltűntették volna azt is, ha a nevet magyar földrajzi köznévvvel együtt használták volna. Az egyrészességnek a névtipológia tanulságai sem mondanak ellent, hiszen a helynevek – és a mikronevek – körében is gyakori a metonimikus névadás, amikor a tulajdonos nevével jelölik meg a helyet. Ám nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a latinul szereplő földrajzi köznév (*arbustum*) a megfelelő magyar szónak a fordítása az oklevél írója által. A latin földrajzi köznévnak a magyar névhez való tartozásának a problémáját járja körül többek között HOFFMANN ISTVÁN a TA. portus *ecli* (*Ekli* vagy *Ekli-rév[e]*) (2010: 161), KOVÁCS ÉVA a TÖ. *sabulus Bab* (*Báb* vagy *Báb homokja*), pons *Cebeth* (*Cebet* vagy *Cebet hídja*), pons *Edenen* (*Edenény ~ Edenény hídja*) adatai kapcsán (KOVÁCS 2015: 146); mindketten arra jutnak, hogy teljes bizonyossággal elfogadható megoldás nincsen. A helynév-tipológia tanulságai is megen-
gedik, hogy kétrészes helynevet feltételezzünk (vö. pl. 1232/13546: *Bolugsegh*, +1256:

Bolugkereke; ÁSzt.). Természetesen megoldhatná a problémát, ha az adott helynévnek lennének későbbi adatai, a *Balog* esetében azonban – a két idézett példán kívül – ilyenek nincsenek. Támaszkodhatunk még az oklevél helynévhasználati sajátosságaira is. A BÖ.-ben a személynév + földrajzi köznév szerkezetű kétrészes nevek nem jellemzők (az egyetlen – egyébként bizonytalanul elemezhető – talán idesorolható név a *Qupis uta*, mely útnév). A személynévet is tartalmazó (nem településnévi) helymegjelölések pedig tipikusan latin földrajzi köznév + személynév szerkezetűek (ad agrum *Potu*, ad sepulchrum *Welen* stb.). Feltételezhetjük, hogy a *Qupis uta*-hoz hasonlóan itt is magyarul szerepelt volna a földrajzi köznév, ha az a név része. (De az is elképzelhető, hogy éppen a *Qupis uta* adat „lóg ki”, mivel az oklevélíró általában azt az eljárást követte, hogy ilyen nevekben latinul adta meg földrajzi köznevet.)

Végül megállapítható, hogy bár nem dönthető el megnyugtatóan a név keletkezési módja (metonimikus vagy szintagmatikus) és szerkezeti felépítése (egy- vagy kétrészes), de az nem lehet kétséges, hogy az adat helynév, és magyar névadóktól származik.

5. Lusva [föld(je)]. A helynév a latin földrajzi köznév (*ager*) szerint szántót jelöl. A terület, mivel a falu határának a leírása a falutól nyugatra eső Horh-főtől a falut északról megkerülve kelet felé Hásságy irányába tart, valószínűleg Kajártól észak-északnyugatra található.

A név olvasata és értelmezése is bizonytalan. A *s* betű hangértéke az oklevélben leggyakrabban [*s*], ritkán [*sz*], egyetlen esetben [*cs*]. Nem valószínű, hogy az oklevélben van adat [*zs*] fonémára (de l. esetleg *Zlip*). Ezek alapján a *Lusua* szó valószínű olvasata: [*lusβá*]. A Szent László-féle birtokösszeírás pecsétes példányának 1456-os átiratában a szó utolsó mássalhangzóját *w* betű jelöli: „ad agrum *Luswa*” (DHA. 259).

Megművelt terület gyakran kapja nevét a birtokosáról, az oklevélben és Kajár határleírásában is vannak ilyen nevek (*Balog* [...], *Potu* [föld(je)]), ezek alapján feltételezhetjük a *Lusua* személynévi mivoltát. Az ÁSzt.-ben is szerepel *Lusua* személynév, ám a névtár az 1086-os adatot közli egyetlen előfordulásként (503). A szó eredete ismeretlen. Hangalakja alapján talán szláv személynévre gyanakodhatunk. Milyen szláv etimónok jöhetnek szóba?² Feltételezhetjük a szláv **lъživъ* 'hazudós' melléknévet (ЭССЯ 16: 263–264) a személynév háttérében. A melléknév *-ko* képzős származékára van óorosz személynévi adat (1545: *Лживко*, egy paraszt neve Novgorodban; ЭССЯ 16: 264). A melléknév jelentése alapján valószínűsíthetjük hasonló ragadványnevek létrejöttét a szláv nyelvekben. A **lъživa* szóalak lehet a **lъživъ* személynév genitivusi esete, mely például a **[pole/zemlja]* *lъživa*, azaz '**lъživъ* mezeje/földje' birtokos jelzős szintagma bővítésményi részeként állhatott (vö. az orosz településnévi *Лживка* alakkal, mely a *-ko* képzős származékból alakult, Vologodszkban lévő falu neve; ЭССЯ 16: 264). Nincsen hangtani akadálya a szláv és magyar alakok megfeleltetésének: a többelseji szláv *ъ*-nak a 11. században a magyarban *u* felel meg; a szláv *ž* a magyarban hanghelyettesítéssel ebben az időszakban a magyarban lehetett *s*; illetve a szláv második szótagbeli *i* kiesése magyarázható a kétnyíltszótagos tendenciával. Kevésbé valószínű magyarázat szerint a szó esetleg egy szláv köznévre megy vissza. A szláv **ložina* földrajzi köznévként több szláv nyelvben is megvan: a szlovén *ložina* 'meredek lejtőn lévő szántó', a cseh nyelvjárási *ložina* 'nem mély völgy a szántóföldön/mezőn', az óorosz *ложина* 'völgyhajlat', az orosz nyelvjárási *ложина* 'völgy; erdőben lévő vízmosás, szakadék' (ЭССЯ 16: 126). (A latin *ager* szónak

² A szláv etimónok ötletét köszönöm ZOLTÁN ANDRÁSNAK.

is van FINÁLY szótára szerint ’völgy’ jelentése.) Ez lehetne a területnek a szlávból átöröklött neve. Ennek a szófejtésnek két nehézsége is van: 1. a szláv **ložina* *n*-je csak akkor magyarázható, ha a *Lusua* második *u*-ja *n*-nek lenne olvasható: ez azonban az 1086-os oklevélben egyértelműen *u*, az 1456-os átiratban pedig *w*; 2. az oklevélben tipikusnak mondható a személynév + latin földrajzi köznévi birtokos szerkezet, valószínűleg ezek sorába illeszkedik a vizsgált név is. Esetleg összefügg a *Lusa* személynévvel, melynek egyik korai adata a béli kolostorban készült, az apátság birtokainak összeírását tartalmazó hamis, 1171-es oklevélből való: Gannán *Lusa*, Henyén *Lusad* nevű személyt említenek (PRT. 8: 275). A *Lusa* személynévet KISS LAJOS magyar eredetűnek tartja (I. FNEsz. *Lozsád*).

Nehéz megítélni, hogy a latin köznév a magyar név földrajzi köznévi részének a fordítása-e vagy egyrészes – talán pusztaszemélynévi – helynév, ugyanis az *ager Lusua* későbbi említését nem ismerjük.

6. Határ. A Kajár határában lévő határként szolgáló halom a településtől talán északkeletre található, ahonnan egy út a Hásságy felé vezet.

A *határ* köznév a *hat* ige *-ár* névszóképzős származéka (TESz.). Eredeti jelentése: ’területek közötti választóvonal, sáv, illetőleg az ezt jelző tárgy vagy természeti alakulat’. Az OklSz. elsőként a ’halom, domb, kiemelkedés’, másodikként pedig a ’választóvonal’ jelentését adja meg. A határt jelző természeti alakulat vagy tárgy nagyon sokféle lehet, az OklSz. adatait áttekintve többek között a következő földrajzi köznevek jelennek meg határt jelölve: *ség, halom, hegy, út, ösvény, fa, kő, ér, patak* (OklSz. *határ*). A földrajzi köznevek szótárában a következő szóösszetételekkel találkozunk: *határárok, határbérc, határdomb, határdűlő, határér, határfa, határföld, határkő, határsánc, határséd, határút* (FKnT. 174–175). A Bakonybéli összeírásban a közeli Árpás birtok határleírásában szintén halom jelöli a határt: „de qua itur ad cumulum, qui dicitur *hatar*” (DHA. 251). A vizsgált adatban leginkább a ’határjelölő földkupac’ közszói jelentés valószínűsíthető.

Nem lehet eldönteni, hogy a *határ* szórvány az oklevélben közszói vagy tulajdonnévi szerepben áll-e. Mivel későbbi említése nincs, ez nem adhat támpontot a döntésben. A szövegben a közszói jelentésének megfelelő jelentésben áll (annak speciális típusát a latin köznév mutatja), tehát ez sem igazít el minket. Érdemes még megnézni a szórványnak a latin szövegbe való illesztésének a módját. HOFFMANN azt írja, hogy a tulajdonnévként álló magyar földrajzi köznévi alakú szórványokra formai szempontból inkább az jellemző, hogy vagy latin földrajzi köznév után állnak, vagy bármiféle speciális szerkezet nélkül illeszkednek be a latin szövegbe (2004: 55; itt: „et ibi est cumulus, hoc est *hotar*”). Ezzel szemben a megnevezőszószerkezetben állók inkább közszónak mutatkoznak. Az oklevélben a tárgyalton kívül még kétszer előforduló *határ* szórvány mindegyike – az itt vizsgálttól eltérően – ilyen: 1. Árpás mellett „de qua itur ad cumulum, qui dicitur *hatar*”; 2. a nyolcadik prédium leírásában „de qua itur ad signum, quod vulgo dicitur *hotar*” (DHA. 251–252). Más, az oklevélben szereplő földrajzi köznévi alakú szórványokra is inkább a megnevezőszószerkezet jellemző: pl. „per medium ruris, quod dicitur *theluch*” (DHA. 250), „per munimentum, quod vulgo dicitur *aruk*” (DHA. 251). A fent említett példák szövegbe illesztésének módjától kétségkívül különbözik a Kajár határleírásában szereplő szórvány. Végül nézzük meg, hogy a vizsgált szórványt tartalmazó bekezdés szövegében milyen szerepet töltenek be és milyen formában állnak a halmot jelölő határpontok. Kajár határleírásában több halom (*cumulus*) is meg van említve (1. Lusva szántója mellett, 2. a Hásságy kezdeténél, 3. Potu szántója

mellett, 4. egy mocsár mellett, 5. egy közút mellett, 6. a Fizegy réve mellett, 7. a Besenyők réjte mellett), de ezek közül csak ez az egy van a magyar *határ* szóval megnevezve. Ez – a formai szempontú érvek mellett – szintén megengedi azt a következtetést, hogy a *Határ* esetleg ennek a bizonyos halomnak a neve, azaz lehet tulajdonnévi szerepű.

7. Hásság. A nevet *Hashag* formában olvashatjuk a Kajárral szomszédos Ravaszdi határai között felsorolva egy közel egykorú oklevélben (1093 k.: et silva ... *Hashag*, Gy. 2: 621). Itt a latin *silva* 'erdő' szó alapján következtethetünk a hely fajtájára. GYÖRFFY szerint a terület azonos a *Fekete-erdő* néven is említett hellyel (1344: tenderetur ad metas silvarum, que dicerentur vulgariter *Feketeu Erdeu*; PRT. 8: 320; Gy. 2: 637), amely a délnyugati Sokoró egyik magaslata (Gy. 2: 564, 638), és Kajártól északkeletre egészen Ravaszdi és Tarján települések határáig húzódik. Az említett 1344-es oklevél határjárás, melyet a béli apát a Tarjánhoz tartozó vitatott tulajdonú földek ügyében kért Lajos királytól. Az OklSz.-nak a pannonhalmi oklevéltárból közölt 1359-es adata – „Versus Siluam ipsius Monasterii *Feketeuerdeu* seu *Hassagh* vocatam” – is megerősítheti azt a feltevést, hogy a két név denotátuma ugyanaz. A 19. századi térképek is erdős területként mutatják a két falu határát, ezeken a *Fekete-hegy* (MKFT., HKFT.) és a *Ravazdi-erdő*, *Hárum-Tarjányi-erdő* nevek szerepelnek (Kataszteri térképek, 1856). Egy 1931-es térképen a *Ravazdi erdő* név áll (Gy. 2: 638). A mai névgyűjtésben Ravaszdi nyugati, Kajár felé eső határrészén is szerepel egy *Hárság-vögy* nevű völgyként, illetve erdőként jelölt terület (GyMSM.). A *Hásság* tehát valószínűleg egy nagyobb kiterjedésű erdő, mely Kajártól északkeletre Ravaszdig (esetleg Tarjánig) húzódik, a Bakonybéli összeírásban pedig határpontként ennek a Kajárhoz közel eső része, kezdete említődik.

A Kajár és Ravaszdi határában lévő erdő nevének írásformái a rövid mássalhangzós (1234: *Hasag*, DHA. 247), a hosszú mássalhangzós (1086: *Hassag*, DHA. 1: 251; 1086/1456: *Hassag*, DHA. 259) és az elhasonult alakra (1093 k.: *Hashag*, Gy. 2: 621) is mutatnak példát. A vizsgált oklevélbeli név olvasata valószínűleg: [χásság].

A *Hásság* a *hárs* fanév -gy képzős származéka. Az alapnyelvi eredetű szó eredetibb alakja a korai adatok alapján *has*, *hàs*, *hàs* lehetett (TESz., MSzFE.). A -s intervokális helyzetbe kerülve geminálódhatott ss-sé (l. 1086: *Hassag*, DHA. 251; 1359: *Hassagh*, OklSz., 1420: *hassagudur*, OklSz.); illetve a hosszú mássalhangzó bizonyos nyelvjárásokban elhasonulással sh-vá (l. +1058/1300//1403: *Hashag*, KMHSz. 1. *Hásság*; 1093 k.: *Hashag*, Gy. 2: 621; 1223: *Hashat*, OklSz.; 1254/1324: *Hashag*, OklSz.; 1346: *Hashagh*, OklSz.) vagy rs-sé válhatott (l. *hárs*) (TESz.). Az elnevezés a -gy helynévképzővel jött létre (a képző részletesebb tárgyalását l. a *Füze*gy szócikkében). Ez a képző D. BARTHA KATALIN szerint „legelevenebb növényi alapszóból alkotott helynevekben”, funkciója a valamivel való ellátottság kifejezése (1958: 104). Az elemzett helynévben a képző -ággy formában szerepel (l. még *Szilággy*, *Nyárággy*), a hosszú -á D. BARTHA szerint a képzőhöz tapadt nyílt tövéghangzó megnyúlásának az eredménye (i. h.). E névnél is felmerülhetne az a kérdés, hogy a név képzéssel alakult-e vagy összetétellel az *ügy* ~ *igy* ~ *égy* 'folyó, patak' földrajzi köznévvvel: ám szemantikai okból (a név denotátuma erdő), és alaki szempontból is (-ággy végződés) minden valószínűséggel elvethető a végződés földrajzi köznévvé. A képzéssel való keletkezést támogatja az is, hogy a *hárs* fanév a -gy képzőn kívül más szinonim képzőkkel is hozott létre helyneveket az ómagyar korban: 1. a -d, -t képzővel: *Hashat* (OklSz.), *Hasad* (D. BARTHA 1958: 105); 2. a -ny képzővel: *Harsan* (Gy. 2:

71, FNESz.). A névadási motivációja: a terület növényzetét hársfák alkotják, vö. *Almágy*, *Nyárágy*, *Szilágy*, *Száldobágy* stb. (FNESz.). A *Hásságy* névre az ómagyar korból az itt tárgyalt erdőnéven kívül főleg településnévi példákat találunk, ezek metonimikusan alakulhattak: *Hásságy* Baranya megyei település (KMHSz. 1: 124, *Hásságy*), *Harság* a mai Kelet-Szlovákiában, *Hásság* Erdélyben, *Somogyhárság* és *Zalaháshág* Somogy és Zala megyében találhatók (FNESz.).

8. Potu [föld(je)]. A Kajár határában említett szántóföld a határleírás irányát követve a Hásságytól valószínűleg délre, a falutól pedig keletre-délkeletre helyezkedhetett el. Itt ma a Kajárpéccel határos Sokorópátka település található. Elképzelhetőnek tartom, hogy a település *Potu* [föld(je)] helyén alakult, és esetleg a nevük is összefügg: a határleírásból is úgy tűnik, hogy Kajár keleti határa a Sokoró nyugati és középső vonulata közötti völgyben húzódott, tehát éppen ott, ahol később Pátka falut említik. Esetleg ez éppen a Potu birtokában lévő területekből jöhetett létre. GYÖRFFY szerint Pátka birtokról az első adat 1258-ból való (1258/1352/1436: *Potka*, *Patka*; Gy. 2: 615), ekkor adományozták a zsámbéki monostornak, később a pannonthalmi apátság birtokaként említik (1323/1332: *Patka*; uo.). Az itt olvasható határleírásában az is szerepel, hogy a béli monostor falujával (Kajárral) északnyugat felé határos (Gy. 2: 615). Később elpusztult, majd újrateremtett falu. A katonai felmérések térképein Kajártól keletre egy *Pusztá Patka* nevű hely, attól délre *Patka* ~ *Pátka* település jelenik meg (EKFT., MKFT., HKFT.), a kataszteri térképen (1856) *Pusztá* és *Pátka*. A két hely azonosságának némiképpen ellentmond, hogy az 1086-os oklevél későbbi másolataiban is szerepel a szántóföld (amelyekben pedig a határjárást is ellenőrizhették). Tehát elképzelhetőnek látszik, hogy két különböző személy neve szolgálhatott a névadás alapjál, ám ezzel együtt az is, hogy az alapul szolgáló *Potu* – *Potka* ~ *Patka* személynevek összefüggését éppen a családi összetartozás magyarázza (ami a személynévadásban egyáltalán nem volt ritka).

A név különböző írásformákban szerepel a Szent László-féle összeírás 1456-os átírásában (ad agrum *Potu*, DHA. 259), az 1234-es Kajárnál történt határigazítást tartalmazó oklevélben (ad agrum *Poth*, DHA. 247) és egy 1457-es V. László király általi interpolátumban (de agro *Pathe*, DHA. 257). Az 1234-es okirat itt is eltér az 1086-os alaktól (akárcsak a *Balog* [...] és a *Hásságy* stb. adatoknál is): itt a személynév végén hiányzik a tövéghangzó (szemben az 1456-os átírással). Az 1457-es szövényben a többelseji magánhangzó nyíltabbá válását tapasztaljuk, a szövégi -é talán birtokjel.

Az ÁSzt. a *Potu*, *Potuh* címszó alatt közli az 1086-os adatot (650). Tövéghangzós alakra a BÖ.-beli az egyetlen biztos példa a TA.-belin kívül (*putu uueieze*). A *Pot*, *Poth*, *Poth*, *Poht* címszó alatt szerepel sok más mellett az 1234-es adat, az adatok nagy száma azt mutatja, hogy gyakori személynév volt az Árpád-korban (648–649). A szomszédos Tarjánban 1237–40-ben *Pot* nevű csikós él (Gy. 2: 637). Egy *Path* személynévi adat van az ÁSzt.-ben egy hamis oklevélből, erdőnévben a *Path* címszó alatt: +1092/+1274: ibidem est silva *Path* nomine (616). A személynév eredetével BÁRCZI GÉZA a TA.-ban szereplő *putu uueieze* szórvány kapcsán foglalkozott: megfontolta a korábbi szófejtési kísérleteket (MELICH német és PAIS török származtatását), de egyiket sem találta elég meggyőzőnek, végül ismeretlen eredetűnek mondja a nevet (1951: 23–24). FEHÉRTÓI KATALIN – elsősorban MELICH nyomán – a német mellett a szláv eredeztetést is elképzelhetőnek tartotta (2006: 165). Idetartozónak véli a *Potu*, *Puth*, *Putá*, *Putus* személyneveket is. A személynév német etimológiáját a Veszprém megyei *Patvására* településnév előtagjának eredetével próbálta

alátámasztani, a szláv eredet bizonyítására pedig különböző szláv személynévi példákat hozott. Végül arra jutott, hogy „a német eredetű *Pot* és a szláv eredetű *Put* hangzásban és írásban keveredett”, és nem indokolt a nevet egyértelműen idegen eredetűnek tartani (i. h.). A FNESz. (ném. R. *Potho*, FNESz. *Felsőpaty*) és BÉNYEI-PETHŐ (1998: 26) a személynévből alakult településnevek névfejtése kapcsán a személynév német eredetét fogadják el. HOFFMANN ISTVÁN BÁRCZI GÉZÁÉHOZ hasonló, ám FEHÉRTÓINÁL óvatosabb véleményt fogalmazott meg a TA. szórványának az elemzése kapcsán (2010: 90). Véleménye szerint a szó rövidsége miatt, illetve amiatt, hogy a személynévi etimológiák esetében még a helynévieknél is körültekintőbben kell eljárunk, nem foglalhatunk állást a *putu* etimológiájával kapcsolatosan. A névnek a magyarban meglévő hangalaki és írásbeli változatossága is inkább HOFFMANN óvatosságra intó véleményét támasztja alá. Az mindenestre látszik az adatokból, hogy a személynév csak a két 11. századi oklevélben – a TA.-ban és a BÖ.-ben – fordul elő tövéghangzóval (*putu* és *Potu*). A későbbi alakokban a zárt magánhangzósok mellett megjelennek az *o*-t tartalmazók, majd – a FEHÉRTÓI által idesorolt neveket kiegészítve – az *a*-t tartalmazók is (+1092/+1274: silva *Path*, ÁSznt.616; 1457: de agro *Pathe*, DHA. 257), ugyanis az 1457-es adat minden bizonnyal az 1086-os ager *Potu* folytatása. Ám ez a nyíltabbá válási tendencia számlájára is írható, nem feltétlenül a német és szláv alakok keveredésével magyarázható (l. 1292: *Puthwasara* [ÁSznt. 658] > 1296: *Potuasara* [ÁSznt. 649]; 1086: ad agrum *Potu* [DHA. 251] > 1457: de agro *Pathe* [DHA. 257]). Valószínűleg ehhez a személynévhez tartozik a BÖ. egy másik adata is, méghozzá a Koppány határleírásában található határjel megnevezése (az ÁSznt. utalócímzszavai is emellett foglalnak állást): ad statum *Puti* (DHA. 250). Esetleg összefügg a közeli *Pátka* településnévvel (l. fent is). A *Pátka* nevű település(ek) etimológiájáról a FNESz. azt írja, hogy pusztaszemélynévből keletkeztek magyar névadással (FNESz. *Pátka*). Magának a személynévnek az etimológiájáról pedig azt tartja, hogy *-ka* képzős származéka egy ómagyar személynévnek, melynek alapjául német név szolgálhatott (FNESz. *Felsőpaty*). BÉNYEI-PETHŐ – a FNESz.-re hivatkozva – azt írják, hogy *Pátka* és a vármegye északi részén található *Patos* ~ *Patas* településnevek is az ómagyar *Pot* személynév képzős változatából jöttek létre, és a név a település birtokosára utal (1998: 25, 55). A *Pátka* létrejötte *-ka* helynévképzővel való bővüléssel kronológiai és nyelvföldrajzi okok miatt nem tűnik valószínűnek (vö. TÓTH 2008: 125–126). (Viszont az ÁSznt. sem közöl *Potka* ~ *Patka* személynévet!)

A név egy- vagy kétrészségének, azaz a magyar földrajzi köznév meglétének vagy hiányának az eldöntése ebben az esetben is problematikus. A *Balog* [...] névhez hasonlóan szólnak érvek mellette és ellene is. Kétrészség esetén a latinul szereplő földrajzi köznév (*ager*) a magyar megfelelőnek a fordítása. A HA. 2. ezt is egyrészes névként közli (80). Figyelemreméltó még esetleg a következő helynévi analógia: +1092/+1274: ibidem est silva *Path* nomine (ÁSznt. 616). Itt a *nomine* szó egyértelművé teszi, hogy a név egyrészes. Amennyiben a szántóföld megnevezése csupán a személynévvel történt, a név metonimikusan keletkezett a 'a terület birtokosa' → 'a terület' jelentésátvitellel. Az elnevezés a terület birtokosára utal.

9. Füzegety. A név vízfolyást jelöl, mely a Koroncó nevű településnél folyik a Marcalba. A 18. században Kajárpécnél, illetve az attól északra eső falvaknál (Felpécnél, Szemerénél, Koroncónál) *Bakony folyas* ~ *Bakony folias* ~ *Bakoni folias* néven említik, Kajárpéctől délre, Nagydémnél szintén (EKFT.). Az 1856-i kataszteri térképen Kajárpéc-

től Koroncóig *Bakony ér*; Nagydémnél viszont már *Bornát ere*. Mai neve Kajárpécnél *Bakony-ér* (GyMSMFN.); délebbre, Bakonytamásinál *Bornát*, *Bornát-fojó*, *Bornát ér* (VeMFN.). Tehát a *Füze*g névre a 15. századból még van adat, később a tárgyalt településen *Bakony-folyás*, majd *Bakony-ér*. Illetve a vízfolyás neve szakaszonként más, ez a víznevek körében gyakori jelenség (ezt nevezi a szakirodalom szakasznévnek), ezt e patak esetében is tapasztaljuk. A *Füze*g nevet több más vízfolyás is viselte az Árpád-korban. A TA.-ban szereplő *Füze*g a Somogy megyei Koppány falu melletti vízfolyás (1055: *fizeg* ~ *fjzeg*, HOFFMANN 2010: 101), az ÁrpOkI.-ben a BÖ.-beli *Füze*g-et tévesen azonosítják ezzel (112). Győr vármegyében található még egy *Füze*g, mely a megyét kelet felől határolja (1332: *Fyzyg*, Gy. 2: 565).

Az 1234-es kajári határrendezést tartalmazó oklevélben és egy 1457-es V. László által kiadott oklevélben *Fyze*g írásmóddal szerepel, az utóbbiban *fluvius*-ként említve (1234: ad portum *Fyze*g, DHA. 247; 1457: ad portum fluvii *Fyze*g, DHA. 257).

Növénynévi lexemához kapcsolódva gyakori helynévképző formáns a -gy, így jött létre a *Füze*g név is a *fűz* alapszóból, vö. pl. *Egre*g, *Dió*g, *Kóró*g, *Nádá*g, *Nyárá*g (GYÖRFFY 2011: 115). A *Füze*g nevet HOFFMANN tárgyalta legutóbb a TA. azonos vízneve kapcsán (2010: 102). A -gy képző megítélése a szakirodalomban némileg vitatott, sokáig a -d képző alternánsának tartották. A kérdést összefoglalóan legutóbb BÉNYEI ÁGNES tárgyalta: több szempont (eredet, hangtani viselkedés, időbeli elterjedtség) figyelembevételével azt állapította meg, hogy „a -gy a -d-től független szuffixum” (2012: 70). A másik probléma bizonyos -gy végződésű helynevekkel kapcsolatosan az, hogy azok nem képzéssel, hanem összetétellel jöttek volna létre a régi *ügy* ~ *igy* ’folyó, patak’ jelentésű szóval, ám ennek a keletkezési módnak BÉNYEI szerint kevesebb a valószínűsége (2012: 70–71). HOFFMANN a TA.-beli *Füze*g név tárgyalása kapcsán szintén ezt állapítja meg: meggyőző érve e névnek a -gy képzős nevek körébe való tökéletes beilleszkedése; másik érve, hogy ritkák az *ügy* ~ *igy* utótagú összetételek, illetve bizonytalan a nyelvföldrajzi helyzetük (2010: 102). (i. h.). A névadásban megjelenő motiváció – a víznek valamely növényhez való viszonya – gyakori funkcionális-szemantikai kategória a vízneveknél (l. GYÖRFFY 2011: 57–58).

10. Árok és Besenyő-tarló. A BÖ. két latin helymegjelölése esetén – az 1234-es Kajárnál történő határigazítást tartalmazó oklevélben szereplő magyar megfelelők alapján – feltételezhetjük, hogy a latin köznevek mögött esetleg magyar helynév rejtőzik.

Az 1086-os oklevél *Füze*g réve és a besenyők rétje között a közút mentén említ latinul egy árkot („per quam vadit ad *munimentum*”, DHA. 251), melyet az 1234-es oklevél magyarul nevez meg („per vias vadit ad *aruch*, inde per *aruch* et per viam publicam vadit ad septemtrionem”, PRT. 8: 283). Az *árok* szónak földrajzi köznévként többféle jelentése van, jelölhet természetes (domborzati) alakulatot (’gödör’, ’völgy’, ’folyómeder’, ’vízmósás’, ’kisebb patak’) és ember által alkotott helyet is (’vízlevezető csatorna, ’sáncárok’) (TESz., FKnT. 80). A szó oklevélbeli jelentése nem határozható meg pontosan, ahogyan az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy tulajdonnévként értelmezhető-e (ezzel kapcsolatban l. a TA. *aruk* szórványával kapcsolatos megállapításokat; BÁRCZI 1951: 65; HOFFMANN 2010: 64–65). Tulajdonnévi értéke mellett két érv szólhat: 1. az 1234-es oklevél latin szövegében a magyar nyelvi elem bármiféle külön szerkezet nélkül szerepel, ráadásul mindkét esetben; 2. az oklevél egészére nem jellemző a magyar földrajzi köznevek használata a birtok határainak leírása során, a latinoké viszont igen (vö. HOFFMANN 2010: 54).

A szó helynévi volta külső tényezőkkel sajnos nem erősíthető meg a helyre vonatkozó későbbi adatok hiányában.

Az 1086-os oklevél latin nyelvű *rus Bessenorum* helyneve valószínűleg Kajár határának nyugati végét jelölte Szerecseny irányában (Gy. 2: 604). Az elnevezés a latin név mellett magyarul is megjelenik – *Besenyő-tarló* formában, megnevezőszós szerkezetben – egy 1234-es oklevélben: „a quibus vertitur ad *rus Bissenorum*, quod vulgo dicitur *Beseneuthorlou*” (DHA. 247). HOFFMANN szerint ezen helyfajta jelölésére nem jellemző a latin névhasználat (2004: 22). Mindenesetre a szerkezet áttetsző etimológiájú, ez tehát nem akadályozhatta a név latinra való fordítását. Az 1234-ben már magyarul is szereplő név kapcsán GYÖRFFY úgy fogalmaz, hogy az „1234-re már helynévvé vált” (Gy. 2: 635). HOFFMANN szerint azonban „a latin formák alkalmazását nem a név megszilárdulatlan-sága befolyásolta ... elsősorban, hanem sokkal inkább a nevet tartalmazó dokumentum jellege” (2004: 31). A BÖ. 1086-ban íródott I. részében 69 magyar helynév található, emellett kb. 24 latin (pl. *ad lupinum montem*, *ad rus monachi*) vagy részben latin (pl. *ad sepulchrum Welen*) helymegjelölés. Bár valószínűleg nem tekinthető ezeknek mindegyike tulajdonnévnek, mégis meglehetősen magas ez az arány. A helyfajtaikat tekintve a latin vagy részben latin nevek nagyobb része mikronév, településnév mindössze öt van. Ez alapján azt mondhatjuk, hogyha általában nem is jellemző a mikroneveknek a latinra való fordítása, ebben az oklevélben azonban a *rus Bessenorum* példája mégsem egyedülálló: ez részben magyarázható az oklevél koraiságával, részben magának az oklevél írójának a gyakorlatával. HOFFMANN is utal arra, hogy a legkorábbi oklevelekben gyakoribb a latin névhasználat (2004: 15). Bármely név szövegbe illesztését megelőzi magának a névnek a kiválasztása. SZENTGYÖRGYI több névválasztási eljárást különít el (2014: 87–91). A *rus Bessenorum* esetében ezek közül valószínűleg a név latinosításával állunk szemben, azaz az oklevélíró a magyarban meglévő tulajdonnevet fordította le latinra. A latinosított nevek közös jellemzője, hogy alkalmi használatúak, a hivatali írásbeliségben léteznek. A fentiekkel együtt is elképzelhető, hogy a Bakonybéli összeírás a kajári határral szomszédos területeket egyszerűen csak körülírással mint a besenyők mezejét, réjtjét említi csupán, nem feltétlenül kell tehát névfordításra gondolni.

Győr vármegyében több helyen telepítettek le besenyőket a 11. század közepén – így Árpás, Tét, Szerecseny, Baráti és Kulcsod falvakban – ennek a helynévadásban is több nyoma maradt (Gy. 2: 567). A Balkánról beköltöző mohamedán besenyőket a környezetük vallásukról *szaracénoknak*, *szerecseneknek* is nevezte, erről tanúskodik a Kajártól nyugatra létesült *Szerecseny* település neve is (1304: *Zerechen*, Gy. 2: 634). GYÖRFFY *Szerecseny* két legkorábbi adataként az 1086-os és az 1234-es ’besenyők réjtjé’-t említi, tehát feltételezése szerint a besenyők itteni telepéből alakulhatott a falu (Gy. 2: 634).

A *besenyő* népnév hely- és személynévként egyaránt előfordul az ómagyar korban. RÁCZ ANITA korai források alapján azt állapítja meg, hogy a magyar helynevek létrehozásában szereplő 22 népnév közül 2 kivételével mindnek volt személynévi használata is (2008: 232). *Besenyő* személynév az oklevél II. részében is található, méghozzá a Vas megyei Sár birtokon élő egyik lovasnak ez a neve, 1086/12. e.: *Beseneu* (DHA. 1: 254). Az ÁSzt. is több *Besenyő* és *Besenyődi* személynévet közöl – e vidékről is –, ezek között mikronevek is vannak (1221: *Besenengumulc*, 1229: *Beseneumal*; ÁSzt. 120), bár nem biztos, hogy ezek mindegyike valóban személynév. A *besenyő* népnév helynévként is igen gyakori: RÁCZ ANITA a népnévi településneveket tárgyaló könyvében 54 olyan

régi településnevet sorol föl, amelyekben a szó alapalakban vált település nevévé (2011). Népnévi helynevek többnyire olyan helyeken jöttek létre, ahol a népcsoportok mintegy „szigetként” voltak jelen – nem pedig ott, ahol nagyobb tömbben éltek –, ugyanis éppen a magyarok közé való ékelődésük, a tőlük való nyelvi-etnikai különbségük teremtett alapot a névadásra – írja RÁ CZ ANITA a névtípus kapcsán (2008: 231). Népnemeknek mikronevekben való előfordulását nem vizsgálja. A magyar helynévrendszer legrégebbi rétegéhez tartoznak ezek a nevek. Olykor azonban nehéz eldönteni, hogy egy-egy helynév az ott lakó népről vagy a nép nevét viselő birtokosról kapta-e a nevét. A BÖ.-ben szereplő *rus Bessenorum*, illetve az 1234-es *Beseneuthorlou* mikronevek esetében a névadás motivációja valószínűleg a besenyő etnikumnak a területen való jelenléte, ezt a történettudomány azon megállapításával is alá lehet támasztani, hogy a nép a falu határában a 11. század közepén megjelent (Gy. 2: 634). Kevéssé valószínű, hogy a helynév személynévből másodlagosan keletkezett volna, legalábbis nincs okunk ezt feltételezni (az ugyanezen a területen lévő később említett *Szerecseny* településnévvel kapcsolatban azonban a népnévi eredet mellett felmerült a személynévi is, vö. Gy. 2: 634; BÉ NYEI-PETHŐ 1998).

Kulcsszók: Bakonybéli összeírás, történeti helynevek, oklevél, határleírás

Hivatkozott irodalom

- ÁrpOkl. = *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÉ NYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÉ NYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. 1763–1787*. <http://mapire.eu/hu/map/firstsurvey> (2017. 01. 20.)
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. *A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei*. Stephaneum, Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi Alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–171.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest.
- FKnT. = BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

- Gy. 2. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- GyMSMFN. = *Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. 2. A Győri járás.* Közzétette ÁBRAHÁM IMRE – UNTI MÁRIA. Szerk. UNTI MÁRIA – VARGA JÓZSEFNÉ. Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 2009.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HA. 2. = *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA. 2. *Doboka–Győr vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 3. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 1999.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1889.* http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e (2017. 01. 20.)
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–63.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kataszteri térképek = *Kataszteri térképek. 19. század.* <http://mapire.eu/hu/map/cadastral> (2017. 01. 20.)
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350.* 1–. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai. 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005–.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCÁN BÉLA 2009. A folyóvíznevek típusai és változásai Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori névanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 115–131.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae.* Pesthini, 1806.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. 1806–1869.* <http://mapire.eu/hu/map/secondsurvey> (2017. 01. 20.)
- MNA. = *Magyar Névarchívum. Elektronikus adatbázis.* mna.unideb.hu (2017. 01. 20.)
- MSzFE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* 1–3. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1981.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- OkISz. = Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRT. 8. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 8. A bakonybéli apátság története (Az önállóság kora 1023–1548).* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1903.
- RÁCZ ANITA 2008. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Budapest. 230–240.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. = PRT. 8.
- SENGTYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen.

- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VeMFN. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 2. A Pápai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд.* Под ред. О. Н. Трубачева. 1–. Москва, 1974–. <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja> (2017. 01. 20.)

Place names of the estate of Kajár in the Bakonybél Regestrum

The 1086 regestrum of the Benedictine monastery of Bakonybél is an early and important document containing scattered data of Hungarian: it contains 87 Hungarian place names and 136 names of persons. Nine of the Abbey estates have detailed descriptions of fields, too. The paper introduces the eleven place names occurring in the description of the estate of Kajár, in the southern part of Győr County. The structure of the presentation is as follows: localization of the exact places, varieties of the names in later sources, the origins of the names, their structure, their functional-semantic content, their common noun vs. proper noun character.

Keywords: Bakonybél Regestrum, historical place names, early document, description of fields.

PELCZÉDER KATALIN
Pannon Egyetem

Mely szláv nyelvből jött *zabráł* szavunk?

A magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatása során igen gyakran kénytelenek vagyunk megbékélni azzal a körülménnyel, hogy a szláv nyelvek ma is szembetűnő hasonlósága régebben még nagyobb volt, s emiatt az esetek zömében régi szláv jövevényszavaink átdadó nyelveként egyszerűen lehetetlen valamely konkrét szláv nyelvet megjelölni (vö. KNEZSA 1942: 178). Régi szláv jövevényszavaink jelentős része ugyanis bármely mai szláv nyelv honfoglalás kori alakjából származhat, sőt pl. *bab*, *bába*, *dajka*, *déd*, *ikra*, *mák*, *patak*, *rák*, *széna*, *szita* szavaink szláv előképe nemcsak akkor, hanem még ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben. A honfoglalást követő első évszázadokban jelentősebb mennyiségű írott nyelvemlék hiányában a nyelvészeti kritériumokat filológiaiak sem tudják pótolni. Joggal hihetnők azonban, hogy amint közeledünk a szövegekkel, szótárakkal bőségesen dokumentált modern nyelvek korához, nem okozhat már gondot egy-egy újabb szláv jövevényszó eredetének a pontosabb meghatározása, mert ha több szláv nyelvben meglévő szavak esetében hangtani és/vagy jelentéstani megkülönböztető jegyek gyakran nem állnak is rendelkezésünkre, a szótörténet rávilágíthat arra a nyelvi közegre, amelyben az átvétel történt, s ezáltal az átdadó nyelv is megállapíthatóvá válik.

A helyzet azonban még 20. századi szláv jövevényszavaink esetében sem mindig egyszerű, különösen, ha szóbeli kölcsönzésről van szó. Ilyen például *zabráł* '(lopva v. rabolva) szerez; fosztogat' (ÉKsz.² 1490) szavunk, amelyet NYOMÁRKAY ISTVÁN (2013:

76) legutóbb az orosz jövevényszavak között említ, s megjelenését nyelvünkben a magyar lakosságnak a II. világháború végén a szovjet hadsereggel kapcsolatban szerzett élményeivel hozza összefüggésbe. A szó azonban nem a II., hanem az I. világháború idején került be nyelvünkbe (1916 óta adathozható), és korántsem csak az akkor is ellenséges oroszok, hanem éppolyan jó eséllyel a monarchiabeli északi szláv bajtársak (csehek, szlovákok, lengyelek, ukránok) nyelvéből is származhat, s ez nyelvészeti kritériumok alapján nem dönthető el, mivel az ősszláv **zabŕati* 'elvesz' folytatói mindezekben a nyelvekben megvannak (cseh *zabrat*, szlovák *zabrat'*, lengyel *zabrać*, ukrán *забрати*, orosz *забрати*) és az infinitívuszképző hangalakjától és a szóhangsúlytól eltekintve gyakorlatilag ugyanúgy is hangzanak (vö. TESz. 3: 1181; EWUng. 2:1657).

A hangsúlykülönbséget leszámítva a *zabra*- hangsor azonos a múlt idő alakjaiban is (egyes szám 3. személy, hímnem: cseh és szlovák *zabral*, lengyel *zabrał*, ukrán *забрав*, orosz *забрал*); ahol nagyobb a különbség némelyik fenti szláv nyelv között, az – befejezett szemléletű igéről lévén szó – a jövő idő (például az egyes szám első személyű alakok: cseh *zaberu*, szlovák *zaberiem*, lengyel *zabiorę*, ukrán és orosz *заберу*), ezeknek a szövegbeli gyakorisága azonban nyilvánvalóan kisebb, mint a múlt idejű alakoknak és a különféle segédigékkel gyakran kapcsolódó infinitívusznak (vö. pl. a jelenleg csaknem 300 millió szavas orosz nemzeti korpusz gyakorisági adatait: *забрал* – 2064, *забрала* – 829, *забрало* – 218, *забрали* – 2453, *забрати* – 2211, *заберу* – 349, *заберешь* – 107, *заберет* – 489, *заберем* – 227, *заберете* – 40, *заберым* – 536, vagyis az összesen 7775 *zabra*- hangsort tartalmazó múlt idejű és infinitívuszi alakkal szemben mindössze 1748 *zaber*- tövátzatot mutató jövő idejű alak áll szemben, l. NKRJa). A helyzet nyilván hasonló a többi érintett szláv nyelvben is, tehát a szóba jöhető nyelvekben közös alakoknak lényegesen nagyobb esélyük volt átkerülni a magyarba, mint a differenciáltabbaknak, amelyek esetleg közelebb vihettek volna bennünket az átható nyelv pontosabb meghatározásához.

Teljesen azonban mégsem reménytelen választ adunk a címben feltett kérdésre. Az I. világháborús katonanyelvre frissen visszaemlékező CSEFKÓ GYULA a *zabral* megjelenését a galíciai hadszíntérhez köti, s példáiból ítélve valószínűleg az ő közlése alapján származtatta KISS LAJOS (1968: 255) szavunkat – különösebb indoklás nélkül – a lengyelből és/vagy az ukránból. Az magyar katonák által differenciálatlanul *csujes*-eknek (< ukrán *чужі*? 'hallod?') nevezett galíciai lengyel és ukrán „bennszülöttek” nyelvéből vették át a *nyēmám*, *nyima nyicz* 'nekem nincs, semmi sincs', *muszkáli zabráli* 'elvitték a muszkák' kifejezéseket (CSEFKÓ 1921: 168). Ebből a *nyēmám*, *nyima nyicz* határozottan lengyel (*nie tam*, *nie ma nic*, vö. ukrán *не маю, нема нічого*), a *muszkáli zabráli* lehet akár a lengyel *Moskale zabrali*, akár az ukrán *москалі забрали* átvétele is. Egy első világháborús alakulattörténet szerzője úgy emlékezik, hogy a *zabral* szó a kárpáti ukránból származik: „... még más két, akkor [1915 tavaszán] elterjedt kárpáti kifejezést örökítünk meg. Egyik volt a *nyimá*, másik a *zabralni*. Mindkettő az ottani rutén lakosság azon szavaiból eredt, hogy mikor a miénk a falvakban kértek tőlük valamit [...], mindig azzal feleltek: »nyimá nyics moszkali zabráli«. T. i. hogy semmijük nincs, mert a muszkák mindenüket elvitték. Erre maradt a rutének, tótok elnevezésére a *nyimá*, – a háborúban mindennapos »engedély nélküli szerzésre« pedig a *zabral* kifejezés” (DESEŐ 1931: 97).

Az idézett visszaemlékezések az I. világháború galíciai hadszínterére vonatkoznak. Ide a magyarországi alakulatok már 1914 őszén kivonultak és óhatatlanul kapcsolatba kerültek a Kelet-Galiciában többségében ukrán, Nyugat-Galiciában többségében lengyel

nyelvű lakossággal. A formailag átadó nyelvként szóba jöhető szláv nyelvek közül a szótörténet elsősorban az ukrán, másodsorban a lengyel nyelvből való átvételt támogatja, a cseh és a szlovák átadó nyelvi szerepe mellett nem szólnak érvek, a szakirodalomban felmerült orosz eredeztetés annak ellenére sem valószínű, hogy a galíciai hadszíntéren az oroszok ellen folyt a háború. Ez érthető is: a fosztogatások nem azok emlékeztetésében hagytak mélyebb nyomot, akik „elzabrálták” a civil lakosság javait, hanem azokéban, akikről elvették azokat.

Hivatkozott irodalom

- CSEFKŐ GYULA 1921. A háborús katona-nyelvből. *Magyar Nyelv* 17: 167–172.
- DESEŐ LAJOS 1931. *A m. kir. szatmári 12. honvéd gyalog ezred, valamint menet- és népfölkelő ezredeinek története*. Dunántúl, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- KISS LAJOS 1968. Дальнейшие задачи изучения славянских заимствований в венгерском языке. *Studia Slavica Hung.* 14: 253–257.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFÜ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Magyarságtudományi Intézet – Franklin Társulat, Budapest. 168–188.
- NKRJa = *Национальный корпус русского языка*. <http://www.ruscorpora.ru> (2017. 03. 17.)
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2013. *Szláv szomszédaink*. Pont könyvek 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

ZOLTÁN ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Fazakas Emese, *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizsgálat szemantikai struktúrájának alapján*

Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2015. 407 lap

A hosszú című kötet szerzőjét kettős cél vezérelte munkája megírásában: egyfelől arra kereste a választ, hogy „milyen körülmények határozzák meg az igekötők és az igék kapcsolódását”, másfelől azt kívánta feltárni, hogy „miért váltották fel bizonyos igék igekötőjüket a magyar nyelv története során ugyanabban az összefüggésben, miközben az új igekötős ige használati köre megegyezik a régivel” (7). A munka szerves folytatása, összegzése FAZAKAS EMESE hasonló tematikájú írásainak (többek között FAZAKAS 2007, 2014), így – stílusosan a kognitív nyelvészettől kölcsönözve a képet –, kijelenthetjük, hogy továbbhaladt az általa megkezdett úton-ösvényen. Kutatási módszerét eddigi nyelvtörténeti tapasztalataira és szellemi környezetének inspirációira támaszkodva alakította ki,

valószínűleg a történeti szempontot a Kolozsvári Kognitív Iskola tanításaival (ő maga kisbetűvel írja a műhely nevét, de úgy vélem, jelentőségének köszönhetően kiérdemelte a tulajdonnévvé válást). Az összegyűjtött anyag időben felöleli a 15. századtól a 20. századig terjedő időszakot, de a hangsúly a 19. századig tartó periódusra helyeződik, ami azért nem kifogásolható, mert az utóbbi másfél évszázad nyelvi példái könnyebben hozzáférhetők. Forrásai az Erdélyi magyar szótörténeti tár, a Nyelvtörténeti szótár, valamint 15–16. századi kódexek voltak, a közelmúlt adatait pedig a Magyar nyelv értelmező szótára (1959–1962), a Magyar értelmező kéziszótár (2003) igeekötőinek egy része adta. A könyv három, a tartalmából adódóan eltérő terjedelmű részből áll. Az első (a számozás szerinti II.) a feldolgozás elméleti alapjait mutatja be, a következő 350 oldalt is meghaladó III. fejezet a kiválasztott térvizonyokhoz köthető igeekötőket dolgozza fel az alábbi sorrendben: 1. BENT és KINT; 2. EL, MEG, VISSZA; 3. ÁT, KERESZTÜL; 4. ÖSSZE és SZÉT; 5. RAJTA viszony szemantikai struktúrája. A kötetet tízoldalnyi összegző, az elemzett viszonyok érintkezésével foglalkozó fejtegetés zárja. Az egyes fejezetek hasonlóképpen épülnek fel: a történeti adatokat rövid általános bevezetők előzik meg, az elkülönített korpuszokat, szemantikai alcsoportokat szintén magyarázatok kötik össze. Zárásképpen – a második célkitűzését teljesítendő – következtetéseket von le a szerző arra vonatkozóan, hogy az igeekötők nyomon követett cseréit (*megépít – felépít – kiépít; megkever – összekever* stb.) milyen szemléletmódbeli változások magyarázzák.

Az impozáns méretű anyagot kognitív elméleti keretben értelmezi. Az igeekötők irányjelentésükből, a térvizonyokkal való szoros kapcsolódásukból adódóan szinte szükségszerűen vonzották a kognitív megközelítést a külföldi (RUDZK–OSTYN 1985; JANDA 1988; DIVJAK–KOCHANSKA 2007; VIIMARANTA 2014; DEWELL 2015 stb.) és az itthoni dolgozatokban egyaránt. A 90-es évek végétől több kognitív ihletésű szakdolgozat is született Kolozsvárott a Babeş-Bolyai Egyetemen, előbb SZILÁGYI N. SÁNDOR, majd FAZAKAS vezetésével is. Ezek közül a taglalt igeekötőkről szólók alapul szolgáltak a jelen könyvhöz. SZILI KATALIN néhány év eltolódással az általa vizsgált igeekötők jelentésváltozásainak funkcionális leírásában a kognitív metaforaelméletre támaszkodott (2003, 2005a, 2005b, 2007, 2009), TOLCSVAI NAGY GÁBOR előbb egy igeekötőn keresztül mutatott példát az igeekötők kognitív szempontú leírására (2005), a magyar igeekötők szentelt kötetében (2015) pedig már hosszabb fejezetben (69–96) írja le az igeekötős ige alkotta szerkezetek jelentésének megvalósulásait a langackeri trajektor-landmark kapcsolaton alapuló modell és HEINE referenciakeret elképzelését ötvözve.

A 90-es évektől sorra keletkező kolozsvári igeekötő-szakdolgozatok (KUTI 1997; IMRE 1999; PÁLL 1999; SZABÓ 2000; GOTHÁRD 2004) időben nemcsak a legelsőeknek tekinthetők, de SZILÁGYI N. SÁNDOR teoretikusi munkásságának köszönhetően a kognitív nyelvészet különféle irányzataival rokon, de egyéni, az iskolát meghatározó vonásokat is hordoznak. Minthogy FAZAKAS EMESE és forrásai vállaltan követik SZILÁGYI N. SÁNDOR alapvetéseit (1996; 2002), a kötetben alkalmazott metódus megértéséhez foglaljuk össze a legszükségesebb gondolatokat, terminusokat! Kezdjük a nyelvi világ elemei között fennálló viszonyok egyikével, a térbeli viszonyoknak a fogalmával! Megtestesítői a statikus (KINT, BENT, RAJTA stb.) állapotok, amelyeknek a létrejötte és megszűntéhez dinamikus történés, következésképpen mozgássémával jeleníthető meg. A mozgás vízszint összekötődik az ÚT fogalmával, illetve a mozgás kiindulópontjával (K) és végpontjával (V). Ez a felosztás a langackeri rendszerben (1987) a source–path–goal hármashoz felel meg.

FAZAKAS elméleti kiindulópontja szerint az igekötő más grammatikai eszközök (határozóragok, névutók) mellett „a térstruktúrák alapvető és jellegzetes kifejezési eszköze” (27), és mindig mozgás, valamihez viszonyított elmozdulás jelenik meg” benne (i. h.). E sajátosságaiból – ahogy az előzményekként megnevezett írások is – ő az előbbieket, vagyis az igekötők által létrehozott térvizonyokat (BENT, KINT, RAJTA), ezek észlelési feltételeit állítja a középpontba a vizsgálatában, és nem az igekötők kifejezte dinamikus folyamatokat, az entitások (trajektorok) irányulását valamely végpont, landmark felé vagy éppen a kiinduló landmarkból a végcél megtestesítő landmark felé. Ez jól tetten érhető a PÁLL LÁSZLÓtól (1999) kölcsönzött táblázatban (29), ahol az S a stabil dolog, lényegében a mozgás megszűnte utáni állapot, az M a mobil, mozgó elem. Példákkal érzékeltetve: a *be*, *ki* igekötők számos konkrét és absztrakt BENT, KINT viszonyt képesek kialakítani a jelentésüktől, az M-től és természetesen a végállapotot megjelenítő S sajátosságaitól függően. Így elkülöníthetők szobaszerű/körszerű BENT helyek (szoba, város, vár, erdő, mező stb.), amelyek egy szemantikailag jól körülírható igecsoporttal megjeleníthetik a szobán forgó két viszonyt: *bemegy* – *kimegy*, *befut* – *kifut*, *kifordul* – *befordul*, *kitör* – *betör*. A test mint BENT hely többek között akkor jöhet létre, ha az élőlények testébe valamely nyíláson keresztül jut be vagy jut ki onnan a rendszerint élelemszerű M: *benyel*, *beszív*, *bekoppant*, *kiszármazik*, *kifúj* stb. (57–58), de megjeleníthető a BENT hely összagszerű, számszerű S-ok esetében úgyszintén: *beszámlál*, *beszámít*, *bevesz*, *beletud* (90). Az ügy mint vízszzerű BENT helyet a *beleárt*, *beleavatkozik*, *beleáll*, *belehajt*, *beleleegyedik* stb. szemantikai csoport hozza létre. Az egyes BENT helyek elkülönítését nem kívánom kritika tárgyává tenni, már csak azért sem, mert PÁLL dolgozatát követi, legfeljebb két megjegyzést tennék. A létrehozott rendszer némely esetben túlzottan részletező, ebből következően a főkategóriákból sok-sok mellékkategória ágazik el, azok tovább osztódnak, többtagú decimális jelölésű típusokat létrehozva: az A.1.2.1.4. kód például alapjelentésében, a vízszzerű/edényszerű helyeken belül a szilárd halmazállapotú S-okkal mutatja be a *ki* és *be* igekötő kapcsolódásait (69). A szemantikailag közeli kategóriákat, többek között a B.1.12.1. jelű, A betegség mint vízszzerű BENT hely és a B.1.12.2., A baj mint vízszzerű BENT hely (138–139) alcsoportokat akár egyesíteni is lehetett volna, kiváltképpen, ha a hozzájuk rendelhető igekötős igék nagyrészt fedik egymást. Ennél nagyobb zavart okozhat a könyv használatában a leírás vezérelvének meg-megbicsaklása, a definíciók eklektikussá válása: kezdetben szigorúan a BENT helyek határozzák meg a típusokat (szobaszerű/körszerű BENT helyek [31], a vár és város mint körszerű BENT hely [54]) stb., aztán felváltja őket az S, vagyis a mozgás megszűnte utáni állapot mint osztályozási ismérv: A S mint takarószerű BENT hely (79); A S mint síkszerű BENT hely (97). Elismerem, hogy nem volt mindig egyszerű feladat az igekötős igék létrehozta S állapot megfogalmazása, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az érdekes, leleményes megoldások mellett születnek olyanok is, ahol az elemzések és a hozzájuk rendelt igekötős formák nincsenek teljes szinkronban. Az S akadályszerű típust (85) példának okáért olyan igék alkotják, ahol a „S egy **kiálló** dolog”. Ezt a szerző feltételezése szerint fordított BENT helyként érzékeljük, amibe „M *beleakadhat*, *belecsimpaszkodhat*, amiből M *kieshet*, *kiugorhat*, *kihullhat*...” (85). Az ide rendelt igék olvasatomban nem egészen ezt jelentik ugyan, de mindenképpen derűs percekot okoznak: „1793: az aszszonyok *belé akadtanak* a’ Horvath Joseff Uram hajába”; 1847: „Édes Anyám ... bajoskodik Rozával, ki miolta Biri ... el ment erősen *belé csipeszkedett*”; 1800: „a süvegét *kivevé* a fejiből” (85). Előfordul az is, hogy az ige je-

lentésének parafrázisát olvashatjuk, hol az M-re, hol az S-re összpontosítva. Ez történik a síkszerű BENT helyek első alcsoportjánál, amit így azonosít: „A M eltakarhatja a S-t” (97). Az ide tartozó *bevon*, *befed*, *beborít* stb. kifejezte térviszonyt – a saját logikáját követve – valahogy így kellett volna megjelenítenie: a M és a S egy BENT viszonyt képeznek. Persze ismételtlen jelezni kell, hogy némelyik igecsoport jelentésének azonosítása nem lehetett egyszerű. Mert miképpen jellemezhető az M viselkedése és a cselekvés eredményeként létrejött stabil állapot a *beszáguld*, *belak*, *benyargal* igék esetében? A M nem takarja el a S-t (101) nem tekinthető a legszerencsésebb megoldásnak.

Az igék kifejezte térviszonyok szemantikai struktúrájának leírása az igekötők elsődleges irányjelentésénél működik leginkább (*befut* – *kifut*, *felmegy* – *lemegy*), a grammatikalizálódott (*megcsinál*, *megbolondul*, *elkészít*) vagy a grammatikalizációs folyamat alatt álló igekötőknél (*elhúzódik*, *elválik*, *eltemet*) viszont akadályokba ütközhet, mivel mozgásséma csak részben vagy egyáltalán nem rendelhető hozzájuk (lásd az imént idézett *belak* igét). Talán ez a felismerés is közrejátszhatott abban, hogy az *el*, *meg*, *visz-sza* igekötők szemantikai szerkezetének leírásában (165–285) már nem a térviszonyok kapták a központi szerepet, hanem a szóban forgó igekötős igék jelentésbeli sajátosságai. A több funkcionálisan osztozkodó *el* és *meg* oppozíciójában az irányjelentését még részben megtartó *el*-t teszi meg viszonyítási alapnak FAZAKAS. Szerepeinek bemutatásában ANDOR ENIKŐ dolgozatára (1999) támaszkodik. A fejezet fő értékei közé tartozik, hogy gazdag és pontosan adatolt (évszámok, lelőhely) történeti anyaggal erősíti meg a két igekötő funkciómegoszlásáról szóló ismereteinket, feltárja, milyen helyviszony-változások eredményezhették az *el* igekötős változatok létrejöttét, magyarázatot ad a kétféle származékfajta jelentésetérésére (*megdől* – *eldől*, *elhanyatlik* – *meghanyatlik* [222]; *megapad* – *elapad*, *elfogyatkozik* – *megfogyatkozik* [224] stb. Az igekötő-rendszerünk fejlődését tekintve persze a legfontosabbak azok az igecsaládok, amelyekben nyomon követhető, hogy a grammatikalizálódott *meg* szerepét miképpen veszik át más, irányjelentésüket jobban megőrzött igekötők. A *meg* → *be* fejlődésre példák: *meg borít*, *meg van deszkázva*, *meg van vakolva*, *meg van zamántozva*, mai *beborít*, *bedeszkáz*, *bevakol* stb. (214). A *meg* → *meg/össze/be* átalakulás érhető tetten a *megelegyít*, *meg kormoz*, *habariak meg* és a mai megfelelőik, az *összelegyít*, *meghabar/összehabar*, *összekormoz/bekormoz* alakokban (215). FAZAKAS a saját célkitűzését szem előtt tartva pontosan regisztrálja az éppen aktuális funkcióváltásokat, de a velük összefüggő szemléletbeli változásokat csak a későbbiekben taglalt értékdimenziókkal összefüggésbe hozható kifejezéseknél tárja fel a legteljesebben.

A kognitív megközelítés az *el* és *meg* esetében az igék csoportosításában érhető leginkább tetten. Egyik fő típusuknak azokat az igéket tartja a szerző, amelyekben az ÚT séma kezdőpontja (K) kerül előtérbe, a másiknak pedig azokat, amelyekben a végpontja (V). Itt hiányolom azt a megjegyzést, hogy a K vagy V előtérbe állítása ugyanazokkal az igékkel is történhet, mivel e két igekötőnél leginkább az argumentumuk határozza meg besorolásukat (*menj el innen*: K – *menj el a városba*: V). A K és V pontok absztrakt voltából adódóan a homogén csoportok kialakítására itt is szemantikai tényezőket kellett bevonni, ezért elnevezésük, leírásuk szükségszerűen eklektikus lett. Illusztrálásképp néhány kategóriájuk: A1. K kerül előtérbe (*eltávozik*, *elmegy*); A2. V kerül előtérbe (*elfut*, *elnyargal*); A3. a mozgás egy S-hez viszonyítva történik (*elmegy*, *elüget*); A4. több V-t tartalmazó kifejezések (*elfolyik*, *elárad*); A5. az egység megbomlására, illetve megteremtésére utaló kifejezések (*elaprozódik*, *meghasogat*); A6. a M megszűnik az A-hoz tartozni, illetve M kezd hozzátartozni

az A-hoz (*elnyer, elfoglal*); A14. Valaki életkörülményeinek a biztosítására utaló kifejezések: *eltart, ellát*. (Az A a cselekvés, történés aktív résztvevőjének, az aktornak a rövidítése.)

A VISSZA helyviszony előtérbe helyezése, valamint összekapcsolása az előbbi két igekötővel FAZAKAS EMESE koncepciójának szerves része. A *meg* és *vissza* szemantikai összekötését az a meggyőződése diktálta, hogy az utóbbi átveszi előbbi használati körét (166). Az általa összegyűjtött anyag azonban nem támasztja alá ezt a feltételezését. Az igék egy igen szűk körében természetesen beszélhetünk a két igekötő részleges felcserélhetőségéről (*megriad – visszariad, megérkezik – visszaérkezik, megtér – visszatér, megfordul – visszafordul* stb.), de a *meg*-es alakok szívós jelenléte éppen annak bizonyítéka, hogy a két igekötő jelentésmegkülönböztető szereppel bír. A VISSZA helyviszony és legfőbb kifejezője, a *vissza* igekötő termékeny volta miatt kerülhetett az irányjelölő *el* társaságába. Produktív voltát többször is kiemeli: „szinte bármikor használhatjuk, amikor valamely elmozdulásnak az ellentétes irányba fordulását jelöljük” (166); „A *vissza* ... valójában minden viszonynak az ellentétéként viselkedik, hiszen prototipikusan bármely mozgás visszafordítását jelöli” (389). Feltételezésem szerint az előbbi állítások érvényességét több szemantikai megkötés szorítja határok közé: *bejárja a vidéket* ↔ **visszajárja a vidéket*.

Az EL–MEG–VISSZA kapcsolódása az értékdimenziókhoz című alfejezet (244–286) a három igekötő nem klasszikus mozgássémára épülő funkcióit veszi sorra a Kolozsvári Kognitív Iskola értékdimenzió fogalmára építve. A kognitív nyelvészetben meghatározó szerepet játszó metaforák bevonása az irányjelölő igekötők szemantikájának leírásába szintén nem kíván bővebb bizonyítást. FAZAKAS és az általa követett szerzők is építenek mind a tértmetaforákra, mind az ontológiai, azaz a tárgyról, a testünkről szóló tudásunkból táplálkozó metaforákra. SZILÁGYI N. SÁNDOR (1996) szerint értékdimenzióról akkor van szó, ha az átvitt jelentésű kifejezéseket nem lehet tér- vagy ontológiai metaforákhoz rendelni, és ha nincsenek mögöttük megtapasztalható, érzékelhető dolgok adta sémák. Az értékjelentésű szavak nála asszociációszerűen kapcsolódnak egymáshoz (pozitív a pozitívhoz, negatív a negatívhoz). Azt, hogy egyes értékek miért egyik vagy másik térbeli pólus mentén helyezkednek el, szerinte nehéz megmagyarázni, de erős kulturális determináltságot feltételez mögöttük. Néhány példa: PASSZÍV: TÁVOL (*elalél, elálmosodik*), GYENGESÉG: TÁVOL (*elbágyad, elgyengül*). Megjegyzem, LAKOFF ÉS JOHNSON is hangsúlyozzák az ilyen jellegű metaforák kulturális, sőt szubkulturális kötöttségeit (1980: 22–25), de ők elsődlegesen térbeli tapasztalásokat kapcsolnak hozzájuk (14–17). A két-féle fogalomértelmezés közötti választás nem tárgya dolgozatomnak, azt viszont jelzem, hogy ez az alfejezet (244–286) a legkoherensebb, legletisztultabb része a munkának.

Az igekötők, igekötőszerű elemek egyik sajátja, hogy a történeti fejlődés (és tegyük hozzá a grammatikalizáció) eltérő fokán állnak az egyes nyelvekben. A magyar igekötő-állományra vonatkoztatva kiváltképpen igaznak tűnik ez a gondolat, hiszen van olyan tagja, amely eljutott a teljes szemantikai kiüresedésig (*meg*), míg mások a folyamat-eltérő fázisaiban vannak, vagyis egy, a tagjait érintő hatásoktól is függő, de azok kölcsönös viszonya által is befolyásolt, változó, alakuló szemantikai rendszert alkotnak. Aki valamelyest is foglalkozott velük, egyetért azzal a megállapítással, hogy többarcúságuk, bonyolult összefüggéseik miatt szakirodalmuk teljes megismerése teljesíthetetlen feladatnak tűnik. A jelen munka pontosan meghatározott céljából nem következik, hogy foglalkozzon a prefixumok felvetette valamennyi kérdéssel, így nem teszem szóvá, hogy szigorúan csak a koncepciójába illő szakirodalomra utal. Egyetlen esetben viszont hasznos, sőt kíváncs

lett volna a témával foglalkozó írások és a saját eredmények összevetése. Ez pedig az igeekötők szerepe az aspektus kifejezésében. FAZAKAS többször szól az igeekötők aspektusjelölő, befejezettséget kifejező szerepéről: „Az adatokból is kitetszik, hogy a *meg* inkább az aspektus képzésére alkalmas már a korai századokban is, legtöbbször a befejezettséget jelöli” (214). Hogy pontosan mit is ért a fogalmon, arra Az aspektus jelölésével kapcsolatos kifejezések alfejezet bevezető részéből kapunk választ: „... az aspektus, illetve a cselekvés fázisainak függvényében három dologról beszélhetünk itt: a cselekvés kezdetére, a cselekvés végére és a cselekvés egészére utaló kifejezések” (228). A kezdetre utaló, időbeli lefolyásukat tekintve punktuális alakoknál (*megmozdul, elkezdődik – megkezdődik*) a perfektiváló igeekötő feleslegesnek tűnő kapcsolódása hívta fel magára a szakirodalom figyelmét (KIEFER 2006; É. KISS 2004). A „cselekvés, történés végére utaló kifejezések” (*elkészít – megkészít, megszűnik, megteljesít*) perfektivitással való azonosítása nem mond ellent a fogalmat a cselekvések, történések, céljának, végpontjának elérésével azonosító felfogásoknak, így a több tucat történeti példa hasznos adalékokkal szolgál a ma kutatójának. Még akkor is, ha szelektálnia kell őket, ugyanis vannak köztük olyanok, amelyeknek az igeekötő a szemléleti aspektusát változtatja meg (*emészt – megemészt, eszik – megeszik, csendesedik – elcsendesedik*), vagyis az imperfektív alapigés szerkezetből perfektívot hoz létre, de olyanok is, ahol a prefixum a lexikális aspektusképzés eszköze, ami azt jelenti, hogy az ige vagy nem létezik az igeekötője nélkül (*megvalósít*), vagy megvan ugyan az alapige, de az igeekötős változata új jelentést hoz létre: *meglesz, megalszik, megesik* (230). Az utóbbiak lexikai aspektusukat tekintve eredményigék (VENDLER 1957).

Nehéz ellenben egyeztetni a perfektivitásról szóló ismereteinkkel a perfektivitás harmadik megnyilvánulásának tartott típust, amikor is a kifejezések „már nemcsak a mozgás kezdetére vagy végére irányítják a figyelmet, hanem az egészére” (235). Az ANDOR-idézet alapján valószínűleg a patient útvonalként érintő duratív cselekedetetről lehet szó (lásd TENNY 1994): „Itt az *el valahonnan... valahova* sémára épülő szerkezetekkel van dolgunk, csakhogy itt a távolodás **K**-tól és a közeledés **V**-hez nem jelenik meg expliciten a nyelvi közlésekben, de egy kis erőfeszítéssel explicitté tehetjük akkor, ha ki szeretnénk hangsúlyozni azt, hogy valamely cselekvést az első mozzanattól az utolsóig megtettük” (235). A leírtak tipikus megjelenítőjének az *Eloolvastam a könyvet az elejétől a végéig / Eloolvastam a könyvet* mondatok ígeit tartja. Sajnos a példák közé itt is kerültek nem ide illő alakok: *eligazgat – megigazgat, megsétál(ja) magát*.

Ha a kötet erőnyeit kell sorra vennünk, először is azt kell kiemelnünk, hogy nagy mennyiségű, igen hasznos, pontos történeti korpussszal szolgál az igeekötőket kutatóknak, közelít-sék meg a témát bármely szempontból. Az aprólékos, kellő alázattal végzett filológiai munka nem mindennapi, becsülendő teljesítmény. Emellett az összegyűjtött anyag – köszönhetően a névtelen írók, jegyzők, kiváló szótárírók, nyelvészek munkájának (akik közül hadd emeljem ki SZABÓ T. ATTILÁT) – élvezetes, gazdag kultúrtörténeti olvasmánnyá is szervül, bizonyítva az elmúlt századok nyelvének képi gazdagságát, stilisztikai sokszínűségét.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR ENIKŐ 1999. *Az EL viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- CUYCKENS, HUBERT – DIRVEN, RENÉ – TAYLOR, JOHN R. 2003. *Cognitive approaches to lexical semantics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.

- DEWELL, ROBERT B. 2015. *Semantics of German Verb Prefixes*. John Benjamin, Amsterdam–Philadelphia.
- DIVJAK, DAGMAR – KOCHAŃSKA, AGATA 2007. *Cognitive Path into the Slavic Domain*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- FAZAKAS EMESE 2014. Az *át*, *keresztül* és a *körül* szemantikai érintkezései és különbségei az erdélyi régiségben. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ÉRIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia két szimpóziumának előadásai*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 22–35.
- FAZAKAS EMESE 2007. *A fel, le, és alá igeekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- FAZAKAS EMESE 2014. AZ ÖSSZE és SZÉT viszony szemantikai struktúrájának történeti vizsgálata. In: DOBI EDIT – DOMONKOSI ÁGNES – PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről – sokszínűen*. Szikszainé Nagy Irma 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, Debrecen. 90–102.
- GOTHÁRD KLÁRA 2004. *Az össze és szét igeekötők a magyar mint idegen nyelv tanításában*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- IMRE ATTILA 1999. *Az ÁT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- JANDA, LAURA A. 1988. The mapping of elements of cognitive space onto grammatical relations: an example from Russian verbal prefixation. In: BRYGIDA RUDZKA-OSTYN ed., *Topics in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 327–343.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2004. Egy igeekötő-elmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- KUTI NOÉMI 1997. *A BENNE viszony szemantikája az angol nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live by*. University of Chicago, Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- PÁLL LÁSZLÓ 1999. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- RUDZKA-OSTYN, BRYGIDA 1985. Metaphoric Processes in Word Formation. The case of prefixed verbs. In: WOLF PAPROTTÉ – RENÉ DIRVEN eds., *The ubiquity of metaphor*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- SZABÓ CSILLA 2000. *Az össze és szét igeekötők kognitív struktúrája magyar – német összehasonlításban*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2002. *A kognitív nyelvészet kolozsvári iskolája*. Kézirat. Elhangzott A Magyar Tudomány Napja Erdélyben című konferencián. (2002. november 22–23.)
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igeekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv*. 99: 163–188.
- SZILI KATALIN 2005a. A *be* igeekötő jelentésváltozásai 1. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164.
- SZILI KATALIN 2005b. A *be* igeekötő jelentésváltozásai 2. *Magyar Nyelvőr* 129: 282–299.
- SZILI KATALIN 2007. Beleöntsem a bort a pohárba, avagy beöntsem? A *bele* igeekötő jelentésszerkezetéről. *Magyar Nyelv* 103: 163–178.
- SZILI KATALIN 2009. A *fel, le* és egyéb igeekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.
- TENNY, CAROL 1994. Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- VENDLER ZENO 1957. Verbs and times. *Philosophical Review* 56: 143–160.
- VIIMARANTA, JOHANNA 2014. The Russian prefix *pod-* from the viewpoint of lexical concepts. *Language and Cognition*. 1–30.

SZILI KATALIN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk., Magyar névkutatás a 21. század elején

Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet,
Budapest, 2015. 280 lap

1. „Egy-egy tudományszak művelői időről időre szükségét látják annak, hogy tudományterületük addig elért legjelentősebb eredményeit összegezzék, és egyúttal azokat a kutatási irányvonalakat, feladatokat is kijelöljék, amelyek a további előrelépés lehetőségeit biztosíthatják.” (vö. TÓTH V. 165). Ehhez jó apropót nyújthat egy-egy emblematisz kutató születésének évfordulója, máskor szomorú esemény, egy iskolateremtő tudós halála készíti hasonló számvetésre a szakma képviselőit. A közelmúltban elhunyt Hajdú Mihály emlékére ajánlott Magyar névkutatás a 21. század elején című tanulmánykötet az utóbbi két-három évtized eredményeire fókuszálva igyekszik átfogó képet adni a névtan jelen helyzetéről és feladatairól. A kötet szerkesztői ugyanakkor nem csupán a szűkebb szakértői kör igényeit szem előtt tartva állították egybe a kiadványt, hanem igyekeztek a nyelvészet és más érintkező tudományterületek számára is jól hasznosítható kézikönyvet készíteni, amely emellett a nevek iránt érdeklődő szélesebb közönség számára is iránymutatóul szolgálhat. Ennek megfelelően a kiadványt a nyomtatott formátum mellett elektronikusan is szabadon hozzáférhetővé tették (mek.oszk.hu/14700/14775/14775.pdf).

2. A kötet szerkezete, fejezetei jól tükrözik a mai magyar névtudomány fő kutatási irányait, területeit. Az első nagy egység (A névtan mint tudományos diszciplína, 11–22) egy a névkutatás tudományosságon belüli helyzetével foglalkozó tanulmánnyal indul. HOFFMANN ISTVÁN szerint az „onomasztika diszciplináris önállóságát meghatározni, tudományközi helyét kijelölni egzakt módon, definitív eljárással aligha lehet”, a tudományágak helyét ugyanis a tudományos konszenzus alakítja (11). Ezért, bár a múlt század közepétől egyre nagyobb teret hódított – a névtan segédtudományként való felfogása helyett – a tudományterület önállóságának, diszciplináris különállásának gondolata, véleménye szerint sokkal inkább BENKŐ LORÁND felfogásával érthetünk egyet, mely szerint a tulajdonnevek is nyelvi elemek, s mint ilyenek elsősorban a nyelvtudomány eszközeivel vizsgálhatók, noha a nevek problematikájának felfejtéséhez nyilvánvalóan más tudományágak ismeretanyagára is szükség van. HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a névkutatás helyének kijelölésekor meghatározó az a tudományelméleti alap, amelyből kiindulunk. A magyar névkutatás lényegében a kezdetektől a funkcionális szemléletű nyelvvizsgálatot alkalmazza,

hiszen empirikus elemzést végez, a nyelvi elemek funkcionális és formai összetevőjének összefüggéseit igyekszik feltárni, s ezt az általánosítás szándékával teszi, magyarázataiban pedig szükségszerűen nyelven kívüli tényezőket is figyelembe vesz. A funkcionális szemléletű elméleti keretben ugyanakkor maga a névkutatás is jól elhelyezhető a nyelvészeti tudományágak rendszerében: minthogy egy speciális jelfajtának, a tulajdonnévnek a vizsgálatával foglalkozik, így jól illeszkedik a nyelvi részrendszerek szerint elkülönült tudományterületek sorába, másrészt viszont az alkalmazott sajátos nézőpont a dialektológiával, pszicholingvisztikával rokonítja (13–14). A tanulmány a továbbiakban lényegében a kötet szerkezetét is magyarázza: igaz ugyan, hogy nemzetközi szintén fokozódó érdeklődés figyelhető meg az újabb névfajták (intézménynevek, márkanevek, tárgynevek stb.) iránt, a magyar névkutatáson belül mégis két nagyobb névfajttal foglalkoznak behatóan a szakemberek: a személy- és a helynevekkel, „ezek kommunikációbeli szerepe, gyakorisága, fontossága messze felülmúlja az összes többit”, ráadásul ez a két kategória magával a nyelvvel tekinthető egyidősnek (15). HOFFMANN ISTVÁN a névtan általa legfontosabbnak, leginkább ösztönzőnek tartott interdiszciplináris kapcsolatait is áttekinti: a nyelvészetben belül a történeti nyelvészettel, az etimológiával, a hang- és helyesírás-történettel, a dialektológiával, a szociolingvisztikával, a pszicholingvisztikával, illetve a nyelvészeti kontaktológiával való kölcsönösségét emeli ki, majd kitér a névkutatás és a történettudomány hosszú ideje tartó kapcsolatára, s utal a történeti névtan nagy adósságára: szükség van ugyanis olyan, a korszerű névtani ismereteket összegző munkára, amely a régi magyar hely- és személynévadás kérdéskörét a nevek történeti forrásértéke szempontjából tárgyalná, s amire a történettudomány képviselői is bizalommal támaszkodhatnak. Ez a történeteknek szánt összegző munka azóta HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA jóvoltából elkészült (HOFFMANN–TÓTH 2016), s remélhetőleg hasonlóan nagy hatású lesz a történészek körében, mint a nagy elődök, MELICH JÁNOS (1925–1929) és KNEZSA ISTVÁN (1938) munkája volt.

A nyitó tanulmányt követően a névtan intézményrendszeréről, társadalmi jelenlétéről kapunk képet. FARKAS TAMÁS a nemzetközi névtudomány intézményeit, fórumait, jellemzőit ismerteti, majd a nemzetközi és a magyar névkutatás egyre intenzívebb és sokoldalúbb kapcsolatait és együttműködésének további lehetőségeit veszi számba. A szerző szerint különösen fontos lenne a nyelvi, névtani érintkezéseknek, illetve a diaszpóramagyarság névhasználatának a kiterjedtebb vizsgálata (23–47). A kapcsolatok építése, a közös kutatási projektek tervezése szempontjából nyilvánvalóan nagy jelentősége lesz a 2017 augusztusában Debrecenben megrendezésre kerülő Nemzetközi Névtudományi Kongresszusnak (26. International Congress of Onomastic Sciences), melyre 43 ország több mint 250 névkutatóját várják a szervezők.

JUHÁSZ DEZSŐ a magyar névkutatás intézményi hátterét, szakmai fórumait (periodikáit, sorozatait, konferenciáit, felsőoktatási helyzetét), társadalmi jelenlétét ismerteti (49–61). Magyarországon a névkutatás központjai egyetemekhez és főiskolákhoz kötődően alakultak ki, s a munkaközösségi keretek között folyó névkutatás két bázisa az ELTE, illetve a Debreceni Egyetem, a névtörténeti kérdésekre fókuszáló debreceni műhely 2013 óta az Akadémia által támogatott kutatócsoportként működik. A tudományterület szervezeti és diszciplináris megerősödését mutatja emellett többek között az is, hogy 2005 óta névtani tagozat is működik a Magyar Nyelvtudományi Társaságon belül.

Az első nagy egység utolsó tanulmányában BAUKO JÁNOS ad összefoglaló képet (63–89) a – széttagoltsága miatt nehezebben átlátható – határon túli magyar névkutatásról,

melyből kitűnik, hogy a névtani tematika a romániai és a szlovákiai magyar tudományos vizsgálatokban jelenik meg nagyobb súllyal. BAUKÓ JÁNOS az eredmények ismertetése mellett egyúttal vázolja az előttük álló feladatokat is: a kétnyelvűség és névhasználat összefüggéseinek (különbségek, hasonlóságok és interferenciák a kisebbségi és a többségi névhasználatban) feltárása mellett kiemelkedően fontosnak tartja a nevek standardizálását is, mely a névkutatók összefogását igényli. A szerző mindezek mellett hangsúlyozza a névtani oktatás fokozott jelentőségét is a kisebbségi kétnyelvűség speciális viszonyai között.

3. A kötet második nagy egységét alkotó, a magyar névtan főbb kutatási területeit bemutató tanulmányok kapcsán hasznosnak tűnik JUHÁSZ DEZSŐnek a kötet használatára vonatkozó tanácsát idézni: „Javaslom [...] a kötet többszölamú használatát – részben a belső utalások követése által, részben a tartalomjegyzékben felkínált kapcsolódási pontok és a hivatkozott irodalom kibontásával.” (49). A terjedelmi korlátok ugyanis sok esetben valóban nem tették lehetővé az elért eredmények részletező áttekintését, az érdeklődők azonban a tanulmányok szövegét követő gazdag bibliográfia alapján tovább bővíthetik ismereteiket. A belső utalások ugyanakkor nemcsak a további tájékozódást segítik, hanem rávilágítanak arra is, hogy a névtan egyes részterületei nem különülnek el élesen egymástól. Utalnunk kell arra is, hogy a tanulmányok nem egyformán közelítik meg tárgyukat: egy részük a teljességre törekvés igényével – bármiféle értékelés nélkül – csupán összegzi a vonatkozó névtani tárgyú írásokat, míg mások írásaiban az értékelő, az eredményeket súlyozó attitűd is megjelenik. Általánosságban elmondható továbbá, hogy egyre több kísérletet látunk arra a névtudományon belül, hogy a HOFFMANN ISTVÁN által vázolt funkcionális közelítésmódot nemcsak egyfajta, a nevekkal – mint konkrét nyelvi adatokkal – való foglalkozásból eredendően adódó alapállásként érvényesítik a kutatók, hanem tudatosan igyekeznek alkalmazni ezt a nyelvszemléletet, annak fogalomkészletével együtt.

SLÍZ MARIANN általános névtani kérdésekre fókuszáló írása (93–114) elsőként a tulajdonnévi kategóriához kapcsolódó általános, az összes névfajtát egyaránt érintő kérdésekkel (a tulajdonnevek mibenléte, a köznevesülés, a tulajdonnevek fordítása, pszichonomasztika) foglalkozik, majd a névtudománnyal kapcsolatos témákat (terminológia, alkalmazott elméletek és módszerek) tárgyal. A névelméleti kérdések (például hogy van-e a neveknak jelentése) a névkutatók mellett a pragmatika, a jelentéstan, a filozófia és a logika képviselőit is foglalkoztatják. Az említett területek szakemberei között azonban jellemzően nincs párbeszéd, az alkalmazott megközelítésmódok, elméleti keretek alapvető eltérései ezt nem is igen teszik lehetővé. Így azután nem meglepő, hogy míg a logikában és filozófiában nem egységes a tulajdonnevek mibenlétének megítélése, addig a névtan képviselői – a funkcionális szemléletet érvényesítve – jellemzően azt vallják, hogy a tulajdonneveknek van jelentése, s mint nyelvi elemek a főnévi kategória elemei.

A névelméleti tanulmányt követően a régóta a szakmai érdeklődés középpontjában álló két névfajta kutatását tekinti át a kötet, elkülönítve tárgyalva a történeti és a jelen kori névanyag vizsgálatát.

A Történeti személynév kutatás című fejezet (115–144) jegyzője, N. FODOR JÁNOS, a tudományterület eredményeit egyrészt személynévfajtánként haladva, másrészt a kutatási területek szerint ismerteti. Áttekintésében a legnagyobb teret – a kutatás jelenlegi helyzetének megfelelően – a családnevekkel kapcsolatos vizsgálatok kapták, a névfajta kialakulásának és használatának sajátosságai iránti érdeklődés ugyanis a kezdetektől köz-

ponti problématikája a történeti személynév kutatásnak. A névfajta ugyanakkor hasznos információkkal szolgálhat a nyelvtörténet (helyesírás-történet és morfológia), valamint a történettudomány (gazdaságtörténet, középkori jobbmigráció, etnikai rekonstrukció, genealógia) és a művelődéstörténet (például a kereszténység hatásának vizsgálata) számára is. A családnevek újkori története kapcsán a névváltoztatás áll a kutatók érdeklődésének középpontjában. A középkori és újkori keresztnévek vizsgálatát napjainkra bőséges névtárak teszik lehetővé, a feldolgozásuk azonban még korántsem teljes.

A mai személynévek kutatásában – amint az SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ tanulmányából (145–164) kitűnik – szintén a kereszt- és családnevek részesülnek a legnagyobb figyelemben, emellett azonban teret kapnak a további névfajták (becenevek, ragadványnevek, álnevek, nicknevek) is mind a határon túli magyarság, mind a magyarországi kisebbségek vonatkozásában. A nyelvi kontaktushelyzet személynévadásban és -használatban megmutatkozó hatását is egyre többen kutatják, viszonylag kevés írás foglalkozik viszont a személynéveknek a szóbeli és az írásbeli kommunikációban való megjelenésével, s a névpragmatika területén is fontos feladatok várnak még a kutatókra.

TÓTH VALÉRIA a főbb kérdéskörök mentén ismerteti a történeti helynévkutatás utóbbi bő egy évtizedének főbb kutatási irányvonalait, illetve feladatait (165–188). A vizsgálatokhoz mindenekelőtt megbízható forráskiadványokra van szükség, ezek alapján készülhetnek az „alapos, korszerű szemléletű, a modern tudományosság követelményeinek is messzemenően megfelelő feldolgozások” (166), erre kiváló példát nyújtanak a Tihanyi alapítólevél, illetve a Tihanyi összeírás legújabb feldolgozásai. Szintén a korszerű módszerek fontosságát hangsúlyozza a szerző a névtörténeti kutatásokban kezdetektől fajsúlyos etimológia kapcsán: a néveredet felfejtésére a 2000-es években kidolgozott, helynév-rekonstrukciónak nevezett új módszer lényege, hogy nem csupán a név végső etimonját igyekszik feltárni, hanem végigköveti a név változásait, s igyekszik rekonstruálni azt a helyzetet, amelyben a név létrejött. Az így feltárt etimológiák jó alapul szolgálhatnak az etnikai célú nyelvi rekonstrukcióban, de hasonlóan hasznosak a jelenkori nyelvi érintkezések tanulmányozásából leszüreshető tanulságok is. Az utóbbi évtizedben a helynév-tipológia alapelveit is felülvizsgálták a szakemberek, s hasonlóan új szempontokkal gazdagodott a helynevek keletkezésének és változásának kérdésköre is.

HEGEDŰS ATTILA a mai helynevek kutatásának s maguknak a vizsgálatba bevont névfajtáknak a sokszínűségéről ad átfogó képet (189–206). Áttekintéséből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a különböző irányú vizsgálatok közül kiemelkednek a nevek morfológiai, jelentéstani és névjárási jellegére irányuló, illetve a névpolitikai tárgyú vizsgálatok, s hasonlóan meghatározók a szócsoporthoz kapcsolódó elméleti kutatások, szembevető továbbá a szociolingvisztika megerősödése is. A tematikai sokszínűség mellett HEGEDŰS ATTILA hangsúlyozza azt is, hogy egyértelműen érezhető a helynévkutatás terén egyfajta elméleti megújulás, amely a tudományterületet „a funkcionális nyelvészeti és kognitív nyelvészeti gondolkodás irányába viszi tovább” (198).

A két központi névkategóriához kapcsolódó kutatások áttekintését követően T. SOMOGYI MAGDA az írói névadás vizsgálatát bemutató tanulmánya (207–226) az interdiszciplináris jellegű névtannak az eddigiekben tárgyaltaikon túl további kapcsolódási pontjaira, az irodalommal, stilisztikával való érintkezésére világít rá. Az is kitűnik a fejezetből, hogy az irodalomelméleti, stilisztikai, poétikai szemléletű névvizsgálatok jól kiegészítik a nyelvészeti szemléletű névtudományi kutatásokat. Ahogy a névtani kutatásokban álta-

lában, úgy a névtudomány e területe kapcsán is szembeötlő a vizsgálatba bevont nevek körének kiszélesedése: napjainkban a szépirodalmi művek névanyaga mellett egyre meghatározóbbá válik más műfajok, a mese, a fantasy és a sci-fi műfajába sorolható alkotások névanyagának vizsgálata is.

A névtudomány eredményeit áttekintő számvetést RAÁTZ JUDIT zárja, aki a névtan gyakorlati alkalmazási lehetőségeiről (genealógia, jog, informatika, fordítás stb.), illetőleg az alkalmazott névtan területeiről ad képet (227–247). A napjainkban robbanásszerűen fejlődő informatika részéről fokozottan jelentkezik az igény például olyan névelméleti kérdések formalizálására, mint a tulajdonnév fogalmának meghatározása, ez az alapja ugyanis a számítógépes tulajdonnév-felismerésnek. Míg azonban e téren jelentős eredmények születtek, más területeken sok feladat vár még a szakemberekre. A kötetet olvasva a névkutatás leg súlyosabb adósságának a tudományos ismeretterjesztés kapcsán megmutatkozó hiány tűnik.

4. A kötet utolsó egységében a Hajdú Mihály professzornak emléket állító írások kaptak helyet. Sokoldalú, kutató, tudományszervező, oktató és tudománynépszerűsítő munkáját a KISS JENŐ, BARTH M. JÁNOS, BALÁZS GÉZA és SZATHMÁRI ISTVÁN által írt pályaképek, visszaemlékezések idézik fel. A záró egység mellett a kötet egésze méltó tisztelgés a professzor emléke előtt.

Hivatkozott irodalom

- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 2. MTA, Budapest. 365–472.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. MTA, Budapest.

RESZEGI KATALIN
Debreceni Egyetem

Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya, A magyar nyelv Horvátországban

Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet, Budapest–Eszék,
2016. 309 lap

1. Az 1990-es években határon túli és magyarországi nyelvészek közös vállalkozásaként indult *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című kutatás. A projekt célja a Magyarország határian kívül, kisebbségi helyzetben élő magyarság nyelvhasználatának szociolingvisztikai szempontú elemzése volt, ugyanakkor pótolta a magyar nyelv tudomány egyik súlyos mulasztását is. A kutatás vezetője s egyben az eredményeket bemutató sorozat szerkesztője KONTRA MIKLÓS, akinek irányításával először a kárpátaljai, majd a vajdasági, szlovákiai, ausztriai és szlovéniai területek vizsgálata zajlott, illetőleg

az adott régió magyarságának nyelvi helyzetét bemutató monográfiák jelentek meg (1998, 1999, 2000, 2012). A felmérés Trianon következményeit vizsgálta, azonos keretben bemutatva a kisebbségi magyarság demográfiai, gazdasági, politikai, földrajzi és nyelvi jellemzőit. A nyelvészeti kérdések tárgyalásában hangsúlyos szerepet kapott a kétnyelvűség hatásának leírása, illetve a magyar nyelv magyarországi és határon túli változatainak összevetése.

A magyar nyelv Horvátországban című kiadvány munkálatai még a kilencvenes évek során elkezdődtek, ekkor azonban csak a magyarországi kontrollsportok anyagának gyűjtésére került sor. A kutatás azon szakasza, mely a horvátországi magyarság nyelvi helyzetét vizsgálta volna, a délszláv háború miatt nem valósulhatott meg a sorozat többi tagjával egyidőben. A hiány pótlására 2013-ban kezdődtek meg a munkálatok, magyarországi és horvátországi nyelvészek, illetve az eszéki, zágrábi és pécsi egyetemi hallgatók közreműködésével. Eme sikeres együttműködésnek köszönhetően a kutatás első terepmunkái után húsz évvel végre megjelenhetett a horvátországi magyarság nyelvét bemutató monográfia.

2. A kiadvány felépítését tekintve illeszkedik a sorozat korábbi köteteinek struktúrájához. A bevezetésben (19–22) KONTRA MIKLÓS és FANCSALY ÉVA röviden, némileg a sorozatszerkesztői előszót kiegészítve (KONTRA, 15–17) bemutatják azokat a nehézségeket, amelyek a vizsgálat létrejöttét akadályozták. Ezt követi az 1996-os és 2014-es magyarországi kontrollanyag bemutatása. Jelen vizsgálatokhoz összesen 8 magyarországi település szolgált kontrollként. Ezek közül Ikrény, Csongrád, Szatymaz hanganyagai az 1996-os terepmunka során lettek rögzítve, míg Pécs, Komló, Somogyhárság/Szaporca, Vajszló és Baksa adatait 2014-ben vették föl. A két minta között jelentős eltérést nem tapasztaltak a kutatók, a 65 elemet tartalmazó feladatsorban mindössze 6 esetben volt szignifikáns különbség, ezáltal a korábban gyűjtött adatok is részét képezhették az összehasonlító vizsgálatnak. A horvátországi minta rögzítése 2014 és 2015 folyamán történt 7 kutatóponton. A vizsgálat helyszínei Kopács, Vörösmart, Dályhegy, Bellye, Darázs, Kórógy, Zágráb voltak. A két ország mintái nem, életkor, iskolázottság szempontjából hasonlóak. A 2014-ben használt kérdőív a korábbi, 1996-os feladatsor 7 kérdéssel kibővített és aktualizált (külföld–belföld szabály alapján, pl. *Koszovó* > *Vukovár*) változata.

3. A monográfia első nagyobb tematikus egysége a Történeti demográfia: magyarok a mai Horvátország területén (ŽAGAR SZENTESI, 25–52), melyben a térség területének rövid, ugyanakkor lényegre törő és pontos történetét ismertetik a szerzők a horvát honfoglalástól egészen a jelenkorig. A magyarság történetével a fejezet külön is foglalkozik. A térségben a magyar ajkú lakosság már a (magyar) honfoglalás óta jelen van. Számuk folyamatos növekedést mutat a törökdúlásig. Az oszmán hadak kiűzése után ismét növekedés tapasztalható, egészen a 19. századig, amikor is a horvát-magyar konfliktusok menekülésre készítetik a lakosság egy részét. A politikai helyzet stabilizálódása után ismét növekedni kezdett a magyarok száma a területen, meghozzá igen nagy ütemben. A 20. század elején az észak-horvátországi magyarság száma 107 ezerre, míg a magyarul tudók száma 170 ezer főre volt tehető. A trianoni békediktátum után a magyarság aránya folyamatosan csökkent. E fogyatkozásnak mérföldkövei voltak a (tengerentúlra irányuló) kivándorlási hullám, második világháború és a délszláv háború. A század eleji és a század végi népszámlálási arányok azt mutatják, hogy a magyarság aránya 80%-kal csökkent az országban 1910 és 1991 között (44). A tendencia Horvátország függetlenségének elnye-

rése után sem állt meg. Az egyre erősödő asszimiláció hatására a magyarok száma továbbra is intenzíven csökken. A 2011-es népszámlálás alkalmával 14 048 személy vallotta magyarnak magát; ez az ország lakosságának 0,3 %-a (49).

4. A Földrajzi és etnikai viszonyok című fejezet az ország etnikai összetételét mutatja be (ŽAGAR SZENTESI, 53–63). Az alfejezetekben külön-külön is ismertetik az egyes népcsoportokat: a többségi nemzetet képző horvátokat, a nagyobb kisebbségeket (szerb, magyar, cigány, olasz, cseh), illetőleg további etnikai csoportokat (bosnyák, montenegrói stb.). A magyar kisebbség néhány jellemzője című fejezet (65–119) a kiadvány harmadik nagy tematikus egysége, amely bemutatja a horvátországi magyarság földrajzi (GÜTI, 65–74), társadalmi és gazdasági (74–78), műveltségi és felekezeti (FANCALY, 78–91) jellemzőit. A fejezet ismerteti a szlavóniai, drávaszögi és baranyai magyarság néprajzi és nyelvi tagolódást (FANCALY, 111–119), s részletesen foglalkozik az azonosságtudat és nyelvi attitűd kérdésével (KONTRA, 91–111).

A kiadvány e fejezete nem hagyja figyelmen kívül a témában végzett korábbi kutatásokat. Előbb GEREKEN FERENC (91–92) és DITZENDY ORSOLYA (92–93) vizsgálatait ismerteti, ezt követően tér rá az újabb kutatási eredményekre. GEREKEN 1997-ben magyar nemzetiségű felnőttekkel a Drávaszögben, Kelet-Szlavóniában, Zágrábban és a Tenger-melléken végzett vizsgálatait, illetve DITZENDY eszéki és magyar egyetemistákkal készített interjúi egyaránt foglalkoztak a nemzeti identitás kérdésével. Munkájuk jelen kutatás eredményeivel együttesen a horvátországi magyar identitás változását a maga kontinuitásában szemlélteti. A 2014-es felmérés fontos kérdése a magyar kisebbség területi és nemzeti kötődése. A vizsgált személyek területi kötődés szempontjából leginkább saját településükhöz kötődtek (ötfokozatú skálán 4,5-es érték); ez hasonló a magyarországi kontrollminta (4,1-es érték) eredményéhez (95). A válaszadók saját településük után Horvátországhoz éreznek erősebb kapcsolódást (4-es érték), s ezt követi a Magyarországhoz való kötődés (3,8). Utóbbi eredményeket ismét összevetették a magyarországi, valamint a vajdasági és muravidéki mintáival. Mindhárom esetben eltérést találunk. Azonban míg Magyarországgal kisebb az eltérés (3,7-es érték a 3,8-eshez mérve), addig a Muravidéken 1,8-es, a Vajdaságban 2,7-es értéket kapunk. Hasonló nagy különbséget mutatnak a területek a régi (nagy) Jugoszláviához való viszonyulásukban. A horvátországi mintában 2,4; a vajdaságiban 3,9; a muravidékiben 4-es érték (95). Az egykori tagállamok lakóinak attitűdjében jelentős és látványos különbség van. Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy míg a horvátországi minta friss, 2014-es terepmunka eredménye, addig a másik két minta jóval régebbi: 1995–1997-ből való. KONTRA MIKLÓS fejezetében erre a különbségre több ízben is felhívja a figyelmet (pl. 95). A területek összehasonlítása ennek ellenére szükséges, viszont valószínű, hogy frissebb kontrollanyaggal más eredményekre jutna az összevetés. A minta részvevői nemzeti kötődésüket értékelve legerősebbnek a horvátországi magyarsághoz tartozást érezték (4,6), ezt követte a magyar nemzethez (4,4), s az előzőekhez mérve kisebb mértékben a többségi nemzethez való kötődés (2,8). A felmérés e feladata a határon túli mintákban közel azonos értékeket mutat a saját helyi kisebbséghez való viszonyulásban (minden érték 4 fölötti), a jelenleg vizsgált csoport az erdélyi és kárpátaljai eredményekhez áll a legközelebb (egyenként 4,6-os értékek).

A fejezet a nyelvhasználat és nyelvi attitűd kérdésére is kitér. A mintában szereplő személyek közül hivatalosan 101 személy magyar, 12 horvát nemzetiségű, ezzel szemben

110 személy vallotta magát magyarnak és 4 többséginek. Az anyanyelvvel kapcsolatban további differenciálódást figyelhetünk meg. 111 személy a magyart tekinti anyanyelvének, 1-1 személy a horvátot és szerbet, ketten más nyelvet (97). Anyanyelvnek a beszélők az elsőként tanult nyelvet értelmezték (válaszok 84%-a), mely érték a magyarországi mintával hasonló (a válaszok 78%-a). Az ima, bibliaolvasás nyelvének a válaszadók többsége a magyart jelölte meg, ám az arány (ahogyan arra KONTRA MIKLÓS is felhívja a figyelmet) generációról generációra csökken: idősök 86%, középkorúak 73%, fiatalok 50% (97). A magyar nyelv változatai közül a mintában szereplők a budapestit ítélték legszebbnek (38%), ezt követte a magyarországi, vidéki kategória (17,6). Ezen értékek a kontrollcsoport adataitól különböztek. A magyarországi minta szereplői ugyanis a vidéki (33,3%) és falusi változatokat tartották szépeknek (24,4%), míg a budapesti változat jóval kisebb értéket mutatott (11,1%). A horvátországi adatközlők egy részénél még a drávaszögi (12%) és szlavóniai (8,3%) változatok is megkapták a legszebb minősítést, sőt még a vajdasági is (5,6%). A magyarországi kontrollforrásban ezzel szemben e három változat meg sem jelent (vö. 102).

5. A kiadvány negyedik tematikus egysége (Politika) Horvátország politikai helyzetét ismerteti (125–137), különös tekintettel a kisebbségpolitikára, külön alfejezetekben is kitérve a gazdasági (GÚTI, 125–128) és oktatási kérdésekre (MOLNÁR LJUBIĆ, 131–134). Mindkét témakörben rövid történeti áttekintést adnak a szerzők, majd a jelen kor kérdéseit mutatják be. A kisebbségi oktatás jelenleg három modell alapján valósul meg az országban. Az első, A modell esetében az oktatás anyanyelven történik; a B modellben a társadalomtudományokat anyanyelven, a természettudományokat a többségi nyelven oktatják; míg a C modell esetében csak anyanyelvápolás történik (135). Az országban jelenleg az általános iskolák közül 4 az A, 1 a B és 18 a C modellben működik. A középfokú oktatásban egy A modellben működő iskolát tartanak számon, azonban ennek létezése is veszélybe került a jogszabály-módosítások következtében. Jelenleg minimumlétszámhoz (7 fő) kötik az elsős középiskolai osztályok indítását (135). Az oktatási segédletekkel kapcsolatban a szerzők kifejtik, hogy a hivatalos jogszabály értelmében a horvátországi magyar oktatásban (engedélyeztetés után) használhatók magyarországi tankönyvek, ezzel a lehetőséggel azonban jelenleg nem élnek a helyi pedagógusok. Ugyanakkor a többségi nyelvű tankönyvek fordításai folyamatban vannak, s számos tárgy esetében már használatba kerültek (136).

6. A magyar nyelv Horvátországban című kiadvány ötödik tematikus egysége a nyelvhasználati kérdéseket tárgyalja (GÚTI – MOLNÁR LJUBIĆ – OSZKÓ – KONTRA, 141–174). Az alfejezetek a korábban már felmerülő témaköröket, például oktatás, hitélet és nyelv elemzik részletesen a 2014-es vizsgálat eredményei alapján. A magyar nyelv hétköznapi használatának bemutatása magába foglalja a szinterek, kontextus és változatok jellemzését is. A vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a magyar nyelv mindinkább kiszorul a nyilvános szinterekről. A hivatalos helyeken vagy egyéb formális helyzetekben a válaszadók szinte kizárólag a többségi nyelvet használták. A falusi rendezvényeken, templomban és kultúregyesületben még a magyar nyelvű kommunikáció mondható gyakorinak, azonban a többségi nyelv alkalmazása itt sem példa nélküli. A falusiakkal szemben a városi lakosság nyilvános nyelvhasználatából még inkább kiszorult az anyanyelv. A válaszadók még azokon a szintereken is csak ritkán használták a magyar nyelvet, amelyekben a falusiak többnyire azzal éltek (KONTRA, 154–156). Az intenzív visszaszorulásnak részét képezik azok

a mindennapi nyelvi konfliktusok is, amelyekkel a nyelvhasználók szembesülnek. Ezek a konfliktusok létrejöhetnek a többségi és kisebbségi nyelvet beszélők között, de egy nyelv változatait beszélők között is. A mintában részt vevő személyek 51%-a már került olyan élethelyzetbe, amikor megszólták azért, mert anyanyelvén szólalt meg (166). A válaszadók 46,5%-ának Magyarországon voltak nyelvi nehézségei, ide tartoztak azok az esetek, mikor nem értették meg őket, esetleg nekik voltak megértési nehézségeik, vagy megjegyzést tettek nyelvhasználatukra (168). A nyelvi konfliktusok alfejezet végén a szerzők egy igen érdekes szöszedetet adnak közre, amely bemutatja a Drávaszögben, Szlavóniában és Zágrábban előforduló, de Magyarországon nem használt kifejezéseket (jelentéssel), illetve a Magyarországon előforduló, de a térségben nem használt kifejezéseket is. Érdemes lenne e listát tovább bővíteni s részletesen összevetni a vajdasági szöszedetekkel (a kötetben egy összevetést találunk a „tetszikelés” jelenségével kapcsolatban: 169), s a közös, illetve eltérő szlavizmusok, valamint a tájszavak szempontjából elemezni.

Fontos kérdés még, hogy a helyben használt nyelv a magyarnak melyik változata. Ezt a problémát tárgyalja az *El-e még a régi nyelvjárás?* című fejezet (OSZKÓ, 159–166). A vizsgálat eredményei a fenti kérdésre generációnként más-más választ adnak. Az idős generáció esetében még a régi változat adatolható. A középgeneráció esetében azonban már keveredést találunk a magyarországi változatokkal, míg a fiatalok nyelvhasználata a legtöbb esetben a standardhoz közelít (159–160). Bár a vizsgálat kérdőívének célja, ahogyan azt OSZKÓ BEATRIX is megjegyzi, nem az adott települések nyelvjárásai jellemzőinek szisztematikus kikérdezése volt, mégis a felvételek (az interjúkkal kiegészítve) lehetővé tették a dialektológiai szempontú elemzés elvégzését is. A fejezet végén ennek megfelelően a régió nyelvjárásai sajátosságainak ismertetése található (162–165).

7. A kiadvány hatodik tematikus egysége A nyelvi változók, melyben az RSS vizsgálat eredményeit mutatják be a szerzők (KONTRA–OSZKÓ–FANCSALY–SIKLÓSI). A kutatók kettő-négy tagú nyelvi változók vizsgálatát végezték el a korábbi kutatások módszertanának megfelelően. A felmérés során a morfológiai, szerkezeti és szemantikai variancia vizsgálatára egyaránt sor került, az eredményeket pedig külön-külön alfejezetekben ismertetik (177–200). A variancia eredményeit a hetedik fejezetben a vajdasági és muravidéki vizsgálatok eredményeivel is összehasonlítják a kutatók (KONTRA, 201–203). A három régió mintájának rövid összevetéséből kiderül, hogy a Muravidék eredményei a vajdaságinál kevésbé tekinthetők standardnak. A horvátországi minta a másik két területhez viszonyítva több esetben mutat stilisztikailag jelentős eltérést (202).

A kiadványt „összefoglalás helyett” a sorozatszerkesztő KONTRA MIKLÓS gondolatai zárják, aki az utolsó fejezetben a horvátországi magyarság és magyar nyelv helyzetét összegzi röviden (205–208). KONTRA helyzetábrázolása realiztikus, nem kíván a valós állapotoknál sem rosszabb, sem szebb képet festeni. Számba veszi azokat tényezőket, amelyek a horvátországi magyarság asszimilációját gyorsítják (gazdaság, vegyesházasságok aránya), de azokat is, amelyek a magyar nyelvhasználatot segítik (nyelvi jogi helyzet). A horvátországi magyar kisebbség jövőjével kapcsolatban nem bocsátkozik jóslásokba, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarság megmaradásának jövője a térségben nagymértékben összefügg az adott terület gazdasági helyzetével, amelynek fejlesztése is szükséges a magyar nyelv életben tartásához Horvátországban.

8. A magyar nyelv Horvátországban című kötet, ahogyan azt a szerzők is megfogalmazták, hiánypótló kiadvány. A színvonalas monográfia azonban nem pusztán A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című sorozat még hiányzó elemét pótolta, hanem a magyar nyelvtudományban létező űrt is. Megjelenésével több éves kutatómunka és egy évtizedeken át tartó vállalkozás zárult le. Reméljük, eredményeit és megfigyeléseit a horvátországi magyarság megőrzéséért tett erőfeszítésekben is felhasználják.

KOCSIS ZSUZSANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Károli Gáspár Református Egyetem

Benő Attila – T. Szabó Csilla szerk., Az ember és a nyelv – térben és időben

Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. 200 lap

„Ezzel a kötettel tovább gyarapodik a Szabó T. Attila emlékét ápoló kiadványok sora, hiszen hatalmas munkássága, kivételes személyisége számos tanítványt, barátot vonzott, akik minden jeles alkalommal megemlékeztek róla” – olvashatjuk az emlékkönyv szerkesztői előszavában (7), amely a tudós születésének 110. évfordulóján, 2016. január 29–30-án rendezett konferencia előadásainak szerkesztett változatait adja közre. A rendező Erdélyi Múzeum-Egyesületnek Szabó T. Attila éveken át munkatársa, vezetője is volt, és halála után az Egyesület adott otthont az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SZT.) munkaközösségének, gondoskodott a szótár kiadásáról és a szerkesztői utánpótlásról, kerek évfordulókkor pedig különféle módokon emlékezett egykori vezetőjére.

A kötet három nagy tematikus egységre tagolódik. Az első, emlékező írásokat két olyan fejezet követi, mely ékesen példázza, hogy SZABÓ T. ATTILA „iskolateremtő munkássága máig ható”: a tanulmányokban felvetett kérdések és témák „a jeles erdélyi kutató által kezdeményezett forráskiadásokra támaszkodnak”, vagy „valamilyen általa már felvetett kérdéskör továbbgondolására vállalkoznak” (8).

1. Az első tematikus egységben kaptak helyet az emlékező írások egykori kollégák, barátok és családtagok tollából. Már a fejezet címe – A nyelvtudós és az ember – jelzi azt, ami a visszaemlékezéseket olvasva újra és újra megformálódik előttünk: egy nagyon emberséges kutató és egy mindig kutató ember képe.

T. SZABÓ CSILLÁNAK a kötetet nyitó írása (11–15) SZABÓ T. ATTILA életének és munkásságának krónikáját ismerteti évszámokkal és adatokkal, a végén magát az ünnepeltet idézve: „Én nagyon sokat gondolkodtam azon, hogy mi az emberi életnek a célja. És nem tudtam mást kitalálni, mint azt, hogy a munka. Az alkotás. A közösség számára való alkotás és a közösség életével való egybefonódás a munka révén” (Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról. Magyar Nyelv 84. 1988: 270) (15). Ezt a hitvallást erősítik meg mind a személyesebb hangvételű írások. SZABÓ T. E. ATTILA, a legidősebb fiú, a nyelvtudományi kérdések, elsősorban a botanikai szaknyelv iránt is érdeklődő

biológus, édesapjára emlékezve gondolatait a biológiai és nyelvi evolúció kérdései köré fűzi fel (18–28). Betekintést nyerhetünk a Szabó család felmenőinek életébe, Szabó T. Attila korai tanulmányaiba és megismerkedhetünk a rá nagy hatást gyakorló tanáraival, barátaival, valamint a Tár családi vonatkozásaival. Az írás a SzT. európai jelentőségének tárgyalásával és a „kibertérben” való elérhetőségével, mutatói kidolgozásának szükségességével zárul. B. GERGELY PIROSKA, SZABÓ T. ATTILA egykori tanársegéde, később a SzT. szerkesztésében munkatársa személyes emlékeit idézi fel (29–33), ami azért is különösen jelentős, mert ahogy az írás elején említi, az egykori kollégák, akik még emlékezni tudnának, az elmúlt tíz évben sorra elhunytak. A közvetlen hangú írásban megidéződnek az első személyes emlékek, a tanszékre kerülés, bepillantást nyerhetünk az SzT. szerkesztői üléseibe, és részletes leírást kapunk arról a meg nem valósult keddi találkozásról, ahová Szabó T. Attila elindult, de már soha nem érkezett meg. POSGAY ILDIKÓ, Szabó T. Attila 1995-ben fiatalon elhunyt középső fiának, a szintén nyelvész SZABÓ T. ÁDÁMnak a felesége rövid megemlékezésében (34–36) felidézi a professzor úr munkáival, majd vele és fiával való első személyes találkozását, és az erdélyi értelmiségi családnak a magyarországiakétól sok mindenben eltérő életvitelét, végül Szabó T. Attila utolsó évekbeli munka- és életkörülményeit.

2. Az emlékkönyv törzsét a második fejezet – Nevek térben és időben – nyolc írása adja. Ezek hely- és családnév kutatási kérdéseit járják körbe, és szorosan illeszkednek SZABÓ T. ATTILA munkásságához, aki „több vonatkozásban is fordulatot, szemléletváltást hozott a magyar névtudomány történetében” (39). A fejezet névtani írásai, akárcsak a tudományág maga, erősen interdiszciplinárisak, ebben is követve a megemlékezett által járt utat, aki minden kutatás kapcsán fontosnak tekintette, hogy annak eredményei szűkebb földrajzi-nyelvi környezete népi-társadalmi múltjának és jelenének feltárásához járuljanak hozzá (180).

HOFFMANN ISTVÁN és RÁCZ ANITA tanulmányai a helynevek kormeghatározó értékéről szóló, az 1940-es évek óta széles körben elfogadott elméletet veszik górcső alá. HOFFMANN (39–49) a KNIEZSA ISTVÁN által kidolgozott elmélet – amely egyes korai névtípusokat időszakokhoz köt, így állapítva meg a korai magyarság települési viszonyait – és későbbi óvatos kritikáinak bemutatása után, a mai funkcionális nyelvészeti irányzatoknak a nyelvi változásokról vallott felfogásának fényében az elmélet módosítását javasolja. Eszerint érdemesebb az egyes névadási módok, névtípusok létrejöttének produktív időszakát és egymáshoz viszonyított relatív kronológiáját vizsgálni. Egy ilyen vizsgálatra példa RÁCZ ANITA tanulmánya (50–61), aki egy 11–16. századi helyneveket tartalmazó adatbázis alapján a társadalmi csoportokra visszavezethető népnévi, törzsnévi, foglalkozásnévi és a patrocíniumi eredetű településneveket rendezi négy morfológiai (alapalakban álló, képzővel, földrajzi köznévi utótaggal, jelzői előtaggal alkotott) csoportba, és ezek relatív kronológiáját állítja fel diagramokkal illusztrálva.

GYÖRFFY ERZSÉBET írásának (62–69) célja, hogy a SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött névkincs kiaknázásának lehetőségeire újra ráirányítsa a figyelmet. Ennek példaként a kalotaszegi helynévgyűjtés vízrajzi köznevet (pl. *árok, csorgó, hid, kút, patak, tó*) tartalmazó adatainak morfológiai, szerkezeti és területi vonatkozásait elemzi.

TÓTH VALÉRIA elméleti-módszertani írása (70–88) egy olyan modellt és kialakításának alapkérdéseit mutatja be, mely a személynevek leírásának – a helynevekre már kidolgozott – kognitív-pragmatikai keretét adja, ezzel lehetővé téve a helynevek és személynevek rendszerösszefüggéseinek feltárását a régi magyar nyelvben.

További három tanulmány a történeti névföldrajzzal kapcsolatos. Családnévföldrajzi tematikájú N. FODOR JÁNOS tanulmánya (89–105), amely a Történeti magyar családnévatalasznak (TMCsA.) az erdélyi és partiumi területekkel való bővítési terveiről és a megvalósult munkáról számol be. Az anyag használhatóságát két példán mutatja be a szerző: Erdély és a királyi Magyarország névgyakorisági és névtípusok szerinti összevetésén, valamint a névanalízis felhasználásával a terület etnikai viszonyainak rekonstrukcióján keresztül. A térképekkel illusztrált írás egyik további fő fókusza az *Oláh* családnév elterjedtségének vizsgálata. VÖRÖS FERENC tanulmánya egy példája a SzT. névtani felhasználhatóságának: az 1720-as adóösszeírás és a Tár korpuszát használva három névtípus alapján szól nyelv- és névföldrajzi kérdésekről. Az etimológiai fejtegetésekkel és térképekkel megtámogatott gondolatmenet a *Fazekas*, *Ohábai* és a *-fi* névrészes nevek köre épül. A névföldrajznak a nyelvjárástörténeti kutatásokban betöltött szerepéhez nyújt adalékokat BÁRTH M. JÁNOS írása (134–143), amely néhány bevezető elméleti kérdésfelvetés után SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjteményét felhasználva, a *völgy*, *hegy*, *oldal* típusú köznevek egy-egy példáját térképekkel elemzi, abban a reményben, hogy hasonló vizsgálatok együttesével majd közelebb juthatunk a helynévadás területi kötöttségeinek meghatározásához.

MÁR ORSOLYA szülőfaluja, Sepsikőröspatak és Kálnok helyneveinek az újragyűjtését és a HOFFMANN-féle modell szerinti funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai, illetve keletkezéstörténeti elemzését végezte el (144–153). A tanulmány végén a helynevek névélettani, az aktív–passzív használati skálán való jellemzése található, melybe a szerző a történeti, írott anyagot is bevonta.

3. A kötet harmadik egységét – A nyelv időbelisége – öt, tudománytörténeti és módszertani kérdéseket vizsgáló tanulmány alkotja. Az első kettő szorosan kötődik SZABÓ T. ATTILA munkásságához: BENŐ ATTILA a tudós életművének a román nyelvi hatással foglalkozó, 1958 és 1970 között keletkezett írásait és azok tematikus csomópontjait veszi számba (157–166). Ebben az időszakban a kolozsvári egyetemen egy olyan kutatási program működött, amely a magyar szókincs feudalizmus kori román kölcsönelemeit, azok szótörténeti előzményeit és kronológiai viszonyait tárta fel. A SZABÓ T. ATTILA „által feltárt lexikográfiai adatok lehetővé teszik, hogy az általános kontaktológiai kérdéseket, jelenségeket nagyobb összefüggésben és ugyanakkor árnyaltabb megközelítésben tanulmányozhassuk” (161). Ezt BENŐ a *cimbora*, *ficsúr*, *berbécs*, *kaláka* szavak SzT.-beli előfordulásai alapján mutatja be.

FAZAKAS EMESE írása (167–173) a SzT. műhelymunkálataiba enged betekintést a szótárban fellelhető címszótípusoknak, a címszavak kijelölésének nehézségein és a szerkesztési elvek rendhagyóságának ismertetésén keresztül. Mindez azért kívánt az átlagosnál nagyobb rugalmasságot a szerkesztőktől, mert az anyag nagysága miatt az első kötet szerkesztésekor még nem állt rendelkezésre előzetes címszójegyzék, az a szerkesztés során alakult. Mivel SZABÓ T. ATTILA a teljességre törekedett mind a gyűjtés, mind a címszavak kijelölése területén, ezért az általános lexikográfiai gyakorlattól eltérően a tőszavakon és összetételeken túl „minden rendű és rangú származék” is eljutott „a nagykörűség elismerését jelentő címszóvá minősítésig” (SZABÓ T. ATTILA, Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben. Magyar Nyelv 65. 1969: 411, idézi FAZAKAS 168). A tanulmány ennek az elvnek a gyakorlati megvalósítását, nehézségét, kényszerű következetlenségeit ismerteti.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF tanulmányában (174–182) az egyre növekvő számú „tetszhalott adatbázisok” korában (175) SZABÓ T. ATTILA példáját állítja elének, aki az általa gyűjtött

anyagának elemzője, értelmezője is volt. A tanulmány az etimológiai kutatásokban felbukkanó rendszerszerű analógia vélelme ellen hoz cáfoló példákat, „egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy két azonos alakú, vagy azonos névrészt tartalmazó helynév azonos névadási motivációs jegynek az örökségét hordozza” (176). Tételét a *leány* és *asszony* közsztót tartalmazó egyes konkrét helynevek mögötti eltérő motivációk bemutatásával támasztja alá.

JUHÁSZ DEZSŐ tanulmányában (183–190) SZABÓ T. ATTILA gondolatai nyomán, melyek arra utalnak, hogy a nyelvelmélekre felfedezésük után sokszor „eseménytelen” időszak vár, a nyelvelmélek tudományos vagy ismeretterjesztő célra való előkészítésének prezentációs szintjeit különíti el, és mutatja be a hozzájuk kapcsolódó feladatokat. Ezek a következők: 1. képi szint (képhűség, fakszimile), 2. betűk szintje (betűhűség, transliteráció), 3–4. a hangzás szintje (hanghűség, fonetikai és fonológiai interpretáció), 5. morféma szintje (morfémahűség, tövek és toldalékok azonosítása), 6. lexéma szintje (lexémahűség, szavak értelmezése), 7. szintagmák és mondatok szintje (mondatszerkezeti hűség, morfológiai és lexikai modernizálással), 8. szemantikai-hermeneutikai szint (tartalmi, „üzetnbeli hűség”). A szintek különbségeinek megvilágítását a HB. és az ÓMS. példái segítik.

TERBE ERIKÁNAK a kötetet záró írása (191–200) a misszilisek kutatástörténetének néhány mozzanatát emeli ki. A missziliseken a nyelvtudomány a történet- és irodalomtudománnyal „osztozik”, így szó esik a levéltári kategorizációról, az irodalmi igényű és funkcionális levelek közti szerkezeti különbségekről és utóbbiak formuláiról, valamint a nyelvi vizsgálat számára fontos kérdéskörökről, mint a levelekben megőrződött beszélt nyelvi nyomok, a levélírási készség elsajátítása, íródeákok szerepe, fej és kéz viszonya, a török–magyar levelek összevetési lehetőségei, valamint a forrásközlési elvek összehangolása.

P. KOCSIS RÉKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Nyomárkay István alelnök köszöntése 80. születésnapja alkalmából*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság immár 113 éves történetében a szlavisztika hazai művelői mindig fontos szerepet játszottak. Ez természetes. Hiszen a magyarságnak a szlávssággal, a magyar nyelvnek szláv nyelvekkel való intenzív kapcsolata magától értetődővé tette a hazai szlavisztika kiemelt fontosságát. BENKŐ LORÁND, néhai elnökünk szavai vezető szlavistáinkra is érvényesek: más nyelvek specialistáinak is „igen határozott volt a magyar nyelv felé forduló figyelme, azaz többé-kevésbé [ők is] hungarológus nyelvészek is voltak” (1991: 3). Ez a legnyilvánvalóbb módon a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok, tehát a jövevényszó-kutatás területén mutatkozott meg. Mindebből automatikusan következik,

* Elhangzott 2017. április 7-én a Modern Filológiai Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság együttes ünnepi ülésén Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Konferenciatermében.

hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság életében is mindig jelentős szerepe volt a magyarországi szlavistáknak. Mindig kerültek ki közülük vezető társasági tisztségviselők. Elnök volt például Kniezsa István, alelnök Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László, jelenleg pedig Nyomárkay István az. A közgyűlési előadók között is gyakran találkozhatunk szlavisták neveivel, például a következőkkel: Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László, Kiss Lajos, Király Péter, Nyomárkay István, Bańcerowski Janusz, Péter Mihály, Zoltán András (minderre lásd SZATHMÁRI 2015: 207–211). Természetes az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának csak átmenetileg nem volt akadémikus tagja, amióta – elsőként – Asbóth Oszkár 1892-ben az Akadémia levelező tagja lett. Őt a következők követték: Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László, Kiss Lajos és Nyomárkay István.

Nyomárkay István a magyarországi szlavisztikának Hadrovics László után külföldön és itthon is a legismertebb képviselője, aki – összhangban az imént mondottakkal – a Magyar Nyelvtudományi Társaságban több tisztséget is viselt. Volt ellenőr, tisztújító bizottsági elnök és az Idegen Nyelvi Szakosztály elnöke is. Régi választmányi tagnak számít, s immár 12 esztendeje alelnök. Az ő feladata az elnökségben a magyarországi nem magyar és nem finnugor nyelvtudományoknak a társaság vezetőségében való képviselése és a külföldi kapcsolatok elősegítése.

Nyomárkay István szlavisztikai megbecsültségét jól mutatja, hogy a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia is tagjává választotta, hogy elnyerte a Horvát Köztársaság Hajnalszabadság Rendjét, hogy Hadrovics László után második magyar szlavistaként őt tüntették ki a Vatroslav Jagić-émlékéremmel. 2000 óta ő a Studia Slavica Hungarica felelős szerkesztője, a zágrábi és eszéki egyetem díszdoktora. RADOSLAV KATIČIĆ a budapesti szlavisztikai iskola szellemi összetartásának jelét abban látja, hogy NYOMÁRKAY ISTVÁN kiteljesítette a burgenlandi nyelv Hadrovicstól irányított vizsgálatát azzal, hogy kiadta a burgenlandi horvát nyelvtörténeti szótárt. NYOMÁRKAY ISTVÁN munkásságának talán legszebb szakmai elismerése is tőle származik, s magyar fordításban így szól: Nyomárkay István a magyar szlavisztikának abba a gazdag és tiszteletre méltó hagyományába nőtt bele, mely példamutató módon volt képes a középső Duna-régió specifikus nyelvi és kulturális közegéhez és a honi földhöz való elkötelezettséget egyesíteni a világ színvonalú kutatással. Hozzáfűzte azt is, hogy a délszláv nyelvújítás és a terminológiafejlesztés kérdéseit német és magyar összefüggéseiben vizsgálva: „ezen a területen lépten-nyomon újat és fontosat fedez fel” (KATIČIĆ 1997: 123). Hasonlóképpen az elismerés hangján szól NYOMÁRKAY ISTVÁN munkásságáról az ismert osztrák szlavista, GERHARD NEWEKLOWSKY (2017: 16–19).

10 évvel ezelőtt, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében BAŃCZEROWSKI JANUSZ akkori szakosztályelnök köszöntötte az akkor 70 éves Nyomárkay Istvánt, az ünnepeltet egyebek mellett azért dicsérte, hogy a hazai szlavisztika nagyjai (Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István, Hadrovics László) emlékének ápolását és munkásságuk szélesebb körben való megismertetését is feladatának tekinti (BAŃCZEROWSKI 2007: 380). Ezt annak tudatában tette és teszi, hogy nemcsak az fontos, vannak-e eleinknek méltánylandó érdemeik – persze, hogy vannak –, hanem fontos az is, hogy vannak-e, lesznek-e értékeiknek megbecsülői. Ennek a szemléletnek meggyőződéses követője ma is Nyomárkay István, ezért tartja szükségesnek a tudománytörténet művelését.

A tudományt emberek művelik. S az életben nemcsak tudomány van a tudós emberek számára sem. Hétköznapi feladatok, örömeik és bánatok egyaránt közös osztályrészese a tudománnyal foglalkozóknak is. S az idő múltával bizony nem annyira megvalósítandó új

terveken töri a fejét a kutató, hanem egyebek mellett azon elmélkedik, mi a reálisan megvalósítható a korábbi tervekből a – ki tudja, milyen hosszú – hátralévő időben. A 90. zsoltár 10. versének első fele a Vizsolyi Biblia 1590-es kiadása szerint „Az mi eztendeinknek napiai hetuen eztendő, vagy mennél fellyeb nyóltzuan eztendő”. S bár az átlagéletkor a zsoltáros idejéhez képest számottevően megnőtt, s Pais Dezső az ifjúkor legfelső határának nevezte, a 80 év akkor is igencsak tiszteletre méltó kor. Ha korábban nem tennénk szert a tapasztalatra, a 80 év bizonyosan meghozza azt a felismerést, amit KIRKEGAARD úgy fogalmazott meg: az életet az ember csak hátrafelé nézve érti meg, lépni azonban neki is előre kell. Ezt a dilemmát feloldani senkinek sem könnyű. Azt kívánom a Magyar Nyelvtudományi Társaság képviselőjében, sikerüljön Alelnök úrnak ezt a mélységesen emberi dilemmát lehetőség szerint minél inkább harmóniában feloldani. És kérem, legyen továbbra is lankadatlan a Magyar Nyelvtudományi Társaság támogatásában. Éspedig még hosszú éveken át. Ehhez kívánok erőt, egészséget, s alkotó kedvet is.

Alelnök Úr! Isten éltesen sokáig!

Hivatkozott irodalom

- BAŇCZEROWSKI JANUSZ 2007. Nyomárkay István 70 éves. *Magyar Nyelv* 2007: 378–380.
- BENKŐ LORÁND, 1991. A „budapesti iskolá”-ról. *Magyar Nyelv* 87: 1–14.
- KATIČIĆ, RADOSLAV 1997. Bilješka o polemici Primoža Trubara s Pavlom Skalićem. In: Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay (...) Red. JANUSZ BAŇCZEROWSKI. ELTE Szlav Tanszékcsoport, Szlav Filológiai Tanszék, Budapest, 123–132.
- NEWEKLOWSKY, GERHARD 2017. *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80. születésnapjára*. Szerk. NYOMÁRKAY ISTVÁN – PAPP ANDREA. Modern Filológiai Társaság, Budapest. 16–19.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 1996. *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen*. Akadémiai Kiadó – Wissenschaftliches Institut der Burgenländischen Kroaten, Budapest–Eisenstadt.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.

KISS JENŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából

3. rész*

(el)ragadtatik (ragad) ’extázisba, révületbe esik’ **1517** (vö. TESz. *ragad* 12. jelentés: [főként *el/- ik.-vel*] ’extázisba, révületbe, tetszhalálba ejt; verzücken’; EWUng. ’ua.’:

* Lásd Magyar Nyelv 113. 2017: 120–126. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2017.1.120. – A szerzők megköszönik Szentgyörgyi Rudolf értékes lektori véleményét.

el raggattafabol [ɔ: *ragattatafabol*] DomK. 247). – A fenti jelentés kialakulásához vö. MargL. 210/21: „Ez soror esmeeg el hÿva hetzer <ag> auagÿ nyolchzer · de ez zent zvz semmÿt nem felele· mert *el vala ragattatvan* ev jmdsa<sa>gaban *ev erzekensege*<be>*nek kjÿveve*”: et vocavi ipsam, et ipsa non respondit mihi, et hoc feci septem vel octo vicibus, et videbatur *rapta*.

ragaszkodik (ragad) ’beletapad vmibe, odatapad vmihez’ 1577 k. *vmibe* ~ ’bele-ragad, hozzátapad; sich festsetzen’ (OrvK. 221): TESz., EWUng. (6. jelentés). – MargL. 144/19: „olÿ jgen meg azot vala az ev keze [ti. egy lányé] · hog ... chak az bevrbn az azÿv tetemeket mutagyak vala *ragaszkodvan*”: manum sinistram ... ita arefactam habebat, ut nil ... nisi cutem in ossibus aridis *haerentem* monstraret.

refektórium ’kolostori ebédlő’ < lat. *refectorium* ’ua.’, 1529 e. NySz. (*refektoriom*: VirgK. 140). – MargL. 24/3, 5: „Ezeknek felette ez zent zvz az *refectoriumban* es · hetet tart vala · meg sevprÿ vala az *refectoriamot*”: tenebat suam septimanam ad serviendum ... *in refectorio*, ... ipsa Margaretha scopabat ... *refectorium*; 79/9: „[a provinciális] hagÿa hogÿ az sororok kÿk az silenciomot az veztegseget meg tevrtek vala · hog az *refectoriom-nak* *kevzepette* · mezehtelen fevlden vlyenek · es bevhtevlÿyenek vizzel es kÿnyerrel”: [provincialis dominabus imposuit] quod *in medio refectorii* super nudam tabulam sedendo in terra comederent panem et aquam.

rútság (rút) ’szenny, mocskok’. A TESz. és az EWUng. a szónak csak ’parázsnaság; Hurerei’ (1456 k.) és ’genny; Eiter’ (1694) jelentését tartja számon. – MargL. 26/11: „az zvkségnek helyet ... nagy gyakorta meg tyztehgya vala · ... az ev ruhay meg ferteztetven az nagy *rutsagokkal* ganeual”: purgabat necessaria conventus, et usque ad genua stabat in mlatna, purgando necessaria.

skapulár ’a szerzetesi viselet felett hordott munkakötény, vállruha’. Ma *skapuláré* alakban (vö. lat. *scapulare* vagy *scapularium*; né. *Skapulier*) ’vállruha’ jelentésben él (ÉrtSz. 1. jelentés, ÉKsz.²), de eredetileg munkakötényt jelentett (MKatLex.). – MargL. 98/24, 99/3: „ky veue ez soror az *scapulart* zent margÿt azzonnak nÿakabol mert jgen zevrnÿv vala az kohnyan valo zolgalatert · es tÿzta ÿo *scapulart* ada ev rea”: vö. traxi sibi *scapularium*, quod sibi habebat in dorso, quia erat nimis turpe, propter servitia, quae fecerat in coquina, et posui aliud *scapularium* sibi in dorso bonum et mundum. További adatok: 53/4, 8, 10, 196/3, 6.

szakramentum ’oltáriszentség’. Vö. 1559: EWUng., 1649: TESz. ’szentség; Sakrament’ < egyh. lat. *sacramentum* ’szentség, vallási titok’. – MargL. 18/1: „az jdevben Az *sacramentum* cristusnak zent teste fen fevg vala az zent kerezt oltara elevt”: ... ante altare Sanctae Crucis, ubi pendet corpus Christi. – Arra, hogy az oltáriszentséget a középkorban, különösen a 12., 13. században szokás volt – egy egyszerűbb, tál vagy például galamb formájú szentségházban (lat. *tabernaculum*) – az oltár fölé függeszteni (Hänetabernakel), lásd MKatLex. *Szentségház* (13: 120), illetve LMA. *Tabernakel* címszavát (8: 392–393).¹

szemérmesség (szemérem) 1518 k. (SándK. 34): TESz., EWUng. – MargL. 21/11: „Meg feredny kedeg vagy az ev labaÿt meg mosny bokaÿnak fevlevtte· Az ev *zemermetsegenek* tyzta zvzesegenek myatta· ez evneky myndenestevl jdegen vala”: Balneare vel pedes suos supra tibias lavare hoc <sibi> prae nimia *pudicitia* omnino erat alienum.

¹ Erre a tényre Deák Viktória Hedvig O. P. hívta fel a figyelmünket, szívességét itt is megköszönjük.

szilencium 'hallgatás, csend' (mint a szerzetesi élet terminus technicusa), < lat. *silentium* 'ua.' (< *sileo* 'hallgat, csendben van'). Csak a vele alkotott kifejezés fordul elő a NySz.-ban *tart* alatt, **1517** (DomK. 122): „meg tárgya vala az *silenciomot* ez zentséges atya”. – MargL. 9/7: „de maga az ev kezű műviert az *sileciomot* [sic!] az vezteksegtartast hatra nem vetű vala· de igen erevssen meg tárgya vala”: [post prandium operabatur manibus suis ... opera] ... *silentio* tamen non proiecto; 77/19: „ez provincialis lele ez clastromnak sororit az <silemc> *silenciomnak* veztegeseknek nagy tevreseben zegeseben”: vö. *inveni* [inter] *istas dominas ita silentium neglectum*. További adatok: 77/25, 79/8.

teljes 'egész; ganz, gesamt' **1512 k.** (WeszprK. 8): TESz., EWUng. (mindkettőben 5. jelentés). – MargL. 21/15: „Týzen nýolc eztendeýg mykeppen mynd az *tellyes* conuent býzonsagot tevt rola soha az ev testet meg ferezette”: Unde decem et VII (!) annis, ut *totus* conventus sororum testatur, numquam corpus suum, ... balneavit; 186/7: „[zent margýt azzon] hog ký tezen nagýsok chodakat ... mynd *tellyes* mager orzag hozýaýa fuvt”: [sanctam Margaretham] quae facit multa miracula ... *totum* regnum vadit ad eam.

tiszteletlenség (tisztel) **1512 k.** (WeszprK. 67): TESz. (A szótár tévesen másodszor is felveszi a címszót 1528-ból.) – MargL. 3/17: „nagy *týzteletlenseget* mondnak ennekem · azt mongýak hog en kýral leýanýa vagýok”: vö. *interrogaverunt eam*: „Quid fles?” Respondit, quod *delata erat et infamata*, quod dictum fuit ei, quod erat filia regis.

tót A *toot* írásváltozatra a TESz. és az EWUng. nem hoz példát. – MargL. 171/19: „vala egy marton nevev ember posoganak tartomanýabol · es ez vala *toot*”: Martinus quidam vir, natione *Sclavus* de comitatu et provincia Posoga.

ugyanezen (mutató névmás) Főnévi használatban: **1514–1519** (CornK. 43), melléknévi használatban: **1525–1531** (TelK. 134): NySz. – MargL. 159/19: „Az ev rokonsagy kedeg es zomzedý·vgyan ezen kenyergeseket kýalgýak vala”: Cognatis et vicinis *hoc idem* conclamantibus. További melléknévi használatú adatok: 86/14, 87/5.

ugyanott (ugyan-) 1372 u./1448 k. *vgyanottan* (JókK. 147), **1527** *wgyan ott* (ÉrdyK. 656): TESz., EWUng. – MargL. 145/8: „Ez lean ez vtan aytatossagbol egy nehan napon *vgyan ot* az koporsonal meg marada”: Quae infra aliquos dies *ibidem* devota transegit.

(meg)undokul 'undorítóvá válik'. A TESz. **(undok)** és az EWUng. **(undokol)** az ige visszaható alakját nem hozza, csak az **undokol** 'undoknak tart vmit, undorodik vmitől; veranscheuen, verachten' formát (1405 k.). – MargL. 53/9: [Margit és egy másik soror skapuláréjukba takarva vitték a húst a portáról a konyhára] „ez sorornak ev scapulara *meg vndokvlt vala* az hustol· de zent margit azzonnak ev scapulara tiztan meg maradot vala”: vö. [az illető soror elmondásában] *scapularium meum inunctum erat et deturpatum* propter illas carnes, quas ego portaveram, et suum scapularium nullum malum habebat.

(meg)utál 'visszautasít' (MÉSZÖLY 1941: 185). Vö. a TESz.-ben, EWUng.-ban jelzett 'megvet, lenéz' jelentéssel. – MargL. 29/25: „Az menyey jegesnek zerelmeert · Az fevldý jegest jmmar masodzer *vtala meg*”: ipsa amore sponsi caelestis terrenum secundo iam *aspermata* coniugium; 34/23: „mýndenkoron bantateek az ev atyatl ez meg mondot hazasagert · de zent zvz myndenkoron ellene alla es *meg vtala*”: vö. ehhez: Domine, ego *nolo maritum aliquem*, sed volo servire domino Jesu Christo.

végtelen (vég) **1529 e.** (VirgK. 12): TESz., EWUng. – I. mn. 'befejezetlen': MargL. 122/10: „haluan papa eztergamý fylep erseknek halalat es ez dolognak *vegtelen* voltat”. – II. hsz. 1. 'befejezetlenül': 122/7: „Ezen keppen zent margýt azzonnak zentséges eletenek byzonsag vetele *vegtelen* el marada az jdeven”; 2. 'nagyon, roppantul': 115/18:

„gondolya vala hog ha ev ez velagban meg maradot volna · tahat evneky *veegtelen* sok zeep dragalatos ruhay voltanak volna”.

ven A *veen* írásváltozatra a TESz. és az EWUng. nem hoz példát. – MargL. 54/20: „vala egy Soror · ky neuzeztetyk vala soror evrsebet · ez vala jgen *veen*”: Soror Elisabeth, quae erat multum *veterana*. További példák: 55/15, 57/5, 57/9, stb.

vet 'hány (ételt)' **1585** (*ki ik.-vel*: Cal. 907): TESz. 13. jelentés. – Igekötő nélkül l. MargL. 49/8, 12: „ha mykoron vala mely beteg *veet* okad *vala* ... tahat zent margit azzon markat targya vala az beteg eleyben · es azban *veet vala*”: quando infirmiae volebant *vomere* ... statim ponebat manus subtus, et recipiebat in manus suas id, quod *vomebant*. – **vetés** 'hányás' (ételé, italé) 54/23: „juta annye erevtelensegre es veer hasra · es *vetesre* semmyt nem emezhet vala · vgý hogý ev magat fel nem jndedhagya az agybol”: pervenit ad tantam debilitatem, fluxum ventris et *vomitum*, quod non poterat se elevare de lecto per se. – A MargL. előbbi példáit arra, hogy a *vet* e jelentése korábbról adatható a TESz.-ben jelzett-nél, már közölte A. MOLNÁR (2003: 107–108), itt a forrásszövegekkel egészíthetjük azt ki.

visel 'időt el)tölt'. A TESz. és az EWUng. nem vesz fel ilyen jelentést, de vö. a hazai középkori latinban a lat. *ducere* ige időre vonatkozó használatával (MKLSz. *ducere* B2a). – MargL. 13/12: „semmyt nem ezyk vala · sem jzyk vala sem alozyk vala · sem zol vala · vala mely embernek · *vjselven* mynd az tellyes napot nagý aytatos sýralmas jmadsgban · sýratuan iesusnak artatlan zent halalat”: non dormiebat, nec comedebat, nec bibebat, diem totum in oratione *ducens* quasi dominicam lugens passionem, nullum omnino alicui verbum loquebatur.

vonagodik (von) 'haláltusát vív; mit dem Tode ringen' **1516**: TESz., EWUng. – A 'haláltusa; agonizare' jelentésű **vonagodást** lásd MargL. 191/13: „ez vr es az azzon ez gyermeknek any · ayanlak ez gyermeket az ev vtolso *vonagodasaban* zent margyt azzonnak erdemeben”: ipse et domina mater pueri meritis sororis virginis Margaretae puerum in ultimo spiritu *agonizantem* commendaverunt.

(meg)zsugorol A TESz. és az EWUng. az igének a címszavunkkal szinoním *zsugorodik* alakját tartják nyilván (**zsugorog**), amelyre az első adatot szintén a MargL.-ból közlik. A két változat a legendában aránylag hasonló mértékben fordul elő: a *zsugorodik* 5, a *zsugorol* 3, illetve a *zsugorulás* 1 példában. Az -ás képzős főnévi származék szintén csak a *zsugorodás* változatban van adatolva: Gl. – MargL. 145/2: „ez lean az ev teneret · kezeýt · kýk *meg sugurultak vala* es hatra fordultak vala meg nyta · es karýat fel emele”: [Haec] palmas manus *contractas* et retorsas aperuit et brachium erexit; 146/14: „mýkoron latot volna nemely azzonýallatot · oly jgen neuolýasvl ... *meg suguroltat* ... hog az ev kezeýtevl es feyetevl meg valuaan · ev testenek semmýnemev tagýauaual nem elhet vala · hanem ev keet kezeuel nagý erevkevdessel az pagymentomon vonza vala ev magat”: cum ... vidisset mulierem quandam adeo miserabiliter ... *contractam*, ut praeter manuum et capitis nullius sui corporis membri habens usum manibus duabus super pavimento conatu nimio ... se trahebat. További adat: 171/22. – **zsugorulás**: 143/9: „ez beteg ... az ev teerdeýnek *meg sugurulasabol* · mendenestevl fogua meg za[ba]dulan fel kele”: [Hic] a genus dolorosa *contractione* omnino liberatus surrexit. – Bár a *zsugorol*, *zsugorulás* alakokat sem történeti és tájszótáraink (az említettek mellett a SzT., MTsz. ÚMTsz.), sem értelmező szótáraink (CzF., ÉrtSz., ÉKsz.) nem veszik fel, a Magyar történeti szövegtárban találunk rá adatot (egy 1844-es kémiakönyvből és 1952-ből Illyés Gyulától), illetve az internetes keresés szerint ma is előfordul, ha nem is gyakori szó.

Források

- DÖMÖTÖR ADRIENNE – PÓLYA KATALIN kiad. 1990. = *Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Bev. †P. BALÁZS JÁNOS. Régi Magyar Kódexek 10. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- MargL. = *Szent Margit élete 1510*. DÖMÖTÖR–PÓLYA kiad. 1990.
- MargLSz. = A Margit-legenda szótára. In: M. NAGY ILONA szerk. m. e. Tervek menüpont alatt.
- M. NAGY ILONA szerk. m. e. = *A magyar nyelvű Margit-legenda és latin forrásszövegei*. A magyar legenda (MargL.) a Régi Magyar Kódexek 10. kötetének (javított) szövegével, DÖMÖTÖR ADRIENNE, PÓLYA KATALIN Corrigenda-jegyzékét is figyelembe véve. Digitális szövegközlés (készülőben). http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510. (2016. 05. 01.)

Hivatkozott irodalom

- N. ABAFFY kiad. 1996. *Festetich-kódex 1494 előtt*. Régi Magyar Kódexek 20. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1996.
- ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA kiad. 1995. *Döbrentei-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- P. BALÁZS JÁNOS kiad. 1981. *Jókai-kódex XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAROS GYULA 1927. *Boldog Margit legendája*. A XVI. századi szöveget mai nyelvre átírta és tájékoztatóval ellátta B. Gy. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.
- BirkK. = PUSZTAI kiad. 1960.
- BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC kiad. 1967. *Cornides-kódex [1514–1519]*. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CornK. = BOGNÁR–LEVÁRDY kiad. 1967.
- Corr. = DÖMÖTÖR ADRIENNE – PÓLYA KATALIN, *Corrigenda*. (A MargL.-nak a Régi Magyar Kódexek 10. kötetében kiadott szövegéhez.) http://mek.oszk.hu/05100/05166/pdf/margit_korrigenda.pdf (2016. 05. 01.)
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- CSÉFALVAY PÁL – KONTSEK ILDIKÓ 2000. *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi*. Keresztény Múzeum, Esztergom.
- CSUKOVITS ENIKŐ 1992. Órahasználat a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 34: 153–172.
- CSUKOVITS ENIKŐ – RADNÓTI KLÁRA 2005. Időmérés. In: *MMűvtLex*. 4: 252–253.
- DomK. = KOMLÓSSY kiad. 1990.
- DöbrK. = ABAFFY – T. SZABÓ kiad. 1995.
- Du Cange = *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* conditum a CAROLO DU FRESNE domino DU CANGE [...] et alii, 1–10. Ed. nova a Leopold Favre, Niort. 1883–1887.
- DWb. = *Deutsches Wörterbuch* von JAKOB GRIMM und WILHELM GRIMM. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig, 1854–1961.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 1983. *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. [A Margit-legenda szövege modernizált helyesírással, jegyzetekkel: 110–179.]
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FestK. = N. ABAFFY kiad. 1996.
- FEUERNÉ TÓTH RÓZSA 1971. A margitszigeti domonkos kolostor. *Budapest régiségei* 22: 245–268.
- FNESz.⁴ = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- B. GERGELY PIROSKA 1983. Az idő és szócsaládja szó- és jelentéstörténeti vizsgálata. In: B. GERGELY PIROSKA szerk., *Nyelvészeti Tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 22–68.
- Gl. = *Régi Magyar Glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GYULAI ÉVA 2005. Időszemlélet. In: *MMűvtLex*. 4: 253.
- JókK. = P. BALÁZS kiad. 1981.
- KOMLÓSSY GYÖNGYI kiad. 1990. *Domonkos-kódex 1517*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 9. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- LÁZS SÁNDOR 2009. Birk-kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29 – 2010. február 28*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 273.
- LÁZS SÁNDOR 2015. A kolláció a domonkos és ferences apácáknál. *Magyar Könyvszemle* 131: 145–164.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- LMA. = *Lexikon des Mittelalters* 1–9. Hrsg. ANGERMANN, NORBERT et alii. LexMA-Verlag, München–Zürich. 1977–1998.
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár*. www.nytud.hu/hhc (2016. 06. 03.)
- MMűvtLex. = *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 1–14. Főszerk. KÖSZEGHY PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2003–2014.
- MÉSZÖLY GEDEON 1941. Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. *Nép és Nyelv* 1: 18–23, 52–58, 81–84, 117–118, 138, 184–188, 205–215, 251–256, 307–310, 343–347, 378–381. (A Margit élettörténetét tartalmazó részt közli a kiejtést tükröző modernizált helyesírással, magyarázatokkal.)
- MKatLex. = *MagyarKatolikus Lexikon* 1–16. Főszerk. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2014.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára* 1–[4]. + S1. Kiad. HARMATTA JÁNOS etc. Akadémiai Kiadó etc., Budapest, 1987–[2013].
- A. MOLNÁR FERENC 1997. A Halotti Beszéd magyarázatához. *Magyar Nyelv* 93: 207–216.
- A. MOLNÁR FERENC 2000. *Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben*. Nyelvtudományi Értekezések 148. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. Kiveti a drágát (a hasából). *Magyar Nyelvőr* 127: 107–108.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemlek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tan-szék, Debrecen.
- A. MOLNÁR FERENC 2013. Gárdonyi Géza Isten rabjai c. regénye és a kódexek. *Magyar Nyelvőr* 137: 414–422.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- M. NAGY ILONA 2003. A kódexirodalom latin–magyar „szóikerítéseinek” szövegbeli motivációjáról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*.

- tésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 49–55.
- M. NAGY ILONA 2005. Az *élet* és a *legenda* a Margit-legendában. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 48–52.
- M. NAGY ILONA – BODA ISTVÁN KÁROLY 2015. A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára, háttere és perspektívái. *Magyar Nyelv* 111: 338–346.
- M. NAGY ILONA – VARGA TERÉZ 2012. Árpád-házi Szent Margit *legenda vetusának* szövegkiadásáról (A magyar nyelvű Margit-legenda tanulsága). *Irodalomtörténeti Közlemények* 116: 27–39.
- M. NAGY ILONA – VARGA TERÉZ – BODA ISTVÁN KÁROLY – BÉNYEI ÁGNES 2014. A Margit-legenda (1510) készülő szótáráról. In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák 1–2*. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2: 666–672.
- NádK. = PUSZTAI kiad. 1994.
- NIERMEYER J. F. 1984. *Mediae Latinitatis Lexicon minus*. Brill, Leiden.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár: Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN, Szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PPB. = *Dictionarium Latino-Hungaricum* a FRANCISCO PÁRIZ PÁPAI. Nunc vero Proverbiis selectioribus interspersis, Glossariolo voces Medii et Nostri aevi ... explicante ... locupletatum intentione ac labore PETRI BOD. Cibinii, 1767.
- PUSZTAI ISTVÁN kiad. 1960. *Birk-kódex 1474*. Codices Hungarici 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PUSZTAI ISTVÁN kiad. 1994. *Nádor-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- RMKonk. = *Régi magyar konkordancia*. corpus.nytud.hu/mk (2016. 06. 03.)
- SZADILEK JÁNOS 1888. *A Margit-legenda nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány*. Gámán János örökösei, Kolozsvár.
- SzerzLex. = JOHANNA LANCZKOWSKI, *Szerzetesség kislexikona*. Athenaeum 2000, Budapest, 1999.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Útmutató = *Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához*. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, Budapest, 2006.
- VOLF GYÖRGY 1881. Előszó. In: VOLF kiad. 1881: 1–86.
- VOLF GYÖRGY kiad. 1881. *Szent Margit élete*. Nyelvméltár 8. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

BÉNYEI ÁGNES
Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen

LEVÉLSZEKRÉNY

Dóra Zoltán írja: Az alábbiakban Kisköre nyelvjárásának néhány jellegzetességére szeretném felhívni a figyelmet. A település Heves megye déli részén található, a szomszédos Szolnok megyétől a Tisza választja el. Az országos érdeklődés középpontjába a Tisza II. vízlépcső építése során vált. 2004 óta városi rangra emelkedett. Közel két évtizedig tanítottam a településen, s bár a lakosságot jól ismertem, nyelvhasználatát egyetlen nyelvjárástípusba se tudtam besorolni. Felfigyeltem azonban néhány sajátos alaktani jelenségre:

1. *Kacsájé áztam.* Jelentése: 'annyira megáztam, hogy olyan vizes lettem, mint a kacsá'. Mint az közismert, a valamilyen állapotváltozást kifejező eredményhatározó (translativus) köznyelvi ragja *-vá/-vé*. Ez a lativus (*hová* kérdésre felelő helyhatározó) *-á/-é* ragjából alakult, annak *v*-vel bővült változata. A *v* eredetileg hiátustöltő szerepet töltött be, később a rag részévé vált. Példamondatunkban a szótó magánhangzója és a rag eredeti rövid alakja között újra létrejön a hiátus, s ezt a kiejtésben a *j* mássalhangzó oldja fel: *kacsájé*. Megjegyzendő továbbá, hogy az illeszkedés törvénye sem érvényesül, ugyanis a mély hangrendű *kacsá* szóhoz a palatális *-é* járul.

2. Jellegzetes sajátossága a kiskörei nyelvjárásnak, hogy a *-hoz/-hez/-höz* rag helyett személyt vagy személyek csoportját kifejező főneveken, névmásokon *-nál/-nél* szerepelhet, például az ilyen mondatokban: *Gyere el nálunk!* (nem *hozzánk*).

3. Érdekes jelenség, hogy az *-ék* képzőszerű jellel ellátott szóhoz sem a *-nál/-nél*, sem pedig a *-hoz/-hez/-höz* rag nem kapcsolódik. Például: *Hová mész? Jóskaék.* Hol voltál? *Mamáék.*

Számunk szerzői

DR. BÁBA BARBARA, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., bbarb83@gmail.com – BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, 1013 Budapest, Mészáros utca 24., bajoat@gmail.com – DR. BÉNYEI ÁGNES, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 4026 Debrecen, Bem tér 19/D, benyei.agnes76@gmail.com – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DÓRA ZOLTÁN, doravac@gmail.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – P. KOCSIS RÉKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, p.kocsis.reka@gmail.com – KOCSIS SZUZSANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., zsannakocsis@gmail.com – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ökortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy.ilona@arts.unideb.hu – DR. PELCZÉDER KATALIN, Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 8200 Veszprém, Egyetem u. 10., pelczederk@gmail.com – DR. RESZEGI KATALIN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., kataszakall@gmail.com – DR. SIMON GÁBOR, MTA, Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 1051 Budapest, Nádor utca 7.; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelv-

tudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, simonga@vipmail.hu – DR. SZILI KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B; Prešovská Univerzita v Prešove, Magyar Intézet, 08001 Prešov, ul. 17. Novembra 15., Szlovákia, szilikatalin5@gmail.com – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltan.andras@btk.elte.hu.